

Archief 2017

Commissie tot redactie van Archief en Werken

prof. dr. H. (Henk) Nellen, voorzitter

dr. F. (Francien) Petiet, secretaris

dr. J.P. (Jan Piet) Bekker

drs. I.J. (Ivo) van Loo

dr. F.F.X. (Frits) Smulders

dr. W. (Willem) Peene

M.J (Marianne) Vader, MA

drs. G. (Gerrie) Wisse

Redactieadres

Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen

Redactie Archief

Kousteensedijk 7

4331 JE Middelburg

kzgw@dezb.nl

Archief

Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen

2017

Hugo Schorer

Voorwoord

5

Stefan van Belzen

Zeeland onder vuur

Organisatie van maritime security door de Staten van Zeeland, 1467-1506

9

Huib J. Zuidervaart

'Scientia' in Middelburg rond 1600

De wisselwerking tussen academici, kooplieden en handwerkers in het vroeg-moderne Middelburg: essentieel voor de creatie van 's werelds eerste verrekijker?

43

Elsbeth Blok-den Braber

Vensterglazen, toneel en verzenboeken: het spel van de Veerse rederijderskamer Missus Scholieren (1681-1796)

101

Jan-Willem de Winter

Gehavende steden

De krimp van middeleeuwse havensteden in Zeeland

123

Jan de Vetten

'Bisamratten'. De Communistische Partij van Nederland (CPN) en de Watersnoodramp van 1953

147

Jaarverslag 2017

167

Voorwoord

Hugo Schorer

Voor u ligt de editie 2017 van *Archief*, het jaarboek van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, dat voor het eerst in 1856 verscheen. In *Archief* 2017 vindt u verschillende boeiende artikelen. Ook doen zoals gebruikelijk onze conservatoren verslag van de vermeldenswaardige gebeurtenissen met betrekking tot onze verzamelingen, zoals aanwinsten, schenkingen, onderzoeken, bruiklenen, etc. Voor de jaarverslagen van de secretaris en van onze commissies en werkgroepen mogen wij u in het vervolg verwijzen naar onze recent vernieuwde website, www.kzgw.nl.

Een bijzondere mijlpaal voor het Genootschap het afgelopen jaar was de aanwijzing op grond van de Erfgoedwet 2016 door de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen van onze oudste collectie – verzameld tussen 1769 en ca 1804 – en enkele andere topstukken tot beschermd cultuuro goed. Het gaat daarbij om ca 100.000 objecten, die nu zijn opgenomen in het nationaal Register beschermde cultuuro goederen. Met deze erkenning van het nationaal belang van deze onderdelen uit onze collectie werd jarenlange inzet van Katie Heyning en Erik van der Doe en andere conservatoren beloond. Zeer verheugd waren we met een bijdrage van ruim €1.000 van de Stichting Dioraphte voor het digitaliseren van deze onderdelen van onze collectie en het virtueel presenteren van oude dwarsverbanden.

Voor het eerst in lange tijd werd er in de serie *Werken* weer een boek uitgegeven *Het leven van Jezus in Veere en omstreken* met tekeningen van Reimond Kimpe, ingeleid en toegelicht door Lo van Driel. De komende jaren kunt u nog meer uitgaven verwachten.

Voor het academisch jaar 2017-2018 is de aanstelling van Huib Zuidervaart als Genootschapsfellow aan het University College Roosevelt in Middelburg met een jaar verlengd.

Om de betrokkenheid van onze leden bij het Genootschap te vergroten werd in 2017 onder meer een bijeenkomst voor nieuwe leden georganiseerd.

Tenslotte wil ik vermelden dat het afgelopen jaar de Genootschapspenning werd uitgereikt aan Hans Joziase voor zijn grote verdiensten als thesaurier van het Genootschap van 2009 tot 2017. Peter van Druenen, voorzitter van de Werkgroep Cultuurhistorie, is hem opgevolgd.

Ik wens u veel leesplezier met het *Archief* 2017.

Hugo Schorer,
Voorzitter Zeeuws Genootschap

Zeeland onder vuur
Organisatie van *maritime security* door de Staten van
Zeeland, 1467-1506

Stefan van Belzen

Inleiding

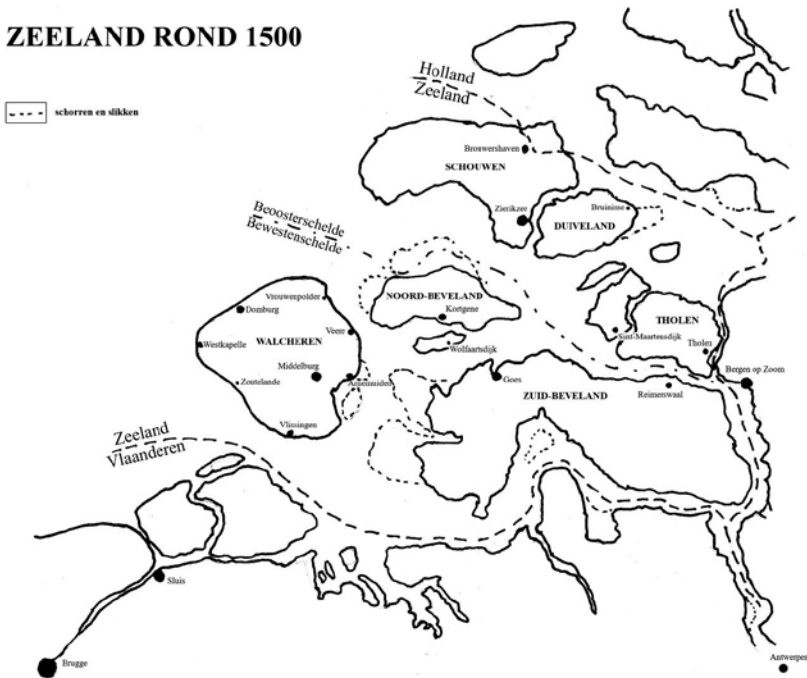
De terroristische aanslagen van 11 september 2001 hebben de angst voor terrorisme in de Westerse samenleving aanzienlijk doen toenemen. Overheden voerden als reactie op verschillende wijzen beschermingsmechanismen door. *Maritime security* is hierin een belangrijk aspect. Als term heeft *maritime security* een grote aantrekkingskracht, die op dit moment een aanzienlijke rol speelt in internationale verdragen. Hoewel in onze nabije omgeving van maritiem terrorisme weinig sprake lijkt te zijn, werd het onderwerp tussen 2008 en 2011 erg actueel door de groei van piraterij voor de Somalische kust. Zelfs Hollywood profiteerde van deze situatie en bracht met de film *Captain Philips* (2013) deze problematiek dichterbij de westerse samenleving.¹ Van een nieuw probleem is echter geenszins sprake. Maritieme veiligheid was ook in de late middeleeuwen al een veelbesproken onderwerp tijdens vergaderingen van gezaghebbende instanties in de kustgewesten van de Lage Landen, waaronder de Staten van Zeeland.

De volksvertegenwoordiging in deze periode werd gevormd door een wisselende samenstelling van de geestelijkheid, het ridderschap en de steden onder de noemer Staten.

Naar de Staten van Vlaanderen en Staten van Holland in de late middeleeuwen is al veel onderzoek verricht.² Actueel onderzoek naar de Staten van Zeeland is echter vrijwel niet aanwezig. De laatste uitvoerige bestudering dateert uit 1951. Historicus Frits Lemmink publiceerde in dat jaar een proefschrift over het ontstaan van de Staten van Zeeland en de geschiedenis hiervan tot 1555.³ Zeeland nam zowel economisch als politiek een sleutelpositie in. Met Holland in het noorden, Brabant in het Oosten, Vlaanderen in het zuiden en de Noordzee in het westen functioneerde Zeeland als een belangrijk transitogebied voor maritieme handelsactiviteiten. De Scheldedelta was het centrum van het West-Europese handelssysteem zoals dit in de late middeleeuwen was ontstaan en stond in verbinding met het Vlaamse Brugge en de Brabantse steden Bergen op Zoom en Antwerpen.⁴ Onderzoek naar het functioneren van de Staten van Zeeland in de late middeleeuwen is nodig om vanuit de context van regionale geschiedenis nieuwe inzichten te leveren in het grotere debat omtrent grensoverschrijdende vraagstukken.⁵

De Staten van Zeeland kwamen bijeen in zogenaamde dagvaarten. Deze werden op convocatie van de vorst georganiseerd, die in zijn plaats vaak ambtenaren zond. De samenstelling en omvang van de afvaardigingen, als ook de plaats en tijd, wisselden enorm. Het ontbreekt dan ook aan enige vorm van regelmaat in de gehouden dagvaarten.⁶ De Staten van Zeeland kwamen ook niet altijd als één geheel bijeen. De Staten waren intern verdeeld in de Staten van Bewesterschelde en Staten van Beoosterschelde. Vóór 1323 behoorde Zeeland Bewesterschelde toe aan de graaf van Vlaanderen en Zeeland Beoosterschelde aan de graaf van Holland. In 1323 kwam aan die tweedeling een eind en werd er één Zeeuws gewest gevormd onder de graaf van Holland. Hiermee verkreeg het gewest een duidelijke geografische omlijnning zoals in figuur 1 zichtbaar is.⁷ Deze interne verdeling werkte nog verder door binnen de Staten van Bewesterschelde, waar de Staten van Walcheren, Zuid-Beveland en Noord-Beveland vorm kregen.⁸

ZEELAND ROND 1500

Duidelijk is dat de maritieme bescherming van de kustgewesten en de kustverdediging binnen de Statenvergaderingen vaak werd bediscussieerd. Zo blijkt uit kwantitatieve analyse van *Dagvaarten Zeeland* – een in 2011 uitgegeven samenstelling van niet eerder gepubliceerde dagvaarten van de Staten van Zeeland – dat in de periode 1467 tot 1492 in totaal 215 dagvaarten uit 417 dagvaarten (52%) betrekking hadden op de hiervoor genoemde en hieraan gerelateerde onderwerpen.⁹ Dit in tegenstelling tot de 52 dagvaarten op 567 dagvaarten (9%) die in de aanzienlijk langere periode 1400 tot 1467 deze onderwerpen op de agenda hadden staan. In de 271 dagvaarten die uit de periode 1318 tot 1400 zijn opgenomen werd er geen aandacht geschonken aan *maritime security*. In de periode 1492 tot 1506 werden de onderwerpen bescherming ter zee en kustverdediging niet meer besproken op dagvaarten. Wel zijn er 46 uit 121 dagvaarten (38%) die aan *maritime security* gerelateerd kunnen worden. Hierbij moet echter nog wel worden opgemerkt dat de auteurs van *Dagvaarten Zeeland* bewust gekozen hebben het overschot aan dagvaarten met betrekking tot dijkgage buiten beschouwing te laten. De genoemde aantallen zijn dan ook relatief. Wel kan hieruit geconcludeerd worden dat maritieme problematiek en diplomatiek tot de voornaamste bezigheden van de Staten van Zeeland behoorden.

Wat is de aanleiding voor de toegenomen aandacht aan deze onderwerpen in de periode 1467-1492? Door de onderzoeksperiode te verbreden tot 1506 wordt er een mogelijkheid geboden om te onderzoeken waarom er een plotse afname plaatsvond in het aantal dagvaarten gerelateerd aan *maritime security*. Het leidt mij ertoe de volgende vraag centraal te stellen in dit onderzoek: ‘Welke rol speelden de Staten van Zeeland in de kustverdediging van de Zeeuwse eilanden en de maritieme

bescherming van handel en visserij in de periode 1467 tot 1506?'. Deze vraagstelling zal in het kader van het begrip *maritime security* worden onderzocht. Drie onderwerpen die aan deze term gerelateerd kunnen worden komen in *Dagvaarten Zeeland* veelvuldig voor. Ten eerste conflictpreventie: het voorkomen van een conflict of het afsluiten van een bestand kon veiligheid op zee garanderen. Ten tweede bescherming ter zee: door het uitrusten van oorlogsschepen of verstrekken van vrijgeleiden konden activiteiten ter zee beschermd worden. Ten derde kustverdediging: invallen en plunderingen vonden in Zeeland namelijk veelal plaats vanuit zee. *Maritime security* is dan ook drieledig en zal de rode draad vormen in dit onderzoek. De te onderzoeken periode staat veelal te boek als onrustig. Dit staat in scherp contrast met de voorafgaande vreedzame periode van 1440 tot 1467, waarin de levensstandaard verbeterde en de Bourgondische gewesten tot economische bloei kwamen.¹⁰ Het is dan ook cruciaal voor dit onderzoek de context van de regionale en internationale politiek in acht te nemen bij het inkaderen van de dagvaarten. Het voor dit onderzoek te gebruiken bronmateriaal zal echter geen volledig antwoord kunnen geven op elk vraagstuk dat aan bod zal komen. De uitgegeven bronteksten vormen een beknopt overzicht van aankondigingen van dagvaarten en geven incidenteel blijk van wat besproken is. Het zijn geen pagina's lange notulen van gevoerde discussies die de houding van de verschillende Staten en recente ontwikkelingen weergeven. Dit betekent ook dat er geen onderzoek gedaan zal kunnen worden naar de effectiviteit van de maritieme bescherming zoals deze door de Staten van Zeeland werd uitgevoerd. Wel kan het beleid en de besluitvorming betreffende *maritime security* onderzocht worden.

Het vraagstuk dat in dit onderzoek centraal staat is geen onontgonnen terrein. In de afgelopen twintig jaar is zich hierover een debat gaan vormen. In 1990 werd in wetenschappelijke artikelen nog geschreven dat er over het bestaan van een oorlogsvloot en over de organisatie hiervan in de vroege zestiende eeuw nog veel onduidelijkheid bestond.¹¹ In zijn proefschrift uit 1996 *Zeemacht en Onmacht: Maritieme politiek in de Nederlanden 1488-1558* heeft historicus Louis Sicking het onderwerp benaderd, maar zonder hierbij gebruik te kunnen maken van het geheel aan bronnen gepubliceerd in *Dagvaarten Zeeland*. Ook in *La Politique Navale des Ducs de Bourgogne 1384/1482* van Jacques Paviot uit 1995 wordt dit debat gevoerd, waarin de maritieme organisatie onder de Bourgondisch vorsten centraal staat. Door gebruik te maken van nieuwe bronpublicaties kan dit onderzoek bijdragen aan een actualisering van het historisch debat aangaande de laat middeleeuwse maritieme organisatie in Zeeland.

Naast het actualiseren van het debat over de Staten van Zeeland levert dit onderzoek nieuwe perspectieven op andere historische vraagstukken. De vraag naar het functioneren van de Staten van Zeeland is hier onderdeel van. Hoe ontwikkelde de relatie tussen centraal gezag en lokaal gezag zich ten opzichte van elkaar in de context van maritieme problematiek? Hertog Karel de Stoute voerde een actieve centralisatiepolitiek.¹² Is dit beleid terug te zien in overleg en samenwerking met betrekking tot *maritime security*, in een periode waarin de Zeeuwse deelstaten zich individueel ook sterker maakten?¹³ Verschillende gebeurtenissen als de uitgave van het Groot Privilege (1477), de Vlaamse Opstanden (1482-1485 en 1487-1492) en de ordonnantie op de Admiraliteit (1488) zullen tevens invloed gehad hebben op het maritiem beleid van het Zeeuws gewest. De te onderzoeken periode is erg dy-

namisch. Het gewest ondervond meerdere externe bedreigingen, het internationale handelsverkeer in Vlaanderen werd door politieke onrust benadeeld en verschillende vorsten probeerden hun eigen politieke belangen te verzekeren. Hoe reagerden de Staten van Zeeland op al deze ontwikkelingen en wat was het effect op de organisatie van *maritime security*?

Conflictpreventie

De periode 1467 tot 1492 werd getekend door oorlogen en sociale en economische crises.¹⁴ Zeeland zelf was echter zelden het toneel van onrust, zeker in vergelijking met de gewesten Holland en Vlaanderen.¹⁵ Desondanks waren de Staten van Zeeland betrokken bij meerdere conflicten. Ten eerste was er een handelsconflict met de Hanze, ten tweede een internationaal conflict met Frankrijk en ten derde een intern conflict in de vorm van de Vlaamse Opstanden. Deze drie conflicten hadden elk een belangrijke gemeenschappelijke factor: ze vormden een bedreiging voor de maritieme activiteiten en veiligheid van Zeeland en haar inwoners. De rol van de Staten van Zeeland zal in deze drie conflicten onderzocht worden. Waren er bepaalde belangen in de conflicten die het handelen van de Staten beïnvloedden? Werd er afzonderlijk gewerkt aan oplossingen of werkten de Staten samen om tot een resolutie te komen? Hadden de Staten van Zeeland überhaupt enige zeggenschap in het verloop van de drie conflicten?

Bestand na bestand: onderhandelingen met de Hanze

De relatie tussen de Nederlandse kustgewesten en de Wendische Hanze – bestaande uit de steden Lübeck, Hamburg, Lünenburg, Rostock, Wismar en Stralsund – was sinds de eerste Wendische oorlog (1438-1441) erg kwakkelend. De bestanden die na het afsluiten van het eerste bestand in 1441 werden gesloten, waren telkens maar enkele jaren houdbaar. Elke keer dat er opnieuw een bestand zou aflopen liepen de spanningen hoog op, waarbij kleine akkefietjes onvermijdbaar waren. Desondanks kwamen de bewindvoerders telkens opnieuw tot een overeenkomst.¹⁶

Een goed voorbeeld hiervan vindt plaats in november 1470. Verschillende Hanzeschepen blokkeerden destijds de toegang tot de Schelde.¹⁷ Dergelijke acties brachten schade toe aan zowel koopvaardij als visserij, maar de Staten ondernamen geen tegenactie. Het is goed mogelijk dat de Staten de aankomende onderhandelingen wilden afwachten. Beide partijen hadden klaarblijkelijk geen belang bij een escalatie.¹⁸ Eind september 1471 kwamen de edelen en steden van Holland en Zeeland op verzoek van de steden bijeen in Den Haag. De reden hiervoor was dat het huidige bestand al in oktober zou verlopen. In de bronnen komt duidelijk naar voren dat de Staten zich op deze dagvaart afvroegen hoe zij zichzelf het best konden verdedigen als de Wendische steden in oproer kwamen.¹⁹ Het was een probleem dat de Staten zelf moesten oplossen. De vorst had met betrekking tot de Hanzeschillen namelijk een *laissez-faire* beleid: enkel wanneer er grotere diplomatieke belangen waren werd er ingegrepen.²⁰ De routineuze wijze waarop er vervolgens bestanden werden gesloten is in *Dagvaarten Zeeland* duidelijk terug te zien. Ondanks de spanningen die hieruit voortkwamen is het tot een groots conflict in deze onderzoeksperiode niet gekomen.

De bestanden werden veelal gesloten onder bepaalde voorwaarden. Hoewel exacte details hierover in *Dagvaarten Zeeland* ontbreken, kan er aan de hand van de inbreng in enkele onderhandelingsprocessen ontleed worden hoe de relatie tussen Zeeland en Holland in het gezamenlijke optreden tegenover de Hanze in elkaar stak. In 1473 en 1474 werden er door de vorst en steden een vijftal dagvaarten geconvoceerd welke deel uitmaakten van toenaderingsgesprekken tussen de Engelse en Wendische Hanze.²¹ Deze partijen waren sinds 1469 in oorlog en in 1472 aan een vredesoverleg begonnen.²² Deze oorlog had ook invloed op de relatie tussen de Bourgondische gewesten en de Hanze, welke op dat moment dan ook erg gespannen was.²³ Over de verlenging van het bestand ontstonden er op twee punten grote onderlinge geschillen: de Hanzesteden wilden hun nieuw verkregen stapelrechten te Brugge niet opheffen en Holland had bezwaren op de relaties van de Hanze met de gewesten Utrecht en Gelre. Doordat op deze punten geen overeenkomst bereikt kon worden werd er een tijdelijk bestand gesloten van één jaar. De inbreng van de Staten van Zeeland is vanuit de bronnen te reduceren tot het aanleveren van een klachtenlijst, zodat deze in het overleg meegenomen kon worden. Dit waren echter geenszins de onderhandelingsopbrekende punten waarin Holland stug stand hield. Aan de onnodige regelmaat van ‘escalatie – onderhandeling – bestand’ kwam pas een einde toen de Staten van Zeeland en Holland in januari 1479 – zestien maanden voor het aflopen van het bestand – bijeenkwamen en een onderhandelingsproces in gang wisten te zetten waarmee het volgende bestand meer dan tien jaar houdbaar was.²⁴ Kijkende naar de geadresseerden is te zien dat de oproepen alleen zijn gericht aan de steden van Zeeland. Zowel de edelen als de abt van Middelburg hadden in het onderhandelingsproces geen rol. Hiermee lijken de Staten van Zeeland als geheel geen invloed te hebben uitgeoefend op de onderhandelingsprocessen. Dit zou niet geheel onlogisch zijn, omdat de steden de faciliteiten hadden om Hanzehandelaars te verwelkomen. Wat in de hiertoe behorende dagvaartoproepen ook opvalt is dat het initiatief bij de Steden van Holland ligt. Heel verassend is dit niet, aangezien Holland meer gedreven was in het concurreren met de Hanze.²⁵ Deze distantïering tot het onderwerp zou uiteindelijk tot een verminderde betrokkenheid leiden. In 1496 laat aartshertog Filips de Goede namelijk weten ontevreden te zijn over de afstandelijkheid van de Staten van Zeeland ten opzichte van Hanze zaken.²⁶ In een dagvaart over een niet verder gespecificeerde ‘kwestie met Danzig’ te Den Haag blijken de Staten van Zeeland wat betreft aanwezigheid in gebreke te blijven. Filips stuurt daarop een dreigplakkaat naar verschillende leden van de Staten van Zeeland. Weigerden de Staten de dagvaart te attenderen dan zou Filips schade berokkenen aan de inwoners van Middelburg en een strafproces in gang zetten. Hierop werd de baljuw van Middelburg per direct naar Den Haag gezonden om de Staten te representeren.²⁷ Dit en voorgaand voorbeeld ondersteunen de stelling dat de Hanze tegen het eind van de vijftiende eeuw vrijwel geen zaak meer van de Staten van Zeeland was. Daarnaast begonnen Zeeland en Holland in de periode na 1492 als vrachtaarders definitief de Hanzesteden te overtreffen.²⁸ De focus van Zeeland lag op de handel met Engeland en de Atlantische kust, daar waar Holland meer gedreven was in de Oostzeehandel en dus direct met de Hanze concurreerde. De gezamenlijke onderhandelingen waren echter essentieel in het behouden van een vreedzame relatie.

Hoge lasten en weinig baten: oorlog met Frankrijk

Al in de jaren 1450 ontstonden er spanningen tussen de Bourgondische en Franse landen. Vooral Karel de Stoute hield er een anti-Frans sentiment op na.²⁹ Na zijn aanstelling als vorst liet Karel dan ook niet lang op zich wachten om de oorlog met Frankrijk aan te gaan. Hiermee werd een conflict gestart dat tot 1493 zou voortduren en de Bourgondische gewesten zware lasten zou bezorgen. Zeeland was hier geen uitzondering op. Zo verbood de Franse koning Lodewijk XI de handel met Bourgondische gewesten, bevorderde hij kaperspraktijken tegen vijandelijke schepen en schepen met een vijandelijke bestemming, en probeerde hij meerdere invallen aan de kust te plegen.³⁰ In de jaren 1470 en 1480 zouden er dan ook voortdurend militaire spanningen zijn langs de kusten en grenzen van de Bourgondische gewesten. De relatie tussen Karel de Stoute en de Staten van Zeeland begon op een negatieve noot toen de Zeeuwse Staten in 1467 besloten niet bij te dragen aan oorlogskosten van de vorst. Deze kosten waren vastgelegd op een dagvaart in Holland waar geen Zeeuwse gedeputeerden aanwezig waren. Karel de Stoute gaf na het ontvangen van dit nieuws een strenge ordonnantie uit. Hierin werd duidelijk gemaakt dat wanneer de Staten zouden weigeren, dit hen duur zou komen te staan.³¹ De consequenties voor ongehoorzaamheid waren ernstig. Karel liet namelijk al eerder blijken ongehoorzaamheid duur te bestraffen in Dinant.³² Het is duidelijk dat de Staten van Zeeland de wensen van de vorst moesten respecteren en daarmee moesten instemmen. De wil van de vorst was wet en de Staten van Zeeland lijken daar niet tegenin te kunnen gaan.

In eenzelfde scenario in 1473 liepen de bededeonderhandelingen anders. In januari dat jaar riep de vorst de Staten van Zeeland op een bijeenkomst van de Staten-Generaal bij te wonen. Hier legde Karel een verzoek neer om een omvangrijke zesjarige bede te heffen ter financiering van zijn oorlogskosten. Een antwoord werd niet direct verwacht, waardoor de Staten van Zeeland en Holland eerst onderling de kwestie konden bediscussiëren. Eind februari werden de steden van Zeeland uitgenodigd te Brussel. Karel wilde de steden namelijk zelf spreken, zodat hij hen er van kon overtuigen in de bede toe te stemmen. Onder bepaalde voorwaarden – waaronder de belofte de aankomende zes jaar geen extra beden te heffen – gingen de Staten gezamenlijk akkoord.³³ In de hier voorgaande periode lijkt er een betere verstandhouding te zijn ontstaan tussen Staten en vorst, hoe deze is ontstaan is onduidelijk.

Wat uit bovenstaande echter wel duidelijk wordt, is hoe de Staten van Zeeland intern en de positie van de Staten ten opzichte van internationale diplomatiek zich tot elkaar verhouden. Hoewel de steden en edelen voor elke bijeenkomst werden opgeroepen, waren het alleen de steden waarmee Karel afzonderlijk in gesprek ging. Dit is toonaangevend voor de groeiende invloed van de steden binnen de Staten van Zeeland in deze periode. Het is echter naïef om niet te vermoeden dat Karel op andere wijze met Zeeuwse edelen in gesprek is gegaan. Zij leverden financieel namelijk nog steeds de grootste bijdragen. Desondanks konden de Staten van Zeeland geen invloed uitoefenen op de besteding van de oorlogsgelden en het conflict met Frankrijk als geheel. Zij konden alleen proberen van de onderhandelingen gebruik te maken om er zelf nog enkele voordelen uit te halen.

Na Karels onverwachte dood in januari 1477 was er een nieuwe rol voor de Staten van Zeeland weggelegd. Zoals later nog zal blijken resulteerde de dynastieke crisis

in een moment van chaos voor de Bourgondische gewesten. Daar kwam bij dat Lodewijk XI al op 9 januari 1477 het bevel gaf de Bourgondische landen binnen te vallen.³⁴ Hoewel de dynastieke problemen snel door de Staten-Generaal werden aangepakt, kwam de landsverdediging maar langzaam op gang.³⁵ De gewesten waren op zichzelf aangewezen om zich te verdedigen tegen Frankrijk. Samen met de Staten van Holland wisten de Zeeuwse Staten een totaal van 36 schepen uit te rusten, die uit de resterende bedetermijn van dat jaar betaald werden.³⁶ Er is een gewestoverstijgende samenwerking te zien ten behoeve van de veiligheid. In tegenstelling tot de overleggen met de Hanze, speelden hier wel de voltallige Staten van Zeeland een rol. In deze benarde situatie lijkt iedereen zijn verantwoordelijkheid te hebben genomen ten behoeve van de gemeenschappelijke zaak: de bescherming van Zeeland.

Deze nieuw gevonden zelfstandigheid kwam ook tot uiting toen de nieuwe vorst, Maximiliaan van Oostenrijk, in september 1477 de Staten van Zeeland en Holland verzocht ter dagvaart te komen om een nieuwe oorlogsbede te bespreken. Beide Staten wezen de bede meerdere malen af met als reden dat de door hen zelf georganiseerde verdediging al genoeg had gekost.³⁷ Daarnaast zijn Zeeland en Holland naast Namen de enige gewesten die weigerden bij te dragen aan de kosten van een vredesambassade naar Frankrijk.³⁸ Onder het bewind van Karel de Stoute hadden dergelijke besluiten flinke consequenties gehad, maar Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk staan dit toe. Het is waarschijnlijk dat zij eerst de hoog opgelopen frustraties van de gewesten over Karels beleid wilden bedaren, alvorens zelf grote eisen te stellen. Dit leidde onder andere tot de uitgifte van het Groot Privilege, waarmee oude rechten werden hersteld, bestaande praktijken werden gelegitimeerd en de toekomst van het Zeeuwse gewest als één geheel zeker werd gesteld.³⁹ De gewesten Vlaanderen, Brabant, Henegouwen, Holland, Zeeland, Namen en na 1480 ook Luxemburg, vormden volgens Blockmans en Prevenier in deze periode een eenheid om de Franse dreiging met alle kracht te kunnen bestrijden.⁴⁰ Uit *Dagvaarten Zeeland* blijkt betreffende de Staten van Zeeland enkel een actieve samenwerking met de Staten van Holland. Onderlinge samenwerking resulteerde echter alleen in lokale maatregelen.

In de vorm van de Staten-Generaal vormden de Bourgondische gewesten een sterke unie waarmee zij invloed konden uitoefenen op internationale diplomatieke betrekkingen. De Staten-Generaal hadden een bepalende rol in de resolutie van het splende conflict met Frankrijk. Zo waren de Staten-Generaal betrokken bij de vredesonderhandelingen van 1482–1483.⁴¹ De bijdrage van de Staten van Zeeland hierin is echter discutabel. Volgens Blockmans waren de gewesten Vlaanderen, Henegouwen en Brabant de voornaamste architecten van dit vredesverdrag, dat in december 1482 werd gesloten.⁴² Uit de bronnen blijkt er geen sprake te zijn van Zeeuwse of Hollandse deelname. Mogelijkerwijs hangt dit samen met de weigering van de financiële deelname aan de vredesambassade, die de andere gewesten konden interpreteren als een teken van desinteresse. Wel werden de Staten van Zeeland middels de Staten-Generaal ingelicht over de precieze termen waarop de vrede was gesloten. Met dit vredesverdrag was het begin van het einde van het conflict met Frankrijk gestart. Ook in 1488 kwamen de Staten-Generaal meerdere malen bijeen om nieuwe vredesonderhandelingen te starten, nadat het conflict door de gevangenschap van Maximiliaan in Brugge opnieuw was geëscaleerd.⁴³ Uiteinde-

lijk werd in 1493 de Vrede van Senlis gesloten, waarmee er een einde kwam aan de decennialange oorlog met Frankrijk. Door middel van een vergadering van de Staten-Generaal te Mechelen konden de Staten van Zeeland hun inspraak geven op de vredesonderhandelingen.⁴⁴ Deze vrede werd daarna voor lange tijd bewaard.⁴⁵

Conflict aan de deur: de Vlaamse Opstanden

Na de dood van Karel de Stoute leefde de factiestrijd tussen Kabeljauwen – aanhangers van de Bourgondische en Habsburgse huizen – en Hoeken – tegenstanders van de vorstelijke huizen – weer op.⁴⁶ Deze onderlinge strijd dateert uit het midden van de veertiende eeuw.⁴⁷ Het overlijden van Maria van Bourgondië in 1482 resulteerde in een opvolgingscrisis die dit oude conflict opnieuw deed escaleren. Spil hierin was het regentschap over de Bourgondische landen door Maximiliaan van Oostenrijk, die in naam van Maria's en Maximiliaans minderjarige zoon Filips zou regeren. Tijdens een bijeenkomst van de Staten-Generaal eiste Maximiliaan zijn regentschap op, maar uit meerdere gewesten klonken bezwaren. Ondanks dat vervolgens onder enkele voorwaarden het regentschap door vrijwel alle gewesten werd aanvaard, weigerden de Staten van Vlaanderen – onder Gentse aanvoering – akkoord te gaan.⁴⁸ De eerste Vlaamse opstand was een feit. Voor de inwoners van Zeeland betekende dit de start van een lange en onveilige periode. Plunderaars uit Sluis, Brugge en Gent staken geregeld de Westerschelde over in kleine, wendbare vaartuigen en konden zo in 1485 zonder repercussies Vlissingen plunderen.⁴⁹ De relatief korte afstand tussen de Zeeuwse en Vlaamse kusten maakten van Zeeland een logisch doelwit. Het waren echter niet alleen de Vlaamse steden die in opstand kwamen. Ook in Brabant, Holland en Zeeland kozen enkele steden en edelen de zijde van de Hoeken.⁵⁰

De Staten van Zeeland leken onvoorbereid te zijn op de gevolgen van de Vlaamse Opstand. Rooftochten langs de Zeeuwse kusten werden door bewoners zelfs als vanzelfsprekend gezien.⁵¹ Daarnaast waren de Staten van Zeeland intern niet onthouden van de factiestrijd. Zo koos in 1484 Wolfert van Borsele nadrukkelijk de kant van de rebellen. Daarop liet Maximiliaan de stad Veere bezetten met Duitse huurlingen, om daarmee de stad te vernederen en zichzelf als regent te laten inhuldigen.⁵² Deze verdeeldheid kan de organisatiekracht van de Staten van Zeeland niet ten goede zijn gekomen. Ook de Staten-Generaal kwam niet tot een resolutie in het conflict, laat staan dat er ondersteuning kon worden geboden. Desondanks wisten de Staten van Zeeland wel enkele malen bijeen te komen om te bediscussiëren hoe ze zichzelf konden verdedigen tegen de Vlaamse invallen.⁵³ Of hier maatregelen uit zijn voortgekomen is onbekend.

Hoewel de opstand in 1482 al aanving is hier pas in het voorjaar van 1484 enige indicatie in *Dagvaarten Zeeland* van terug te zien. De Staten van Bewesterschelde kwamen driemaal bijeen om te praten over de verdediging van Walcheren. De vorst wilde namelijk ruiters huisvesten in Middelburg.⁵⁴ Ondanks het ontbreken van verdere context kan hieruit opgemaakt worden dat Maximiliaan belang hechtte aan het behouden van het meest belangrijke Zeeuwse eiland. Ook in het voorjaar van 1485 verzekerde de vorst Zeeland bijstand te zullen leveren door het uitvaardigen van enkele strenge ordonnanties.⁵⁵ De Staten van Zeeland leken zelf echter in een machteloze positie te zijn beland, aangezien er vanuit het gewest geen actie tegen de opstandelingen werd genomen.

Het neerslaan van de opstand in 1485 resulteerde in een korte periode van 'rust'. Pas in 1488 stond de Vlaamse Opstand weer als agendapunt genoteerd. In januari 1488 werd Maximiliaan gevangen genomen te Brugge. De Staten-Generaal kwamen vervolgens driemaal bijeen, waar gedeputeerden van de gehele Staten van Zeeland bij aanwezig waren.⁵⁶ Hier werden de voorwaarden geschapen voor de vrijlating van Maximiliaan. Volgens Blockmans en Prevenier waren de gewesten Brabant, Vlaanderen, Henegouwen en Zeeland toonaangevend voor de vormgeving van deze voorwaarden.⁵⁷ Uit de dagvaarten blijkt niet welke rol de Staten van Zeeland exact hebben gespeeld. Wel valt op dat de Staten van Zeeland een meer actieve rol aannamen ten opzichte van de eerste Vlaamse Opstand. Zo beraden ze voorafgaand aan de laatste bijeenkomst van de Staten-Generaal een eigen dagvaart.⁵⁸ Ook wanneer admiraal Filips van Kleef partij kiest voor de Hoekse rebellen komen de Staten meerdere malen bijeen om deze onverwachte wending te bespreken.⁵⁹ Deze nieuwe aanpak getuigt van de lessen die de Staten van Zeeland hadden geleerd gedurende de eerste Vlaamse Opstand, waarin Zeeland voornamelijk een 'lijdend voorwerp' leek te zijn.

Dit kon echter niet voorkomen dat het conflict verder escaleerde. Bolwerk van de tweede Vlaamse Opstand werd de Vlaamse kuststad Sluis. Hier had onder anderen Jonker Frans van Brederode zich gehuisvest, die de sympathie had van steden als Zierikzee, Goes en mogelijk Tholen.⁶⁰ Daarnaast vestigden zich hier ook Filips van Kleef en meerdere Hollandse Hoeken, die vanaf 1488 gezamenlijk de Scheldedelta onveilig maakten. Zierikzee maakte er geen geheim van de Hoeken te ondersteunen en bood een veilig onderkomen voor opstandelingen.⁶¹ Dat deed er niet aan af dat het merendeel van de Staten van Zeeland nog altijd Kabeljauw gezind was. Met de Staten van Holland werd dan ook gesproken over een nieuw verbond tegen de Vlamingen, en in de Staten-Generaal werd bijeengekomen om een vrede met Vlaanderen te bespreken.⁶²

Dankzij een goede samenwerking kon het conflict uiteindelijk besloten worden, maar niet zonder flinke investeringen. Vanaf 1489 werkte de stadhouder Albrecht van Saksen actief samen met de Staten van Zeeland en Holland om zich gezamenlijk te bewapenen tegen aanvallen uit Sluis en daar uiteindelijk de rebellen te verslaan.⁶³ Hoewel de opstand in 1490 zo goed als afgelopen was, bleven de opstandelingen in Sluis volhouden.⁶⁴ De Staten van Zeeland gaven zowel financiële als militaire ondersteuning aan het beleg van Sluis.⁶⁵ Vanaf 1491 droeg ook Zierikzee hier aan bij. Dit weerhield de stadhouder er echter niet van de stad zwaar te beboeten voor zijn actieve bijdragen aan de zijde van de opstandelingen.⁶⁶ Hoewel het conflict met de verovering van Sluis in oktober 1492 in het voordeel van de Kabeljauwen werd besloten en de opstandige Hoekse steden, zoals Veere en Zierikzee, werden gestraft, had het gehele gewest flink geleden onder dit conflict. Op zichzelf konden de Staten van Zeeland wederom weinig invloed uitoefenen in het verloop van dit conflict, enkel met hulp vanuit het overkoepelende gezag – in de vorm van de stadhouder – konden er effectieve stappen gezet worden.

Concluderend

De Staten van Zeeland waren niet in staat om als afzonderlijk gewest invloed uit te oefenen op diplomatieke betrekkingen. Dit lukte alleen met behulp van de Staten-Generaal of assistentie vanuit het overkoepelende gezag. De Staten-Generaal

kon tevens pas tot zijn recht komen na de dood van Karel de Stoute. Eenmaal los van vorstelijke belangen gaf dit supragewestelijke samenwerkingsverband elk gewest inspraak en daarmee invloed in de loop van conflicten. Alleen door in deze constructie samen te werken met andere gewesten konden de Staten van Zeeland invloed uitoefenen in conflicthantering.

Bescherming ter zee

Na een zeer late start kenden Zeeland en Holland vanaf 1400 een snelle ontplooiing van de zeevaart, waarmee een stevige basis werd gelegd voor de ontwikkelingen die in de eeuwen daarop zouden volgen.⁶⁷ Het belang van Zeeland in internationale context wordt duidelijk als de economische activiteiten rondom de Zeeuwse eilanden bekeken worden. Als centrum van het laatmiddeleeuws Europees handelsnetwerk waren Brugge en haar voorhavens in Vlaanderen en Zeeland de ontmoetingsplek tussen mediterrane en Atlantische zeevaarders en hun collega's uit de Oostzeegebieden. Daarnaast waren Hollandse, Zeeuwse en Engelse schippers sinds het midden van de veertiende eeuw in toenemende mate actief als vrachtvaarders. Ze voeren op de Noord- en Oostzee en langs de Atlantische kusten, waarbij er een nauwe samenwerking tussen Engeland en de Lage Landen ontstond.⁶⁸ De visserij werd in flinke sprongen geïntensiveerd en nam door de veertiende en vijftiende eeuw heen aan belang toe.⁶⁹ Rond 1400 was Noordzeeharing een belangrijk exportproduct van zowel Zeeland als Holland.⁷⁰ In 1476 had Zeeland zelfs het grootste aantal vissersschepen van de gehele Lage Landen.⁷¹ Steden als Middelburg, Veere en Vlissingen konden zich dankzij een succesvolle commerciële dienstensector – bestaande uit handel en vrachtvaart – sterk ontwikkelen.⁷² In de handel en vrachtvaart op Engeland en Frankrijk liep Zeeland zelfs een voorsprong op ten opzichte van Holland. Deze activiteiten werden in de vijftiende eeuw dan ook steeds belangrijker.⁷³ Het waren dan ook de maritieme activiteiten die het gewest Zeeland veel economische voorspoed brachten. De mate van succes was echter direct afhankelijk van de veiligheid op zee. Piraterij, oorlogen, blokkades en andere moeilijkheden konden de economie flinke schade berokkenen. Voor Zeeland, dat afhankelijk was van het succes van de koopvaardij en visserij, was de bescherming van deze activiteiten van levensbelang.⁷⁴

In de periode van 1467 tot 1492 was veiligheid op zee echter geen vanzelfsprekendheid. De Franse koning Lodewijk XI begunstigde kaperspraktijken tegen schepen van vijandelijke herkomst of met een vijandelijke bestemming en stelde een handelsblokkade in.⁷⁵ Hoewel deze maatregelen in de praktijk geen omvangrijke schade toebrechten, hinderden ze wel de economische activiteiten van de kustgewesten.⁷⁶ Zo bereikte de visopbrengst meerdere malen een dieptepunt in deze periode.⁷⁷ De Bourgondische staat had echter zelf geen beschikking over een oorlogsvloot. Waren er schepen nodig dan moesten deze gehuurd of gekocht worden van stedelingen, kooplieden of handelaren.⁷⁸ Volgens Paviot lieten de Bourgondische hertogen hun maritieme zaken maar al te graag over aan lokale bestuursinstellingen, als de Staten van Zeeland en Holland. Hoewel de hertogen zich bewust waren van de belangen van onder andere de haringvisserij voor de gewesten – waarvoor Karel de Stou-

te bijvoorbeeld vrijgeleiden van Lodewijk XI verwierf in de jaren 1469, 1470 en 1471 – ontbrak het de vorst aan maritiem materiaal. Daarnaast was er ook geen consistentie in het maritiem beleid van de Bourgondische en Habsburgse vorsten te verwachten.⁷⁹ De maritieme organisatie werd als gevolg een verantwoordelijkheid van de gewesten zelf, waarover de vorst de controle verloor en waarmee de individualiteit van de gewesten werd versterkt.⁸⁰

Deze contextuele schets leidt tot meerdere vragen. Welke rol hadden de Staten van Zeeland in de organisatie van de bescherming ter zee? Was het organiseren van de bescherming ter zee een gezamenlijke activiteit, of namen alleen de edelen of steden hierin het initiatief? Werkten de Staten ook op het gebied van bescherming ter zee intensief samen met andere gewesten? Wat voor functie vervulde de admiraal in de bescherming ter zee?

Het admiraalschap en de heren van Veere

Het waren niet alleen de Staten van Zeeland die zich bezighielden met *maritime security*. Ook de heren van Veere, in hun positie als admiraal, speelden hierin een belangrijke rol.⁸¹ In Zeeland nam Hendrik van Borsele (ca. 1404-1474), heer van Veere, voor meerdere decennia in de vijftiende eeuw de leiding in de oorlogsvoering ter zee in naam van de Bourgondische vorsten. Door zijn bezittingen kon hij de gehele kust van Walcheren controleren – met uitzondering van de driehoek Middelburg-Arnhemuiden-Rammekens – en daar handels- en oorlogsschepen uitrustten, kapersoorlogen voeren en vrijgeleiden verstrekken.⁸² In maritiem opzicht handelde Hendrik volledig zelfstandig, waar hij bijvoorbeeld los van Holland en Zeeland onderhandelde met Hanzesteden over de afhandeling van kaperskwesities en het sluiten van bestanden.⁸³ Zijn scheepvaartactiviteiten maakten hem aldus tot een onafhankelijke macht op zee.⁸⁴ Zo had Karel de Stoute in Hendrik geen exclusieve dienaar, maar een incidentele steun.⁸⁵ Desalniettemin speelde Hendrik een belangrijke rol in de uitvoering van de maritieme aspiraties van de Bourgondische hertogen. Zo nam hij het aanleveren en uitrusten van schepen en aanvoeren van vloten op zich.⁸⁶ Voor andere Zeeuwse steden, edelen en anderen met maritieme belangen vormde dit geen probleem. Zij konden meeprofiteren van de successen die Hendrik van Borsele boekte.⁸⁷ Inwoners van Walcheren hadden dan ook meer ontzag voor Hendrik dan voor de hertog zelf.⁸⁸

In een poging om de maritieme invloed van de heren van Veere onder het Bourgondisch gezag te krijgen werd Hendriks zoon, Wolfert van Borsele (1430-1486), in 1466 benoemd tot Bourgondisch admiraal-generaal van de Nederlanden, waar de gewesten van Holland, Zeeland, Artesië en Boulogne toe behoorden. Wanneer je als vorst de heren van Veere aan je zijde had, dan had je Zeeland in handen en deze vorstelijke benoeming lijkt op die kennis in te spelen.⁸⁹ In de praktijk is het echter nog maar de vraag of deze aanstelling veel heeft betekend. Wolfert lijkt tot Hendriks dood in 1474 in zijn vaders schaduw te hebben gestaan, pas daarna kon Wolfert zichzelf hier van loswrikken. Zo werd hem in 1477 het stadhouderschap toegekend.⁹⁰ Wolfert maakte echter de fout door zich in de Hoekse en Kabeljouwse twisten te mengen in plaats van een onpartijdige positie in te nemen, zoals zijn vader altijd had gedaan. De vorst onthief Wolfert in 1480 uit zijn functie als admiraal en stadhouder. Met Wolferts dood in 1486 kwam een einde aan de dominantie van het huis Van Borsele als heren van Veere.⁹¹

In januari 1485 werd Filips van Kleef tot admiraal van alle Nederlandse gewesten benoemd, inclusief Vlaanderen. In 1483 overleed namelijk Joost van Lalaing, sinds 1466 admiraal van Vlaanderen. Door de breuk van de aartshertog met Wolfert van Borsele, waren zodoende beide admiraalsambten vrijgekomen. Voor een korte periode was de heer van Veere niet langer ook de admiraal ter zee. Van Kleef sloot zich echter aan bij de Vlaamse rebellen en werd door Maximiliaan vervolgens uit zijn functie gezet. Daarop stelde aartshertog Maximiliaan de nieuwe heer van Veere, Filips van Bourgondië-Beveren, aan als admiraal. Filips van Bourgondië-Beveren was getrouwd met Wolferts dochter en erfgename, Anna van Borsele. De nieuwe admiraal was tevens verwant aan de hertogelijke familie en met deze aanstelling verankerde de vorst het maritieme potentieel van de Staten van Zeeland in zijn familienetwerk.⁹² Vanaf dat moment tot aan de Nederlandse Opstand zouden de heren van Veere onlosmakelijk verbonden zijn met het admiraalschap en daardoor onmisbaar zijn in de uitvoering van het maritiem beleid dat door de overheid werd gecreëerd.⁹³ De positie van de heren van Veere maakte van Walcheren de locatie voor de rechtspraak in maritieme zaken, de organisatie van de kustverdediging en de bescherming ter zee tot diep in de zestiende eeuw.⁹⁴

Samenwerking met Vlaanderen en Brabant

Afgaande op de ligging van de Zeeuwse eilanden te midden van de Scheldedelta – tussen de gewesten Vlaanderen, Brabant en Holland in – lijkt het logisch dat voor de bescherming van deze wateren er intensief werd samengewerkt tussen de gewesten. In de praktijk blijkt echter dat de Staten van Zeeland voornamelijk samenwerkten met de Staten van Holland. De kuststeden van Vlaanderen organiseerden voornamelijk zelfstandig hun eigen maritieme bescherming.⁹⁵ Samenwerking tussen de Staten van Zeeland en Staten van Vlaanderen kwam dan ook alleen incidenteel voor, zoals in 1471 en 1487.

In 1471 kwamen in eerste instantie afgevaardigden van de Staten van Vlaanderen, Zeeland en Holland bijeen, waar werd afgesproken elkaar op de hoogte te houden van de beschikbaarheid van maritieme oorlogsgereedschappen.⁹⁶ Hierop volgden nog twee bijeenkomsten, maar zonder aanwezigheid van de Staten van Holland.⁹⁷ Het lijkt waarschijnlijk dat de directe bescherming van de Vlaamse en Zeeuwse kusten een zaak was waar de Staten van Holland te weinig baat bij hadden om bij de onderhandelingen betrokken te blijven. Dit weerhield de Staten van Zeeland en Vlaanderen echter niet om dat jaar samen vorm te geven aan de maritieme bescherming. Deze samenwerking leidde tot het voorstel om oorlogsschepen in te huren om de visgronden te beveiligen en de 'vreemde' kooplieden die dagelijks Vlaamse en Zeeuwse wateren betraden te beschermen en een veilige toegang te bieden.⁹⁸ Vlaanderen zou zes en Zeeland achttien schepen uitrusten, die half mei onder het bevel van admiraal Hendrik van Borsele uitvoeren. Deze maatregel kon niet bewerkstelligen dat de klachten over Franse overlast verminderden, waardoor de kuststeden jaarlijks opnieuw oorlogsschepen moesten uitrusten.⁹⁹ Voor de Staten van Zeeland zou dit echter niet in samenwerking met Vlaanderen gebeuren. In augustus 1472 werden de Vlaamse kuststeden nog eenmalig betrokken in een dagvaart samen met de Staten van Zeeland en steden van Holland, maar in de voorafgaande en opvolgende dagvaarten werden zij niet geconvoceerd.¹⁰⁰ Volgens Paviot organiseerde Vlaanderen dat jaar een eigen maritieme bewapening, waarvoor veelal

Zeeuwen gemonsterd werden.¹⁰¹ Hoewel de Staten van Zeeland er niet mee gemoeid waren, werd er door de Vlamingen gretig gebruik gemaakt van de Zeeuwse expertise in scheepsbouw en scheepsvaart.

In de rustperiode tussen de twee Vlaamse Opstanden werden eind juli 1487 door Ieper de steden van Zeeland, Holland en Vlaanderen opgeroepen om bijeen te komen in Brugge. De focus van deze bijeenkomst lag op de beveiliging van de haringvissers, die in het najaar weer zouden uitvaren.¹⁰² Deze dagvaart kreeg begin augustus zelfs een vervolg, waarin de admiraal Filips van Kleef dezelfde steden opriep om de beveiliging verder vorm te geven.¹⁰³ Deze nieuwe samenwerking werd mogelijk gestimuleerd door Filips van Kleef, die vanuit zijn functie als admiraal van alle kustgewesten zocht naar nieuwe samenwerkingsverbanden tussen de gewesten. Zo kon een vreedzame situatie gehandhaafd worden en was er ruimte voor de gewesten om weer nader tot elkaar te komen. Of er sprake is geweest van een vruchtbare samenwerking tussen de drie gewesten wordt uit de bronnen niet duidelijk. Aangezien de tweede Vlaamse Opstand al in het najaar van 1487 aanving zal de potentiële samenwerking niet van lange duur zijn geweest.

Naast Vlaanderen was Brabant ook een gewest met belangen in de Schelde. Met de Staten van Brabant is echter vrijwel geen coöperatie zichtbaar, terwijl de Brabanders zich wel actief met de beveiliging van de Schelde bezighielden. Zo had de Brabantse stad Antwerpen gedurende de Vlaamse Opstanden de beveiliging van de zeehandel van en naar de stad toe als één van de belangrijkste prioriteiten. Daarnaast kan er vanuit gegaan worden dat de Kabeljauwsgezinde Antwerpenaren hun maritieme acties niet alleen hiertoe beperkten, maar ook deelnamen aan kapingen en plunderingen op vijandelijk terrein.¹⁰⁴ Hiermee begaven de Brabanders zich veelvuldig in de Scheldedelta, zonder dat dit met de Staten van Zeeland tijdens dagvaarten werd gecoördineerd. In 1491 is er in de bronnen een overleg tussen de Staten van Zeeland, Holland en Brabant terug te vinden.¹⁰⁵ Dit overleg had betrekking op de beveiliging van de binnenlandse stromen, die met het beleg van Sluis in gevaar waren gebracht. Aangezien er hiervoor geen sprake was van hostiliteiten tussen de twee gewesten en de toename van de handel op Antwerpen gunstig was voor Walcheren, lijkt de onderlinge relatie op een natuurlijke wijze vorm te hebben gekregen. Dit formele overleg lijkt dan ook een incidentele uitzondering te zijn op wat waarschijnlijk doorgaans op informele wijze werd besproken.

Samenwerking tussen Zeeland en Holland

In tegenstelling tot de Staten van Vlaanderen en Brabant waren de Staten van Holland wel een belangrijke partner voor de Staten van Zeeland in de organisatie van de bescherming ter zee. Hoewel er ook dagvaarten over bescherming ter zee door de Staten van Zeeland werden georganiseerd, ging het hier voornamelijk om lokale besprekingen waarin de lokale financiering en organisatie besproken werd. Daarnaast konden tijdens deze bijeenkomsten andere dagvaarten voor- en nabesproken worden om zo efficiënter met bijvoorbeeld de Staten van Holland te vergaderen. De gezamenlijke dagvaarten werden in de regel bijeengeroepen door de Raad van Holland en Zeeland en de steden zelf. Onder het bestuur van Karel de Stoute werd er in 1472 en in 1475 intensief samengewerkt. Wanneer deze processen verder bestudeerd worden ontstaat er inzicht in hoe de Staten samen de bescherming van maritieme activiteiten uitvoerden.

In juli 1472 kwamen de steden van Holland en Zeeland tweemaal bijeen om te spreken over de beveiliging op zee tegen de Fransen. Tijdens de eerste dagvaart werden er kostenramingen gemaakt, de urgentie van maatregelen benadrukt, maar ook gesteld dat overleg met Vlaanderen noodzakelijk was en dat er geen hoop was op enige ondersteuning van Karel de Stoute. Duidelijk moest ook zijn dat niemand anders dan de Fransen en andere landsvijanden schade mochten ondervinden van deze beveiliging. Hiermee werd onderstreept dat de vorst het geweldsmonopolie bezat. Op de tweede dagvaart werd besloten dat er in totaal 24 schepen aangekocht moesten worden, welke werden bekostigd door extra belasting te heffen op de haringvisserij.¹⁰⁶ In de praktijk waren het namelijk de vissers die middels tol op hun vangsten het merendeel van de beveiliging bekostigden.¹⁰⁷ Op convocatie van de Raad van Holland en Zeeland kwamen de steden van Zeeland, Holland, Vlaanderen en Hendrik van Borsele in augustus 1472 bijeen te Veere. Hendrik van Borsele was gastheer en aanwezig vanuit zijn positie als admiraal. Duidelijk is dat de schepen nog uitgerust moeten worden, ondanks dat de Fransen volgens de bronnen dagelijks grote schade toebrachten aan de haringvisserij.¹⁰⁸ Mogelijk zijn de steden op dit punt naar de admiraal toe gestapt om zijn hulp te vragen in het verkrijgen en uitreden van de 24 beschermingsschepen. Hendrik van Borsele had eigen schepen tot zijn beschikking, waarnaast deze naar alle waarschijnlijkheid kon rekenen op de medewerking van de inwoners en havensteden binnen zijn ambachten.¹⁰⁹ Hierna lijken de beschermingsmaatregelen wel doorgang te hebben gevonden, want in oktober komen de Hollandse en Zeeuwse steden op eigen convocatie bijeen om de afrekening op papier te krijgen. In december werd nogmaals bijeengekomen met beide Staten – inclusief geestelijkheid en adel – en vergaderd over hoe de belasting op de haring was geheven.¹¹⁰

Deze dagvaarten illustreren hoe de steden het initiatief namen in het opzetten en uitvoeren van de bescherming ter zee. De positie van de abt en edelen komt waarschijnlijk voort uit het feit dat zij financieel vermogend waren en middels bedehffing in hun ambachten bijdroegen aan de financiering van de maritieme bescherming. De aanwezigheid van de volledige Staten bij de financiële afhandeling demonstreert dan ook het belang van de edelen en geestelijkheid op lokaal niveau. In 1475 nam de organisatie van bescherming ter zee een andere vorm aan. Het initiatief lag nu bij hertog Karel de Stoute, die de Staten van Zeeland en Holland verzocht een vloot met 4000 manschappen te water te laten. Om dit te bespreken werden er een achttal dagvaarten geconvoceerd in de periode van januari tot juni 1475.¹¹¹ Centraal hierin stond de discussie of er voor bewapening of bescherming geopteerd moest worden. Karel wilde een actieve zeeoorlog voeren tegen de Franse vloot, maar de Staten van Zeeland en Holland gingen hier niet mee akkoord. Zij lieten duidelijk blijken een defensieve opstelling te prefereren, waarbij vissersschepen werden uitgerust om zichzelf te kunnen verdedigen en koopvaardijsschepen werden gekonvoeerd. De steden slaagden er uiteindelijk in de vorst te overtuigen en kozen voor een grootse aanpak die de Fransen zou moeten afschrikken.

Ondanks dat het initiatief nu niet bij de steden lag, hadden zij wel de overhand binnen de Staten van Zeeland over de besluitvorming hierover. De financiering werd dit jaar niet besproken. Doordat deze bescherming op initiatief van Karel is uitgerust, is het waarschijnlijk dat de onkosten zijn betaald uit de opbrengsten van de zesjarige oorlogsbede die in 1473 was ingevoerd. De discussie tussen vorst en

steden maakt daarnaast duidelijk dat de steden niet uit waren op het voeren van een oorlog ter zee, maar zichzelf zoveel mogelijk hiertegen trachtten te beschermen. Het geeft echter ook het gemeenschappelijke belang weer om een zo vreedzaam mogelijke situatie in hun viswateren en koopvaardijroutes te waarborgen.

Organisatie in tijden van chaos

Met het overlijden van Karel de Stoute in 1477 kwam er een einde aan zijn strenge en strikte beleid, maar het onverwachte van zijn dood gaf aanleiding tot een lichte chaos onder de Bourgondische gewesten. Dankzij Karels vele oorlogen was er van een Bourgondisch leger weinig sprake meer. Het betekende een vuurdoop voor de Staten-Generaal, die het nu op zichzelf namen om zich tegen de Fransen te bewapenen. De Staten-Generaal stelden al snel voor dat er een troepenmacht van 34.000 man op de been zou worden gebracht, waaraan Holland en Zeeland gezamenlijk 6000 man zouden bijdragen. Dit aantal werd uiteindelijk verminderd tot 5000 man, waarbij 36 oorlogsschepen ten behoeve van maritieme bescherming uitgerust zouden worden.¹¹² In samenwerking met Brielle zouden de Zeeuwen twaalf van deze schepen uitrusten.¹¹³ De goede band die de Staten van Zeeland en Holland op maritiem gebied hadden opgebouwd lijkt in een vanzelfsprekende samenwerking te hebben geresulteerd. Het gezamenlijke optreden kon in het algemeen succesvol worden genoemd, ondanks enkele tegenslagen. Zo waren de intenties van de Staten met deze verdedigingsmaatregelen goed bedoeld, het onderscheid tussen vijandelijke en niet-vijandelijke schepen wilde nog wel eens vervagen onder de op buit beluste bemanningen. Neutrale Engelse, Bretonse en Genuese schepen waren hiervan regelmatig de dupe.¹¹⁴

De jaren 1477 tot 1482 stonden in het teken van de bewapening en beveiliging ter zee. De Staten van Zeeland individueel, maar ook tezamen met de Staten van Holland, kwamen in deze periode meerdere malen bijeen om de maritieme maatregelen te bediscussiëren.¹¹⁵ Wederom is te zien dat de steden, op lokaal niveau enkele keren aangevuld door de kustdorpen, de leiding namen in de organisatie. Pas wanneer de afhandeling van de financiën werd besproken werden de abt en edelen opgeroepen.¹¹⁶ De grote vraag die in deze periode steeds opduikt is hoe de beveiliging en bewapening bekostigd moest worden. Tolheffing op de haring en het uitvaardigen van ordonnanties zijn enkele van de middelen waarmee de benodigde gelden werden verkregen. Het is niet verrassend dat de financiering van beschermingsmaatregelen in deze chaotische tijden hoofdzaak was voor de Staten. De belastingdruk was onder het graafschap van Karel de Stoute verdrievoudigd en het einde van de problematiek was nog niet in zicht.¹¹⁷

De Nederlandse kustgewesten namen niet alleen een defensieve houding aan op het gebied van maritieme organisatie. In 1480 werd een groots opgezette aanval op de Fransen georganiseerd. In het voorjaar werden er door de vorst meerdere dagvaarten geconvoceerd, waar over een nieuwe bewapening ter zee werd gesproken.¹¹⁸ Begin juni kwamen de steden en edelen van Zeeland bijeen om te praten over de uitreding en het zeewaarts opstellen van de bewapening en oorlogsschepen.¹¹⁹ De aartshertog en hertogin staan het verzoek van edelen en steden van Holland, Zeeland en West-Friesland toe, om een kraak op te zetten en hiervoor zestien oorlogsschepen uit te rusten. Vanuit de gewesten werd er namelijk geklaagd over het feit dat door Frankrijk ingehuurd zeerovers en oorlogsschepen zich liggend hielden in

de zeegaten en havens, en loerden op wegvarende vissers en kooplieden. Het tot zinken brengen van deze schepen, ontvoeringen en het eisen van grote lossommen waren hierbij geen ongebruikelijke praktijken. Dit had als resultaat dat haringvissers niet meer durfden uit te varen. De geplande aanvallen waren dan ook niet alleen bedoeld om de zeegaten veilig te houden, de kustgewesten hoopten hiermee ook een signaal af te geven.

Van de in totaal zestien schepen met een totale bemanning van 2290 man zouden de steden van Zeeland er vijf uitrusten.¹²⁰ Wederom geven de bronnen geen antwoord op de vraag naar het verloop van de kraak. De Meij meldt echter dat in deze periode de Staten van Vlaanderen, Holland en Zeeland succesvol samenwerkten, waarbij van een 'nationale oorlogsvloot' gesproken kon worden. Kusten werden efficiënt bewaakt, haringbuizen en koopvaarders werden gekonvooid, de Fransen werden beroofd en de stad Dieppe werd zelfs geplunderd.¹²¹

Een nieuwe bewapende vloot werd een jaar later uitgerust.¹²² De resultaten die deze vloot heeft geboekt zijn onbekend, maar deze maritieme bescherming weerhield de Staten er niet van op hun hoede te zijn voor wraakacties.¹²³ Ondanks het bieden van succesvolle weerstand vormden de Fransen in de gehele periode 1477-1482 een groot gevaar en bleven de Staten van Zeeland en Holland gezamenlijk op hun hoede voor elke vorm van Franse agressie. De observatie van Sicking en Van Vliet dat er in de periode 1477-1482 geen gewestoverstijgende samenwerking plaatsvond ten behoeve van de haringvisserij is dus onjuist.¹²⁴ Met Vlaanderen mocht dan alleen in de vorm van de Staten-Generaal samengewerkt worden, de Staten van Zeeland en Holland hielden er een stevige relatie op na waarmee de bescherming ter zee gegarandeerd kon worden.

Problemen met Holland

Ondanks dat gedurende de eerste Vlaamse Opstand het Zeeuws gewest machteloos leek te zijn in de maritieme verdediging tegen de Vlaamse invallen, werd er tussen juni 1483 en mei 1484 wel door enkele Zeeuwse steden tezamen gekomen met Hollandse steden. Hier vond overleg plaats over de *welvaart van der wapenijnghe*, maar uit de bronnen kan niet opgemaakt worden of hier enige relevantie tot maritieme bewapening was.¹²⁵ Aangezien het hier maar één dagvaart betrof en besprekingen over financiën ontbraken, zal er naar aanleiding van deze dagvaart geen actie zijn ondernomen. Het is waarschijnlijker dat de Staten elkaar informeerden over de status van hun bewapening, gezien deze door de jarenlange oorlog met Frankrijk flink beschadigd was.

Het verminderde contact tussen de Staten van Zeeland en Holland zou te wijten kunnen zijn aan een breuk tussen de gewesten die in 1482 plaatsvond. In dat jaar scheidden de wegen van Zeeland en Holland, waarna de Staten niet langer gezamenlijk dagvaarten organiseerden. In de praktijk kwamen de Staten al langer niet meer bijeen voor elke dagvaart. Vaak werden Zeeuwen door de Hollanders simpelweg niet opgeroepen, omdat ze te ver verwijderd waren van het onderwerp van bespreking. De Zeeuwse animo om ter dagvaart te komen zou volgens Kokken ook matig zijn geweest. De reiskosten, afstand tot de onderwerpen en bijkomende verplichtingen maakten het dat de Zeeuwen alleen verschenen als de te bespreken onderwerpen werkelijk voor hun van belang zouden zijn.¹²⁶ De Zeeuwen zouden zich bijvoorbeeld niet verantwoordelijk hebben gevoeld voor de geldverslindende

Utrechtse oorlog, wat een zaak zou zijn van Holland en de vorst.¹²⁷ In de dagvaarten is duidelijk terug te zien hoe de ontevredenheid van de Staten van Holland ten opzichte van de terughoudendheid van de Zeeuwse Staten tot deze oorlog zich ontwikkelde.¹²⁸ De eeuwenoude bond tussen Zeeland en Holland stond dan ook onder druk.

Uit *Dagvaarten Zeeland* blijkt echter geen verdere aanleiding voor de Staten van Zeeland en Holland om uiteen te gaan. De argumentatie van historicus Peter Sigmond, dat de Utrechtse Oorlog een directe aanleiding was, valt dan ook te betwijfelen.¹²⁹ Deze oorlog lijkt alleen de druppel te zijn die de emmer deed overlopen. Volgens Sigmond en Smit, Burgers en Van der Vlist zouden de Staten van Zeeland en Holland elkaar alleen nog treffen in zaken waarin gemeenschappelijke belangen een rol speelden, of wanneer de Staten-Generaal, die sinds 1464 opereerde, zou vergaderen.¹³⁰ Met deze uitspraak zijn de ontwikkelingen echter tekort afgedaan. In de jaren 1480 en 1490 zouden de Staten van Zeeland en Holland elkaar vaak nog meerdere malen per jaar treffen. Kijkend naar alleen dagvaarten met betrekking op *maritime security* – waarvan het aantal de andere dagvaarten overschaduwde – is er namelijk geen duidelijk verschil te zien. De organisatie van *maritime security* was een zaak waarin beide gewesten een gemeenschappelijk belang hadden en samenwerking essentieel was. Van een grootse scheiding waar in de huidige literatuur naar verwezen wordt lijkt in de praktijk dan ook geen sprake te zijn geweest. Beide Staten bleven samenkomen over zaken waarin zij een gemeenschappelijk belang hadden, voornamelijk zaken met betrekking op *maritime security*. Dat er in deze periode minder contact plaatsvond kan tevens te wijten zijn aan interne politieke worstelingen die met de Vlaamse Opstanden waren ontstaan en ook in Holland tot veel partijstrijd leidden.

In maart 1486 – de ‘rustperiode’ tussen de twee Vlaamse Opstanden – kwamen de grote en kleine steden van Zeeland en Holland weer bijeen om te praten over de verdediging tegen Franse agressie op zee. Dit was althans de intentie. De bronnen kunnen niet met zekerheid zeggen of de dagvaart heeft plaatsgevonden, doordat er geen reiskosten zijn overgeleverd. Voorafgaand aan een volgende afspraak met de Staten van Zeeland kwamen de Staten van Holland intern en met de Staten van Vlaanderen, Brabant en admiraal Filips van Kleef bijeen. Pas eind mei zouden de steden van Zeeland met die van Holland bijeenkomen om de uitreding van nieuwe oorlogsschepen te bespreken.¹³¹ De Hollandse steden lijken dan ook weinig gemotiveerd te zijn om opnieuw met hun Zeeuwse confraters samen te werken. Deze terughoudendheid is een indicatie van verslechterde relaties tussen de voorheen zo gebroederlijke gewesten. De centrale ligging van Zeeland tussen Holland, Brabant en Vlaanderen gaf Zeeland echter een cruciale positie in het opzetten van een degelijke maritieme bescherming. Dat er uiteindelijk eind mei 1486 bijeengekomen werd met beide Staten kan een indicatie zijn dat dit besef ook bij de steden van Holland was ontstaan.

Eigen bijeenkomsten van de Staten van Zeeland lijken geen resultaten te hebben opgeleverd.¹³² Overleggen met Holland brachten meer resultaten voort. Aan de hand van dagvaarten gehouden tussen de Staten van Zeeland en de vorst, en tussen de Staten van Zeeland, Holland en de vorst, kan een mogelijke uitkomst worden gereconstrueerd. Hieruit valt af te leiden dat het besluit werd genomen om oorlogsschepen uit te rusten die zouden worden ingezet om de koopvaardij en haringvisse-

rij te beschermen. Gekozen werd om zes grote Spaanse schepen te huren, inclusief bewapende bemanning. Het blijkt echter dat deze maritieme bewapening heeft gefaald, doordat zowel de Staten van Zeeland en Holland de financiering niet rond kregen.¹³³ De nabespreking en financiële afhandeling van deze mislukte samenwerkingspoging vond op lokaal niveau plaats.¹³⁴ Het gemak waarmee de Staten van Zeeland en Holland voor 1482 samenwerkten lijkt te zijn verdwenen. Deze samenwerking was echter wel nodig, want op zichzelf lijken de Zeeuwse Staten er niet in geslaagd te zijn succesvolle resultaten betreffende de bescherming op zee te boeken. Ondanks de onsuccesvolle afloop deden de Staten van Zeeland en Holland in februari 1487 opnieuw een poging tot samenwerking. Uit de dagvaarten blijkt een intentie om oorlogsschepen uit te rusten die in het voorjaar de kooplieden konden beschermen en in het najaar de haringschepen. Nadat de knoop werd doorgehakt nodigden de steden van Holland de steden van Zeeland uit om zich terug te trekken in een Haagse herberg en te proosten op de samenwerking.¹³⁵ Het is een teken dat de Staten de geschillen hadden bijgelegd ter bevordering van de samenwerking. Dit voorkwam echter niet opnieuw een moeilijk verloop van zaken. Al in maart lieten de heer van Veere, Filips van Bourgondië-Beveren, en de steden Vlissingen, Westkapelle, Zoutelande en Domburg via een brief weten ontevreden te zijn over het effect van de gehouden dagvaarten over de beveiliging ter zee. De genomen beslissingen hadden tot dusver geen effect en gezien de urgentie van de zaak besloten zij deze bijeenkomst uit te roepen.¹³⁶ Of het uiten van deze zorgen resultaat heeft gehad is onbekend. In juni 1487 kwamen de steden van Zeeland en Holland weer gewoon bijeen, waarbij er overleg werd gepleegd over de uitreding van de oorlogsschepen.¹³⁷

De daaropvolgende bijeenkomsten vonden plaats met de steden van Holland en Vlaanderen, zoals eerder besproken. Tijdens de eerste bijeenkomst gaf Zierikzee het al aan het onnodig te vinden om gedeputeerden te zenden. De stad was van mening dat de haringvissers tevreden waren met alleen een *saufconduit* – vrijgeleide – van de koning van Frankrijk, zodat er niet in beveiliging geïnvesteerd hoefde te worden.¹³⁸ Volgens Sicking en Van Vliet was dit één van de drie gebruikelijke methoden om de haringvisserij te beschermen,¹³⁹ maar in de praktijk werd in deze onderzoeksperiode door de Staten vrijwel alleen het konvooieren toegepast. Zierikzee achtte zichzelf waarschijnlijk al bij voorbaat in de minderheid betreffende dit standpunt, waardoor de stad het onnodig vond tijd en geld te investeren in het zenden van een gedeputeerde. De uitbraak van de tweede Vlaamse Opstand in het najaar van 1487 gaf de Staten genoeg andere kopzorgen, waardoor de bescherming van koopvaardij en visserij geen prioriteit meer genoot.

De ordonnantie op de Admiraliteit

Na zijn vrijlating liet Maximiliaan van Oostenrijk samen met zijn zoon Filips de Schone een ordonnantie op de Admiraliteit uitvaardigen. Hiermee werd een poging ondernomen om een maritiem beleid te ontwikkelen en het jonge admiraalschap van Filips van Bourgondië-Beveren, heer van Veere, te bekrachtigen. De voormalig admiraal Filips van Kleef had namelijk de kant van de rebellen gekozen en was daarmee uit zijn functie ontheven. Met de ordonnantie werden voor het eerst de bevoegdheden van de admiraal duidelijk omschreven. Zo kreeg de admiraal verregaande rechten, zoals de jurisdictie op zee in zowel oorlogs- als handelskwesties en

had hij het commando over de vloot. Praktijken als kaapvaart en piraterij moesten hierdoor op effectieve wijze worden tegengegaan, wat ten goede zou komen aan de welvaart van de kustgewesten. Alleen agressie naar buiten was de admiraal verboden, waarmee de overheid het geweldsmonopolie behield.¹⁴⁰

Met de ordonnantie kon de vorst de touwtjes in handen nemen wat betreft maritieme organisatie. Zo liet Maximiliaan in augustus 1488 een plakkaat rondbrengen waarin hij Zeeuwse vissers opdroeg zich gereed te maken voor de haringvangst en de vissers toezei oorlogsschepen uit te rusten om de visserij te beschermen. Hierin was ook een rol voor de Staten van Zeeland weggelegd, zij moesten een bedde van 29.000 pond opbrengen om deze bescherming gedeeltelijk te financieren.¹⁴¹ Ondanks dat de Staten van Zeeland betrokken werden, hadden zij geen grootse inbreng. Gebruikmakend van de diensten van zijn nieuwe admiraal ter zee voert de vorst voor het eerst sterke invloed uit op de organisatie ter zee.

Deze nieuwe organisatievorm kon echter niet voorkomen dat er in het najaar van 1488 en voorjaar van 1489 wederom dreigingen van invallen vanuit Frankrijk en Vlaanderen kwamen.¹⁴² In het voorjaar en de zomer van 1489 namen de steden van Zeeland en Holland het daarnaast weer op zichzelf om de bescherming van de haringvisserij te organiseren.¹⁴³ In 1490 kwamen de Staten van Bewesterschelde en Beoosterschelde samen om met de admiraal de beveiliging ter zee te bespreken. Hoewel onduidelijk is wat dit overleg opleverde, komt hierin wel een duidelijke rol van de admiraal naar voren.¹⁴⁴ De laatste keer dat de Staten van Zeeland zich actief met de beveiliging ter zee bezighielden was in 1491, toen het resultaat van stukgelopen bemiddelingsgesprekken met Filips van Kleef werd besproken.¹⁴⁵ Het is een weinig glorieus einde na jaren van maritieme organisatie door de Staten van Zeeland.

Concluderend

De gewesten Zeeland en Holland zijn onlosmakelijk verbonden in de organisatie van de bescherming van visserij en koopvaardij. Zelfs het 'uiteengaan' in 1482 weerhoudt de Staten er niet van alweer snel de samenwerking op te zoeken. Bij deze samenwerking moet echter wel een kanttekening geplaatst worden. Volgens Kokken werden grote en kleine Zeeuwse steden incidenteel met de Staten van Holland opgeroepen voor zaken als de bescherming van de haringvisserij en koopvaart en kwesties inzake de buitenlandse handel.¹⁴⁶ De Staten van Holland waren op diverse fronten actief, terwijl er aan de hand van de *Dagvaarten Zeeland* geconcludeerd kan worden dat de Staten van Zeeland tussen 1467 en 1492 zich voornamelijk met *maritime security* bezighielden. De Zeeuwse Staten waren voortdurend intern of met de Staten van Holland in overleg over ofwel een bestand met de Hanze, dan wel de bescherming van de haringvisserij en koopvaardij. Alleen vanuit de Zeeuwse positie gezien waren de Staten van Zeeland en Holland dan ook onlosmakelijk met elkaar verbonden. Vanuit de Hollandse positie was dit niet het geval.

Binnen de Staten van Zeeland namen de steden – zowel grafelijke als kleine – een leidende rol in de organisatie van de maritieme bescherming. De abt van Middelburg en de edelen werden vaak alleen opgeroepen om besluiten te nemen betreffende de financiering van een dergelijke onderneming. Van een feodale organisatie waar De Meij over spreekt is dan ook geen sprake.¹⁴⁷ Ondanks de hevige factiestrijd ten tijde van de Vlaamse Opstanden zijn hiervan binnen de Staten van Zeeland

geen gevolgen zichtbaar. Zo lijkt bijvoorbeeld Zierikzee actief te blijven deelnemen aan dagvaarten omtrent de bescherming ter zee, ondanks de ondersteuning die de stad aan de Vlaamse opstandelingen gaf. Dit is toonaangevend voor de interne cohesie van het Zeeuws gewest, dat ondanks sterke interne verschillen zichzelf nog steeds als een geheel wist te organiseren.

De heren van Veere uit het geslacht Van Borssele hebben een minimale rol gehad in organisatie van maritieme bescherming, daar dit voornamelijk een aangelegenheid lijkt te zijn geweest van de steden. Mogelijk waren Hendrik en Wolfert van Borsele wel betrokken in de uitvoering, zoals uit andere voorbeelden is gebleken.¹⁴⁸ De positie die deze heren van Veere als admiraal innamen had dan ook een praktisch uitgangspunt. Dit veranderde in 1485, toen een centrale admiraal ter zee werd ingesteld die langzaam de bekommelingen van de Staten over maritieme bescherming overneemt. Zo hield eerst Filips van Kleef en vervolgens Filips van Bourgon-dië-Beveren zich actief bezig met het organisatieproces.

De wettelijke centralisatie van het maritiem beleid met de uitgifte van de ordonantie op de Admiraliteit had als gevolg dat de Staten van Zeeland vanaf 1491 niet meer samen hoefden te komen om onderwerpen als de bescherming ter zee te bediscussieren. Als verantwoordelijke voor het gehele zeewezen zou vanuit Zeeland voortaan naar het admiraalschap gekeken worden voor de bescherming en beveiliging ter zee. De rol van de Staten van Zeeland hierin is in het laatste decennium van de vijftiende eeuw dan ook non-existent, wat in fel contrast staat met de voorgaande decennia. Hierin speelt ook de beëindiging van het Franse en Vlaamse conflict een rol. In de hierop volgende rustige periode was bescherming ter zee vermoedelijk niet nodig. Hiermee kwam tevens een voorlopig einde aan de intensieve samenwerking met de Staten van Holland, die vrijwel consistent aanwezig was in de uitvoering van maritieme beschermingsmaatregelen gedurende de afgelopen decennia.

Kustverdediging

Van de drie aspecten van *maritime security* kwam kustverdediging het minst aan bod in bijeenkomsten van de Staten van Zeeland. Betekent dit dat de kustverdediging ondergeschikt was aan de bescherming ter zee? Welke vormen nam de kustverdediging aan? Wie waren er betrokken bij de organisatie van de kustverdediging?

Invallen en plunderingen

In augustus 1474 wordt er binnen de onderzoeksperiode voor het eerst gesproken over kustverdediging. De rentmeester van Bewesterschelde convoceerde de steden van Zeeland en andere niet genoemde personen te Middelburg om zichzelf voor te bereiden op een Franse inval. Uit de bronnen blijkt in ieder geval de aanwezigheid van Middelburg en Vlissingen. Het is lastig na te gaan of ook steden buiten Bewesterschelde, of zelfs buiten Walcheren, werden opgeroepen. De kwestie lijkt acuut te zijn geweest. Op 7 augustus werd er in de avond bijeengekomen en op 8 augustus werden er al resoluties genomen door de gedeputeerden om Walcheren te kunnen verdedigen.¹⁴⁹ In totaal werden er 500 gewapende ruiters ingehuurd en geschut, lansen en bogen aangeschaft. Deze wapens waren kostbaar en kwamen vaak op rekening van de Staten te staan.¹⁵⁰ Daarnaast stelden de abt van Middelburg,

kapitein-generaal van de Nederlanden Adolf van Kleef, de stadhouder en de stad Middelburg enkele kanonnen ter beschikking. Tot slot moesten uit verschillende dorpen en steden zich een bepaald aantal bewapende mannen gereed houden. Deze dagvaart geeft de basis van de organisatie weer van de kustverdediging door de Staten van Walcheren.

Uit deze dagvaart komt naar voren dat de verdediging op een tactische wijze over Walcheren georganiseerd werd.¹⁵¹ Hieruit blijkt dat de manschappen zich voornamelijk langs de Noordzeekust gereed hielden. In de omgeving van de Walcherse rede, nabij Arnemuiden en Middelburg, was hier geen sprake van. Het is waarschijnlijk dat vanwege de gebruikelijke scheepsdrukte voor de rede een inval hier een minder grote slaagkans had. In dit zeegat kon een invasiekracht gemakkelijk ingesloten worden. Een inval vanaf de Noordzee gaf meer mogelijkheden voor een succesvolle terugtocht. Deze theorie wordt ondersteund door de bronnen, die melden dat de ingehuurde ruiters strategisch langs de Noordzeekust werden opgesteld. De mobiliteit van ruiters gaf deze de mogelijkheid zich snel over het eiland te kunnen verplaatsen en zo in te grijpen waar nodig. Deze organisatieprocedure bekrachtigt Sickings' argument dat de kustverdediging de verantwoordelijkheid was van de aan de kust gelegen dorpen en steden.¹⁵² Alleen de dorpen en steden die onder directe dreiging stonden moesten in actie komen. Vanuit andere delen van Walcheren – laat staan de andere Zeeuwse eilanden – volgde geen hulp. Het is onduidelijk of de Franse inval uiteindelijk heeft plaatsgevonden en of de georganiseerde verdediging succesvol is geweest.

De voornoemde dreiging was in ieder geval geen unicum, want in 1479 komen de voltallige Staten van Zeeland bijeen om zich voor te bereiden op een nieuwe dreiging. In juli dat jaar meldden de rentmeesters van Bewesterschelde en Beoosterschelde dat de Fransen het doel gesteld hadden de haringvisserij te beschadigen, Walcheren te plunderen en wanneer mogelijk zelfs in te nemen.¹⁵³ Er werd vergaderd over hoe kwetsbare plaatsen op het land verdedigd konden worden en er werd een ordonnantie opgesteld om schepen uit te rusten en de landsverdediging in gang te zetten. Hoe de Franse inval is verlopen is onbekend. Wel wordt er in de bronnen melding gemaakt van een financiële vergoeding aan twee schippers, die grote schade aan hun schepen hadden geleden.¹⁵⁴ Daarnaast werden er enkele haringbuizen buitgemaakt.¹⁵⁵ Opvallend is dat de gehele Staten van Zeeland betrokken werden in de kustverdediging. Deze tegenstelling met 1474 doet vermoeden dat deze dreiging groter is geweest. Van buiten Zeeland werd geen hulp verwacht, wederom benadrukkende dat kustverdediging een lokale zaak was. Kustverdediging blijkt uit de bronnen echter wel een zaak te zijn geweest waarin alle leden van de Staten betrokken werden, hoe lokaal de organisatie ook was.

De hiervoor behandelde organisatieprocedures illustreren een actieve vorm van kustverdediging: deze werd alleen opgezet wanneer er sprake was van een dreiging. Dit past goed in de traditie voor maritiem krachtige gebieden om hun budget aan zeewaardige oorlogsschepen te besteden in plaats van aan kustversterkingen.¹⁵⁶ Tijdens de Vlaamse Opstanden was er echter een geheel andere vorm van kustverdediging vereist. De invallen die in deze periode plaatsvonden hadden een onvoorspelbaar karakter. Met bescherming op zee waren zij lastig tegen te gaan. Hier ontstond de noodzaak voor een passieve kustverdediging: fortificaties en continu gereedstaande manschappen. De Staten waren zich hier deels van bewust. Zo wer-

den er al in 1482 op Walcheren zogenaamde blokhuizen gebouwd om strooptochten tegen te gaan.¹⁵⁷ Dit hield de Vlaamse rebellen echter niet tegen.

De Staten van Zeeland kwamen niet tot effectieve oplossingen voor deze problematiek. Wel ontvingen ze in het voorjaar van 1484 bijstand van de vorst. Aartshertog Maximiliaan zou namelijk hebben voorgesteld om ruiters in Middelburg te plaatsen ter verdediging van het eiland.¹⁵⁸ De bronnen maken er melding van dat de bescherming van Walcheren enige urgentie had. Zou Maximiliaan Walcheren verliezen, dan zou het Zeeuws gewest niet alleen zijn economisch en politiek centrum verliezen, maar de vorst zou ook een belangrijk strategisch punt in de onrustige Scheldedelta moeten missen. Door het zenden van ruiters kon de vorst bijdragen aan het behoud van Walcheren en de loyaliteit van de bestuurders aan hem zelf.

De dreiging vanuit de opstandelingen was reëel. De Staten van Zeeland kwamen in de eerste helft van 1485 meerdere malen bijeen, enkele malen zelfs met gedeputeerden van de vorst om samen te zoeken naar effectieve verdedigingswijzen.¹⁵⁹ Met ordonnanties probeerde de vorst de Zeeuwen te verzekeren dat er alles aan werd gedaan om het gewest te beschermen, waarna de handhaving hiervan tevens meerdere malen aan bod kwam tijdens dagvaarten.¹⁶⁰ Desondanks kon het niet verholpen worden dat op 22 mei 1485 Vlissingen werd overvallen door een roversbende uit Sluis. Huizen werden in brand gestoken, de kerk werd binnen gedrongen, kostbaarheden werden geroofd en enkele inwoners werden gegijzeld. Deze desastreuze gebeurtenissen waren de aanleiding om de stad aanzienlijk te versterken.¹⁶¹ Het leidde zelfs tot bemoeienis vanuit de Staten van Beoosterschelde, die in de zomer van 1485 tweemaal bijeen kwamen om de ondersteuning aan Walcheren te bespreken.¹⁶² Voor een deugdelijke bescherming tegen de Vlaamse invallen in het Zeeuws gewest waren de Staten dan ook op zichzelf aangewezen, een verantwoordelijkheid die enigszins laat ontwikkeld lijkt te zijn.

Na 1485 vinden er geen besprekingen meer plaats betreffende de kustverdediging. Het lijkt erop dat in de periode tussen de twee Vlaamse Opstanden de steden en edelen zich op lokaal niveau hebben herpakt. Zo stofte Vlissingen na de grote plundering in 1485 oude verdedigingsplannen af om deze nu ook echt zelf in uitvoering te brengen en de Staten van Beoosterschelde bespraken de fortificatie van de eigen kusten. Zodoende lijkt elke regio op zichzelf te werken aan de passieve kustverdediging, wat kan verklaren dat gezamenlijke kustverdediging gedurende de tweede Vlaamse Opstand niet langer nodig was.

Conclusie

Door dit onderzoek is duidelijk geworden dat *maritime security* meer kan zijn dan alleen een krachtterm om aandacht mee te genereren. Het is een veelzijdig begrip dat zich naar gelang verschillende situaties laat invullen, maar waarvan de essentie onveranderd blijft. De problemen van toen – conflicten, kaapvaart, piraterij en plunderingen – zijn ook problemen van nu. *Maritime security* is even tijdloos als de economische activiteiten en problemen te water. Enkel de context en staat van technologie waarin *maritime security* plaatsvindt verandert.

In dit onderzoek naar de rol van de Staten van Zeeland in de organisatie van *maritime security* tussen 1467 en 1506 is vanuit het perspectief van de Zeeuwse Staten

gekeken naar de drie vormen van maritime security: conflictpreventie, bescherming ter zee en kustverdediging. Hiermee is een nieuw narratief in de Zeeuwse geschiedenis naar voren gekomen, waarin eenwording, centralisatie en coöperatie centraal staan. Zeeland was voorafgaand aan de onderzoeksperiode niet eerder zo zelfstandig geweest. Het is echter maar al te goed duidelijk geworden dat voor het behouden van deze zelfstandige positie gewestoverstijgende samenwerking essentieel was.

Het is duidelijk geworden dat de Staten van Zeeland zich tot een krachtige, representatieve instantie wisten te ontwikkelen, al waren de interne verhoudingen niet geheel gelijk. In relatie tot *maritime security* is gebleken dat het voornamelijk de steden waren die een leidende rol namen in de vertegenwoordiging van het gewest. Zij dienden echter nog wel op lokaal niveau verantwoording af te leggen aan de andere Statenleden. In het bewustzijn van de bevolking was er echter nog maar een beperkt begrip van de gemeenschappelijke belangen.¹⁶³ Daarnaast was er onder de steden een flinke concurrentiestrijd om een sterkere machtspositie te verkrijgen. Zo vormde Middelburg in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw het centrum van een handelsmachtstrijd op Walcheren.¹⁶⁴ De sterke eenheid die de Staten van Zeeland als geheel vormden was dus niet representatief voor de intern-gewestelijke verhoudingen binnen Zeeland.

Ondanks deze eenheid konden de Staten van Zeeland geen overwicht bieden in interne en internationale diplomatieke onderhandelingen, en daarmee ook niet in conflictpreventie. In het laatste kwart van de vijftiende eeuw was de Hanze meer een zaak van Holland geworden dan van Zeeland. De Staten van Zeeland leken de interesse te hebben verloren in de Hanzebetrekkingen. Een vreedzame resolutie was voor de steden – die in overleggen met de Hanze de boventoon voerden – genoeg om akkoord te gaan. Aan de oorlog met Frankrijk en de Vlaamse Opstanden konden de Staten van Zeeland echter niet ontkomen, aangezien er voortdurend vijandelijkheden voor de Zeeuwse kusten plaatsvonden. Hoewel zij zich hier op verschillende manieren tegen probeerden te beschermen, konden de Staten van Zeeland zelf geen invloed uitoefenen op de diplomatieke betrekkingen. In de transitie van het centrale handelscentrum van Brugge naar Antwerpen – wat voor de economie van de Zeeuwse steden erg voordelig bleek te zijn – is evenmin bemoeienis vanuit de Zeeuwse Staten terug te vinden.¹⁶⁵ Deze machteloosheid in de regionale en internationale politiek gold echter niet alleen voor Zeeland. Alleen gezamenlijk konden de gewesten invloed uitoefenen in de vorm van de Staten-Generaal. Na de dood van Karel de Stoute liet deze gewestoverstijgende instantie al snel blijken van onmisbare waarde te zijn. Vanuit de Staten-Generaal konden de Staten van Zeeland hun invloed uitoefenen in de diplomatieke betrekkingen van de hertogen en hun eigen belangen nastreven.

In de organisatie van de bescherming ter zee hadden de Staten van Zeeland wel eigen zeggenschap, ondanks dat deze consistent in samenwerking met de Staten van Holland plaatsvond. Wederom namen de steden hierin het initiatief. De abt en edelen werden alleen betrokken wanneer het de financiële afhandeling van de organisatie betrof. Deze zelfstandige organisatie van de bescherming ter zee versterkte de eenwording van de gewesten afzonderlijk. De Bourgondische vorsten gaven zelf namelijk geen prioriteit aan de maritieme bescherming en lieten de organisatie hiervan over aan de gewesten zelf. Vanuit de admiraals Hendrik en Wolfert van Borsele blijkt ook geen bemoeienis in de organisatie van de bescherming ter zee;

zij leken alleen betrokken te zijn bij de uitvoering hiervan. Het is mogelijk dat zij als heren van Veere de stad Veere vertegenwoordigden in de dagvaarten en dus als stedelijk Statenlid invloed uitoefenden, maar de bronnen zijn niet specifiek genoeg om hier een gefundeerde conclusie uit op te maken. Het zijn dan ook de steden die een vooraanstaande positie innemen in de organisatie van de bescherming ter zee. Kustverdediging werd door de lokale Staten georganiseerd en was daarmee geen taak van de Staten van Zeeland als geheel. In de oorlog met Frankrijk was een actieve kustverdediging voldoende voor de lokale Staten om zich te kunnen beschermen tegen aankomende aanvallen. Tijdens de Vlaamse Opstanden werden de aanvallen echter zo onvoorspelbaar dat er behoefte was aan een passieve kustverdediging. Hier waren de lokale Staten gedurende de eerste Vlaamse Opstand niet op voorbereid. Pas in de aanloop naar en tijdens de tweede Vlaamse Opstand zijn passieve kustverdedigingsinitiatieven van de grond gekomen. Als economisch en politiek hart van het Zeeuws gewest was vooral Walcheren het doelwit van aanvallen. Uit de dagvaarten kan geconcludeerd worden dat in de uitvoering van de kustverdediging de lokale Staten op gelijke voet bijeenkwamen en alles inzetten in de bescherming van het gewest. Doordat deze echter niet door de overkoepelende Zeeuwse Staten werd georganiseerd kan geconcludeerd worden dat de Staten van Zeeland geen rol speelden in de kustverdediging.

Betreffende de onderlinge relatie met Holland heeft dit onderzoek uitgewezen dat er vanuit Zeeuws perspectief geen sprake was van een uiteengaan in 1482. Hoewel er wel degelijk conflicten waren en het zich tegen elkaar afzetten bevorderlijk is geweest voor de individualisering van de gewesten, blijken er in de uitvoering van *maritime security* geen grote verschillen te zijn tussen de jaren 1470 en 1480. Zowel in onderhandelingen over en met de Hanze, als in de bescherming ter zee werkten de Staten – ondanks enkele moeilijkheden in 1486 en 1487 – als vanouds samen. De samenwerking tussen de Staten van Zeeland en Holland is – met uitzondering van kustverdediging – een rode draad in de uitvoering van *maritime security*. De personele unie waarin de gewesten Zeeland en Holland sinds 1323 verbonden waren had dan ook een langdurige invloed op de onderlinge relatie.

Internationale en interne conflicten werden op het hoogste bestuursniveau besproken, maar in handelsconflicten was de vorst alleen betrokken wanneer er meer zaken op het spel stonden. Doordat de vorst zich afzijdig hield in de uitvoering van *maritime security* was het aan de kustgewesten zelf om op dit front actie te ondernemen. Dit stimuleerde de verzelfstandiging en daarmee eenwording van de gewesten. Tot aan de uitgifte van de ordonnantie op de Admiraliteit werd de bescherming ter zee door de vorsten gezien als een verantwoordelijkheid van de kustgewesten zelf. De invloed van de ordonnantie op lange termijn kan uit dit onderzoek niet blijken, aangezien er al in 1493 een lange en vreedzame periode aanbreekt waarin *maritime security* geen actualiteit meer was. Voorafgaand aan deze periode versterkte de uitvoering van *maritime security* de eenwording van de Staten en de coöperatie met andere gewesten, waarmee de individualiteit van de Staten van Zeeland werd bekrachtigd. Met de ordonnantie op de Admiraliteit van 1488, de beëindiging van de Vlaamse Opstand in 1492 en de Vrede van Senlis in 1493, kwam er een einde aan de betrokkenheid van de Staten van Zeeland in *maritime security* tot in ieder geval 1506. Hoewel er nog onderhandelingen plaatsvonden met en over de Hanze, gaven de Staten van Zeeland blijk van desinteresse. Het is onwaarschijnlijk dat zij nog veel

gewicht in de onderhandelingen hebben gelegd, wat het aannemelijk maakt dat beslissingen weinig invloed hadden op de staat van *maritime security*. Pas in de jaren 1520 ontstonden er opnieuw maritieme conflicten, waarin ook de admiraal een belangrijke rol was toegewezen.¹⁶⁶ Het ligt echter buiten het bereik van dit onderzoek om te kunnen zeggen of de Staten zich toen wederom inlieten met de organisatie van *maritime security* en of de broederlijke samenwerking met de Staten van Holland een terugkeer maakte.

Dit onderzoek heeft laten zien dat er vanuit de regionale geschiedenis nieuwe perspectieven op historische debatten te vinden zijn. Het ontstaan van de Staten-Generaal wordt in de literatuur al snel als een wapenfeit genoteerd, maar wat betekende deze gewestoverstijgende instantie bijvoorbeeld voor de Staten van de afzonderlijke gewesten? In dit onderzoek komt duidelijk naar voren dat voor de Staten van Zeeland deze instantie van groot belang was om enige invloed uit te kunnen oefenen op de nationale en internationale politiek. De overgang van een feodale bestuursvorm naar een standenvertegenwoordiging is eveneens op regionaal niveau waar te nemen, waarbij vooral de snel toenemende invloed van de steden een aanvulling is op bestaande literatuur.¹⁶⁷ De waargenomen gewestelijke individualisering en groei van de steden in hun bestuurspositie baanden de weg voor de bestuursorganen die in de Gouden Eeuw tot bloei zouden komen. Voorgaande bevindingen tonen aan dat onderzoek naar regionale geschiedenis van waarde is om grootschalige historische structuren beter in context te kunnen plaatsen.

Het is nu mogelijk een antwoord te geven op de vraag naar de rol die de Staten van Zeeland speelden in de kustverdediging van de Zeeuwse eilanden en de maritieme bescherming van handel en visserij – ofwel *maritime security* – in de periode 1467-1506. Deze rol is niet groot geweest. Betreffende conflictpreventie konden de Staten van Zeeland als afzonderlijk gewest weinig invloed uitoefenen. De kustverdediging was een aangelegenheid van de lokale Staten, waarvoor de Staten van Zeeland niet als geheel bijeenkwamen. Alleen in één van de drie attributen van *maritime security* speelden de Zeeuwse Staten een grote rol: de bescherming ter zee. Deze heeft echter in continue samenwerking met de Staten van Holland plaatsgevonden. De positie van de Staten van Zeeland binnen deze samenwerking kan uit de bronnen niet duidelijk worden. Wanneer er echter uitgegaan wordt van het positieve scenario dat beide Staten evenveel te zeggen hadden, dan was de invloed van de Staten van Zeeland op *maritime security* als geheel alsnog erg klein.

Dankwoord

Dit artikel komt voort uit mijn afstudeeronderzoek ‘Zeeland onder vuur: Organisatie van *maritime security* door de Staten van Zeeland, 1467-1506’ geschreven aan de Universiteit Leiden onder begeleiding van prof. dr. Louis Sicking, die ik dank voor zijn begeleiding en commentaar op een eerdere versie van deze tekst. Daarnaast wil ik graag mijn partner, Manon Vogels, bedanken voor haar voortdurende ondersteuning en kritische blik op mijn onderzoek. Tot slot mijn dank aan de Werkgroep Cultuurhistorie (WCH) van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen voor het nomineren van mijn werk voor de Roggeveenprijs en het daarmee mogelijk maken van deze publicatie.

Bronnen

- Kokken, H. en M. Vrolijk, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544; Deel IV: 1477-1494; Tweede stuk: Teksten*. Den Haag, 2006.
- Smit, J.G., *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544; Deel III: 1467-1477*. Den Haag, 1998.
- Smit, J.G., J.W. Burgers en E.T. van der Vlist, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten van Zeeland 1318-1572*. Den Haag, 2011.

Literatuur

- Blockmans, W.P., *De Volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijden (1384-1506)*. Brussel, 1978.
- Blockmans, W.P., *Land en water: De verbindende kracht van de Europese maritieme netwerken*. Leiden, 2010.
- Blockmans, W.P., *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland, 1100-1560*. Amsterdam, 2010.
- Blockmans, W.P. en W. Prevenier, *De Bourgondiërs: De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530*. Amsterdam, 1997.
- Bueger, C., What is maritime security?. In: *Marine Policy*, nr. 53 (2015), 159-164.
- Buylaert, F., J. van Camp en B. Verwerft, Urban Militias, Nobles and Mercenaries: The Organization of the Antwerp Army in the Flemish-Brabantine Revolt of the 1480's. In: A. Curry en A. Bell, *Journal of Medieval Military History*, nr. 9 (2011), 146-166.
- Damen, M., *De staat van dienst: De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)*. Hilversum, 2000.
- Druenen, P., van, De eerste Vesting Vlissingen. Zichtbaar verleden (Vlissingen 1315-2015), deel 3: Hoe Vlissingen pas in 1489 werd beveiligd tegen aanvallen van buitenaf. In: *Den Spiegel*, nr. 30-3 (2012), 3-11.
- Ebben, M. en S. Groenveld, Ter Inleiding. In: Ebben, M. en S. Groenveld, *De Scheldedelta als verbinding en scheiding tussen Noord en Zuid, 1500-1800*. Maastricht, 2007, 3-10.
- Gelderblom, O., *Cities of Commerce: The Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries 1250-1650*. 2013.
- Haemers, J., *For the Common Good. State Power and Urban Revolts in the Reign of Mary of Burgundy (1477-1482)*. Turnhout, 2009.
- Jansen, H.P.H., Handelsvaart van de Noordnederlanders. In: G. Asaert, J. van Beylen en H.P.H. Jansen, *Maritieme geschiedenis der Nederlanden: Deel 1 Prehistorie, Romeinse tijd, middeleeuwen, vijftiende en zestiende eeuw*. Bussum, 1976, 261-276.
- Jansen, H.P.H., Scheepvaart van het noorden tot 1400, in: G. Asaert, J. van Beylen en H.P.H. Jansen, *Maritieme geschiedenis der Nederlanden: Deel 1 Prehistorie, Romeinse tijd, middeleeuwen, vijftiende en zestiende eeuw*. Bussum, 1976, 75-107.
- Kokken, H., *Steden en Staten: Dagvaarten van steden en Staten van Holland onder Maria van Bourgondië en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1494)*. Den Haag, 1991.
- Koopmans, J.W., *De Staten van Holland en de Opstand: De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1488*. Den Haag, 1990.
- Lemmink, F.H.J., *Het ontstaan van de Staten van Zeeland en hun geschiedenis tot het jaar 1555*. Roosendaal, 1951.
- Meij, J.C.A., de, Oorlogsvaart, kaapvaart en zeeroof. In: G. Asaert, J. van Beylen en H.P.H. Jansen, *Maritieme geschiedenis der Nederlanden*. Bussum, 1976, 307-341.
- Neele, A., De economie van de stad en de stedelingen. In: P. Brusse, en P. Henderikx, *Geschiedenis van Zeeland. Deel I: Prehistorie – 1550*. Zwolle, 2012, 277-294.

- Parmentier, J., Een Maritiem-Economische schets van de Deltahavens, 1400-1800. In: M. Ebben en S. Groenveld, *De Scheldedelta als verbinding en scheiding tussen Noord en Zuid, 1500-1800*. 2007, 11-26.
- Paviot, J., *La Politique Navale des Ducs de Bourgogne 1384-1482*. Lille, 1995.
- Sarnowsky, J., The 'Golden Age' of the Hanseatic League. In: D. J. Harreld, *A Companion to the Hanseatic League*. Leiden 2015, 64-100.
- Seifert, D., *Kompagnons und Konkurrenten. Holland und die Hanse im späten Mittelalter*. 1997.
- Sicking, L., De zaak Draeck: Antwerpen tegenover Zierikzee. Een interstedelijk conflict tijdens de Vlaamse Opstand. Ter perse, 2017.
- Sicking, L. Islands and maritime connections, networks and empires, 1200-1700: Introduction. In: *The International Journal of Maritime History*, nr. 26 (2014), 489-493.
- Sicking, L., *Neptune and the Netherlands: State, Economy, and War at Sea in the Renaissance*. Leiden, 2004.
- Sicking, L., Ten favoure van Veere en de vorst. De heren van Veere als makelaars in macht tussen zee en vasteland, ca. 1430-1558. In: P. Blom, P. Henderikx en G. van Herwijnen, *Borsele, Bourgondië, Oranje*. 2009, 27-60.
- Sicking, L., *Zeemacht en Onmacht: Maritieme politiek in de Nederlanden 1488-1558*. Leiden, 1995.
- Sicking, L., en A. P. van Vliet, 'Our Triumph of Holland' War, Violence, and the Herring Fishery of the Low Countries, C. 1400-1650. In: D. Abreu-Ferreira en L. Sicking, *Beyond the Catch: Fisheries of the North Atlantic, the North Sea and the Baltic, 900-1850*. Leiden, 2009, 337-364.
- Sigmond, J.P., Een voyage ter zee, anno 1544. In: *Archief*. 1992, 89-100.
- Sigmond, J.P., *Zeemacht in Holland en Zeeland in de Zestiende Eeuw*. Hilversum, 2013.
- Smit, J.G., J.W. Burgers en E.T. van der Vlist, Inleiding. In: *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten van Zeeland 1318-1572*. Den Haag, 2011, IX – XLIX.
- Steenel, A., van, Bewoning en sociale structuren. In: P. Brusse en P. Henderikx, *Geschiedenis van Zeeland. Deel I: Prehistorie – 1550*. Zwolle, 2012, 211-225.
- Steenel, A., van, *Edelen in Zeeland: Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving*. Leiden, 2010.
- Stein, R., De Hertog en zijn Staten. *De eenwording van de Bourgondische Nederlanden ca. 1380-1480*. Hilversum, 2014.
- Ward, J.P., *The Cities and States of Holland (1506-1515): A participative system of government under strain*. Leiden, 2001.
- Zuurdeeg, J.P.B., De Vesting St. Maartensdijk. In: *Nehalennia*, nr. 48 (1983) 2-20.

Noten

- 1 Gebaseerd op C. Bueger, What is maritime security?. In: *Marine Policy*, nr. 53 (2015), 159-164.
- 2 Voor onderzoek naar Vlaanderen: W.P. Blockmans, *De Volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijden (1384-1506)*. Brussel, 1978. Voor onderzoek naar Holland: J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand: De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1488*. Den Haag, 1990. & H. Kokken, *Steden en Staten: Dagvaarten van steden en Staten van Holland onder Maria van Bourgondië en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1494)*. Den Haag, 1991. & J.P. Ward, *The Cities and States of Holland (1506-1515): A participative system of government under strain*. Leiden, 2001.
- 3 F.H.J. Lemmink, *Het ontstaan van de Staten van Zeeland en hun geschiedenis tot het jaar 1555*. Roosendaal, 1951.
- 4 A. Neele, De economie van de stad en de stedelingen. In: P. Brusse, en P. Henderikx, *Geschiedenis van Zeeland. Deel I: Prehistorie – 1550*. Zwolle, 2012, 294.

- 5 Gebaseerd op L. Sicking, Islands and maritime connections, networks and empires, 1200-1700: Introduction. In: *The International Journal of Maritime History*, nr. 26 (2014), 490.
- 6 Stein, R., *De Hertog en zijn Staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden ca. 1380-1480*. Hilversum, 2014, 63.
- 7 A. van Steensel, *Edelen in Zeeland: Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving*. Leiden, 2010, 14.
- 8 Smit, Burgers en Vlist, Inleiding, XIV. Lemmink, *Staten van Zeeland*, 147. Steensel, 'Lokale en regionale bestuurlijke instellingen', 250-251.
- 9 J.G. Smit, J.W. Burgers en E.T. van der Vlist, Inleiding. In: *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten van Zeeland 1318-1572*. Den Haag, 2011, IX – XLIX.
- 10 W.P. Blockmans en W. Prevenier, *De Bourgondiërs: De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530*. Amsterdam, 1997, 204.
- 11 J.P. Sigmond, Een voyage ter zee, anno 1544. In: *Archief*. 1992, 89.
- 12 Blockmans en Prevenier, *De Bourgondiërs*, 198.
- 13 Lemmink, *Staten van Zeeland*, 147; Smit, Burgers en Vlist, Inleiding, XIV-XIX.
- 14 Blockmans en Prevenier, *De Bourgondiërs*, 193.
- 15 A. van Steensel, van, Bewoning en sociale structuren. In: P. Brusse en P. Henderikx, *Geschiedenis van Zeeland. Deel I: Prehistorie – 1550*. Zwolle, 2012, 224.
- 16 J.C.A. de Meij, Oorlogsvaart, kaapvaart en zeeroof. In: G. Asaert, J. van Beylen en H.P.H. Jansen, *Maritieme geschiedenis der Nederlanden*. Bussum, 1976, 311-313.
- 17 Smit, J.G., J.W. Burgers en E.T. van der Vlist, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten van Zeeland 1318-1572*. Den Haag, 2011, dagvaartnummer 873: 284. Dagvaartbronnen zullen na eerste volledige vermelding vanaf nu ingekort worden als volgt: *Dagvaarten Zeeland/Holland*, 'dagvaartnummer(s)': 'paginanummer(s)'.
18 D. Seifert, *Kompagnons und Konkurrenten. Holland und die Hanse im späten Mittelalter*. 1997, 320.
- 19 *Dagvaarten Zeeland*, 888: 288; J.G. Smit, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544; Deel III: 1467-1477*. Den Haag, 1998, dagvaartnummer 137: 125-126.
- 20 J. Paviot, *La Politique Navale des Ducs de Bourgogne 1384-1482*. Lille, 1995, 248-249.
- 21 *Dagvaarten Zeeland*, 922, 926, 927, 930, 933, 935: 306, 309-311; *Dagvaarten Holland III*, 249, 255, 262, 272, 274, 278: 268-270, 275-279, 284-287, 294-295, 300.
- 22 J. Sarnowsky, The 'Golden Age' of the Hanseatic League. In: D. J. Harreld, *A Companion to the Hanseatic League*. Leiden 2015, 98.
- 23 Paviot, *La Politique Navale*, 248.
- 24 *Dagvaarten Zeeland*, 1024, 1037: 355, 358; H. Kokken en M. Vrolijk, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544; Deel IV: 1477-1494; Tweede stuk: Teksten*. Den Haag, 2006, dagvaartnummers 113, 145: 151-152, 173.
- 25 W.P. Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland, 1100-1560*. Amsterdam, 2010, 655.
- 26 *Dagvaarten Zeeland*, 1303: 572.
- 27 *Dagvaarten Zeeland*, 1303: 572.
- 28 Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee*, 554.
- 29 Ibidem, 454.
- 30 Gebaseerd op Blockmans en Prevenier, *De Bourgondiërs*, 204.
- 31 *Dagvaarten Zeeland*, 839, 841, 845, 850: 264-267, 268-273.
- 32 Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee*, 949-950. Toen in 1465 de inwoners van Dinant de erfelijk vorst bespotten en tegen hem in opstand kwamen, liet Karel de Stoute de stad verwoesten. Nadat de stad vervolgens nog steeds verzet bood sprak Karel harde sancties uit en beroofde Dinant van privileges, instellingen en versterkingen.

- 33 *Dagvaarten Zeeland*, 912, 915, 916, 918, 921: 299-306; *Dagvaarten Holland III*, 224, 225, 227, 228: 228-241.
- 34 J. Haemers, *For the Common Good. State Power and Urban Revolts in the Reign of Mary of Burgundy (1477-1482)*. Turnhout, 2009, 11.
- 35 Blockmans en Prevenier, *De Bourgondiërs*, 208.
- 36 *Dagvaarten Zeeland*, 984: 335; *Dagvaarten Holland IV*, 10: 20-26.
- 37 *Dagvaarten Zeeland*, 999, 1000, 1001: 340-341; *Dagvaarten Holland IV*, 36, 38, 40: 59-67, 70-70.
- 38 Kokken, *Steden en Staten*, 56.
- 39 L. Sicking, *Neptune and the Netherlands: State, Economy, and War at Sea in the Renaissance*. Leiden, 2004, 41. Smit, Burgers en Vlist, Inleiding, XXXVIII. Kokken, *Steden en Staten*, 56-57. Blockmans en Prevenier, *De Bourgondiërs*, 218.
- 40 Blockmans en Prevenier, *De Bourgondiërs*, 209.
- 41 *Dagvaarten Zeeland*, 1093, 1094, 1096: 401-403; *Dagvaarten Holland IV*, 388, 399, 412: 472-473, 480-482, 497-498.
- 42 Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee*, 526.
- 43 *Dagvaarten Zeeland*, 1161, 1162, 1165: 446-448, 450-452.
- 44 *Dagvaarten Zeeland*, 1261: 533-535; *Dagvaarten Holland IV*, 907: 1135-1144.
- 45 Blockmans en Prevenier, *De Bourgondiërs*, 229.
- 46 Steensel, *Edelen in Zeeland*, 197.
- 47 Kokken, *Steden en Staten*, 163.
- 48 Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee*, 526.
- 49 Meij, Oorlogsvaart, kaapvaart en zeeroof, 318; P. van Druenen, De eerste Vesting Vlissingen. Zichtbaar verleden (Vlissingen 1315-2015), deel 3: Hoe Vlissingen pas in 1489 werd beveiligd tegen aanvallen van buitenaf. In: *Den Spiegel*, nr. 30-3 (2012), 3.
- 50 F. Buylaert, J. van Camp en B. Verwerft, Urban Militias, Nobles and Mercenaries: The Organization of the Antwerp Army in the Flemish-Brabantine Revolt of the 1480's. In: A. Curry en A. Bell, *Journal of Medieval Military History*, nr. 9 (2011), 147.
- 51 Druenen, 'De eerste Vesting Vlissingen', 3.
- 52 Steensel, *Edelen in Zeeland*, 197.
- 53 *Dagvaarten Zeeland*, 1121, 1122, 1123, 1125: 417-420.
- 54 *Dagvaarten Zeeland*, 1104, 1105, 1108: 405-406.
- 55 *Dagvaarten Zeeland*, 1117, 1119, 1120, 1121: 413-418.
- 56 *Dagvaarten Zeeland*, 1161, 1162, 1165: 446-448, 450-452.
- 57 Blockmans en Prevenier, *De Bourgondiërs*, 223.
- 58 *Dagvaarten Zeeland*, 1164: 448-450
- 59 Buylaert, Camp en Verwerft, Urban Militias, Nobles and Mercenaries, 146. *Dagvaarten Zeeland*, 1171, 1172: 457-458.
- 60 J.P.B. Zuurdeeg, De Vesting St. Maartensdijk. In: *Nehalennia*, nr. 48 (1983), 4.
- 61 L. Sicking, De zaak Draeck: Antwerpen tegenover Zierikzee. Een interstedelijk conflict tijdens de Vlaamse Opstand. Ter perse, 2017, 7.
- 62 *Dagvaarten Zeeland*, 1191, 1194, 1229, 1230: 478-481, 514-515; *Dagvaarten Holland IV*, 840, 841: 1045-1048.
- 63 *Dagvaarten Zeeland*, 1207, 1229, 1230, 1244, 1245, 1247: 486-489, 514-515, 524-526.
- 64 O. Gelderblom, *Cities of Commerce: The Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries 1250-1650*. 2013, 129.
- 65 In zowel Zeeland Bewesterschelde als Beoosterschelde werd een bede geïnd van in totaal 20.000 Andriesgulden. Tevens werd de heervaart ingezet – een vorm van Middeleeuwse militaire dienstplicht – om mannen te rekruteren en deze in te zetten voor het beleg van Sluis.
Dagvaarten Zeeland: 1236, 1237, 1238, 1239, 1240, 1241, 1242, 1244, 1245, 1246, 1249, 1250, 1251: 518-528.

- 66 Albrecht van Saksen legde de stad op 10 juli 1492 een boete van 24.000 Andriesgulden op. Daarnaast moesten ook alle vormen van bewapening ingeleverd worden. Steensel, *Edelen in Zeeland*, 197.
- 67 H.P.H. Jansen, Scheepvaart van het noorden tot 1400, in: G. Asaert, J. van Beylen en H.P. H. Jansen, *Maritieme geschiedenis der Nederlanden: Deel 1 Prehistorie, Romeinse tijd, middeleeuwen, vijftiende en zestiende eeuw*. Bussum, 1976, 102.
- 68 W.P. Blockmans, *Land en water: De verbindende kracht van de Europese maritieme netwerken*. Leiden, 2010, 9-10.
- 69 Kokken, *Steden en Staten*, 262-263.
- 70 H.P.H. Jansen, Handelsvaart van de Noordnederlanders. In: G. Asaert, J. van Beylen en H.P.H. Jansen, *Maritieme geschiedenis der Nederlanden: Deel 1 Prehistorie, Romeinse tijd, middeleeuwen, vijftiende en zestiende eeuw*. Bussum, 1976, 263.
- 71 L. Sicking, en A. P. van Vliet, 'Our Triumph of Holland' War, Violence, and the Herring Fishery of the Low Countries, C. 1400-1650. In: D. Abreu-Ferreira en L. Sicking, *Beyond the Catch: Fisheries of the North Atlantic, the North Sea and the Baltic, 900-1850*. Leiden, 2009, 338.
- 72 Neele, 'Economie van stad en stedelingen', 294.
- 73 Jansen, 'Handelsvaart van de Noordnederlanders', 268.
- 74 M. Ebben en S. Groenveld, Ter Inleiding. In: Ebben, M. en S. Groenveld, *De Scheldedelta als verbinding en scheiding tussen Noord en Zuid, 1500-1800*. Maastricht, 2007, 5.
- 75 Gelderblom, *Cities of Commerce*, 220.
- 76 Blockmans en Prevenier, *De Bourgondiërs*, 204.
- 77 Blockmans, *Volksvertegenwoordiging*, 454.
- 78 J.P. Sigmond, *Zeemacht in Holland en Zeeland in de Zestiende Eeuw*. Hilversum, 2013, 31.
- 79 L. Sicking, *Zeemacht en Onmacht: Maritieme politiek in de Nederlanden 1488-1558*. Leiden, 1995, 145.
- 80 Paviot, *Politique Navale*, 209-212.
- 81 Sicking, *Neptune and the Netherlands*, 202.
- 82 Meij, Oorlogsvaart, kaapvaart en zeeroof, 313.
- 83 Sicking, *Zeemacht en Onmacht*, 34.
- 84 L. Sicking, Ten faveure van Veere en de vorst. De heren van Veere als makelaars in macht tussen zee en vasteland, ca. 1430-1558. In: P. Blom, P. Henderikx en G. van Herwijnen, *Borsele, Bourgondië, Oranje*. 2009, 28.
- 85 Sicking, *Zeemacht en Onmacht*, 36.
- 86 Sicking, Ten faveure van Veere en de vorst, 40.
- 87 Steensel, *Edelen in Zeeland*, 201.
- 88 M. Damen, *De staat van dienst: De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)*. Hilversum, 2000, 170.
- 89 Ibidem, 170.
- 90 Sicking, Ten faveure van Veere en de vorst, 33.
- 91 Sicking, *Zeemacht en Onmacht*, 36-38.
- 92 Damen, *De staat van dienst*, 287.
- 93 Sicking, *Zeemacht en Onmacht*, 39-40.
- 94 Sicking, Ten faveure van Veere en de vorst, 54.
- 95 Blockmans, *Volksvertegenwoordiging*, 452.
- 96 *Dagvaarten Zeeland*, 879: 286; *Dagvaarten Holland III*, 134: 124.
- 97 *Dagvaarten Zeeland*, 880, 882: 286-287.
- 98 *Dagvaarten Zeeland*, 880, 882: 286-287.
- 99 Blockmans, *Volksvertegenwoordiging*, 453.
- 100 *Dagvaarten Zeeland*, 903: 292; *Dagvaarten Holland III*, 204: 200-203.
- 101 Paviot, *Politique Navale*, 210.

- 102 *Dagvaarten Zeeland*, 1153: 442; *Dagvaarten Holland IV*, 635: 737.
- 103 *Dagvaarten Zeeland*, 1154: 442-443.
- 104 Sicking, De zaak Draeck, 6-7.
- 105 *Dagvaarten Zeeland*, 1216, 1220: 505-508; *Dagvaarten Holland IV*, 811: 1003.
- 106 *Dagvaarten Zeeland*, 901, 902: 291-292; *Dagvaarten Holland*, Deel III, 194, 199: 189-191, 197-198.
- 107 Paviot, *Politique Navale*, 209-212.
- 108 *Dagvaarten Zeeland*, 903:292; *Dagvaarten Holland III*, 204: 200-203.
- 109 Sicking, *Neptune and the Netherlands*, 179.
- 110 *Dagvaarten Zeeland*, 908, 909, 911: 296, 299; *Dagvaarten Holland III*, 213, 215, 222: 215, 217-218, 225-227.
- 111 *Dagvaarten Zeeland*, 944, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954: 318, 320-322; *Dagvaarten Holland III*, 309, 312, 315, 319, 321, 322, 324: 334-336, 338-344, 346-347, 349-352, 355-357.
- 112 Kokken, *Sieden en Staten*, 56.
- 113 *Dagvaarten Zeeland*, 984: 335; *Dagvaarten Holland IV*, 10: 20-26.
- 114 Zo werd er op 2 november 1478 in Den Haag een rechtspraak gehouden over de kraak van de Hollands-Zeeuwse vloot op een Genuees schip. Aangezien Genua neutraal was in de Bourgondisch-Franse oorlog was dit een schending van haar rechten en moest een proces volgen. Gelderblom, *Cities of Commerce*, 221. *Dagvaarten Zeeland*, 1014: 350-351; *Dagvaarten Holland IV*, 69: 113.
- 115 *Dagvaarten Zeeland*, 986, 991, 992: 336-338.
- 116 *Dagvaarten Zeeland*, 999, 1000, 1001, 1002, 1004, 1005: 340-343; *Dagvaarten Holland*, Deel IV, 36, 38, 40, 42, 44: 59-67, 70-79.
- 117 J. Parmentier, Een Maritiem-Economische schets van de Deltahavens, 1400-1800. In: M. Ebben en S. Groenveld, *De Scheldedelta als verbinding en scheiding tussen Noord en Zuid*, 1500-1800. 2007, 15.
- 118 *Dagvaarten Zeeland*, 1042, 1043, 1044: 360-363; *Dagvaarten Holland IV*, 203, 204, 211: 228-232, 236-237.
- 119 *Dagvaarten Zeeland*, 1046: 364-365.
- 120 Tien schepen werden door Holland en West-Friesland samen uitgerust en Brielle nam één schip op zich. Binnen de steden van Zeeland waren de verantwoordelijkheden weer verder onderverdeeld in groepen. De steden Middelburg, Arnemuiden en Zoutelande; Zierikzee, Tholen en Westerschouwen; Reimerswaal, Goes en Kortgene; en Veere en Vlissingen, leverden elk één schip met 160 man. De kustdorpen Westkapelle en Domburg leverden samen een schip van 100 man en Brouwershaven leverde een schip van 60 man. *Dagvaarten Zeeland*, 1047: 365-369.
- 121 Meij, Oorlogsvaart, kaapvaart en zeeroof, 315. *Dagvaarten Zeeland*, 1053, 1060, 1061, 1062, 1066: 372, 377-378, 384; *Dagvaarten Holland IV*, 257, 282, 284, 285, 293: 291-294, 316-328, 333.
- 122 Middelburg, Reimerswaal en Goes leverden een hoofdschip met 300 bewapenden, Zierikzee een schip met 150 man, Veere met toebehoren een schip van 200 man en nog een klein schip van 60 man. Op 9 augustus zouden de oorlogsschepen vertrekken. *Dagvaarten Zeeland*, 1085: 394; *Dagvaarten Holland IV*, 355: 426-429. *Dagvaarten Zeeland*, 1086: 394-395.
- 123 De rentmeester van Bewesterschelde werd er in september 1482 van op de hoogte gesteld middels de vorstelijke rentmeester dat de Fransen meer troepen te water aan het uitrusten waren dan voorheen, waarbij werd verwacht dat zij een inval wilden doen in Zeeland. *Dagvaarten Zeeland*, 1089: 399.
- 124 Sicking en Vliet, 'Our Triumph of Holland', 342.
- 125 *Dagvaarten Zeeland*, 1097: 403; *Dagvaarten Holland IV*, 413: 498.
- 126 Kokken, *Sieden en Staten*, 120-122.

- 127 Sigmond, *Zeemacht*, 19.
- 128 *Dagvaarten Zeeland*, 1067, 1069, 1070, 1071, 1073: 384-389; *Dagvaarten Holland IV*, 294: 334-342.
- 129 Sigmond, *Zeemacht*, 19.
- 130 Smit, Burgers en Vlist, Inleiding, XXVIII.
- 131 *Dagvaarten Zeeland*, 1128: 421; *Dagvaarten Holland IV*, 551: 656-657.
- 132 *Dagvaarten Zeeland*, 1129, 1130: 421-432.
- 133 *Dagvaarten Zeeland*, 1138, 1140: 427-429; *Dagvaarten Holland IV*, 577, 587: 693-695, 703-704.
- 134 *Dagvaarten Zeeland*, 1141, 1142: 430-431.
- 135 *Dagvaarten Zeeland*, 1146: 434; *Dagvaarten Holland IV*, 601: 719-720.
- 136 *Dagvaarten Zeeland*, 1148: 435-436.
- 137 *Dagvaarten Zeeland*, 1151: 439; *Dagvaarten Holland IV*, 627: 733-734.
- 138 *Dagvaarten Zeeland*, 1154: 442-443.
- 139 Sicking en Vliet, 'Our Triumph of Holland', 342.
- 140 Sicking, *Zeemacht en Onmacht*, 45-46.
- 141 *Dagvaarten Zeeland*, 1178, 1179: 465-470.
- 142 *Dagvaarten Zeeland*, 1181, 1193: 471, 479.
- 143 *Dagvaarten Zeeland*, 1195, 1196, 1197, 1200, 1201, 1204, 1205, 1206: 481-486; *Dagvaarten Holland IV*, 734, 742, 743: 894, 907-917.
- 144 *Dagvaarten Zeeland*, 1211, 1212: 496-497.
- 145 *Dagvaarten Zeeland*, 1220: 507-508.
- 146 Kokken, *Steden en Staten*, 120-121.
- 147 Meij, Oorlogsvaart, kaapvaart en zeeroof, 315.
- 148 Hendrik van Borsele voerde in 1468 een oorlogsvloot aan die door Karel de Stoute was georganiseerd om een alliantie tussen de Engelse graaf van Warwick en de Franse koning tegen te gaan. In 1471 neemt Hendrik ook de leiding over de beschermingsvloot die met de Staten van Vlaanderen werd uitgerust. Ibidem.
- 149 *Dagvaarten Zeeland*, 939: 314.
- 150 Steensel, *Edelen in Zeeland*, 198.
- 151 De volgende aantallen komen naar voren: Veere hield 100 man gereed, Zanddijk 40, Gapinge 20, Vrouwenpolder 20, Serooskerke 80, Oostkapelle 30 en Schellach 10.
- 152 Sicking, *Neptune and the Netherlands*, 301.
- 153 *Dagvaarten Zeeland*, 1039: 358-359.
- 154 *Dagvaarten Zeeland*, 1039: 358-359.
- 155 Kokken, *Steden en Staten*, 234; Sicking, *Zeemacht en Onmacht*, 43.
- 156 Sicking, *Neptune and the Netherlands*, 302.
- 157 Zuurdeeg, Vesting St. Maartensdijk, 4.
- 158 *Dagvaarten Zeeland*, 1104, 1105, 1108: 405-406.
- 159 *Dagvaarten Zeeland*, 1117: 413-415.
- 160 *Dagvaarten Zeeland*, 1117, 1119, 1120: 413-417.
- 161 Druenen, De eerste Vesting Vlissingen, 3.
- 162 *Dagvaarten Zeeland*, 1122, 1123: 418-419.
- 163 Blockmans en Prevenier, *De Bourgondiërs*, 216-217.
- 164 Parmentier, Maritiem-Economische schets van de Deltahavens, 19.
- 165 Druenen, De eerste Vesting Vlissingen, 4-5.
- 166 Sicking, *Neptune and the Netherlands*, 482.
- 167 Bijvoorbeeld Van Steensel, *Edelen in Zeeland*, 192-193.

‘Scientia’ in Middelburg rond 1600

De wisselwerking tussen academici, kooplieden en handwerkers in het vroegmoderne Middelburg: essentieel voor de creatie van ’s werelds eerste verrekijker?

Huib J. Zuidervaart

De zeventiende eeuw: een tijd van grote veranderingen

In de twee eeuwen vanaf het begin van de opstand in de Nederlanden (1568) tot aan de oprichting van het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen (1769) is er in Zeeland (en de rest van de wereld) heel veel veranderd: sociaal, religieus en wetenschappelijk. Om vooral bij het laatste stil te staan: alleen al in de eeuw tussen 1600 en 1700 is er gigantisch veel aan nieuwe inzichten opgedaan.¹ Zo was het bijvoorbeeld duidelijk geworden dat het universum totaal anders in elkaar zat dan eerst gedacht: de zon, en niet de aarde, was het centrum van het planetenstelsel en de in 1608 in Zeeland uitgevonden verrekijker had zichtbaar gemaakt dat er veel meer sterren waren dan gedacht. Met die verrekijker had Galileo Galilei niet alleen vier manen rond Jupiter ontdekt, maar ook had hij aangetoond dat er bergen waren op de maan, en dat de zon met al zijn vlekken bepaald geen volmaakt lichaam was. Johannes Kepler had verder aangetoond dat de planeetbanen geen volmaakte cirkels waren, maar 'slechts' ellipsen. Daarop verder bouwend had Isaac Newton bewezen dat die elliptische planeetbanen – via het gravitatieprincipe – wiskundig tot in grote perfectie konden worden berekend. Ook de altijd geheimzinnige komeetverschijningen konden op deze wijze worden geduid en daarmee 'onttoverd'. Op anatomisch gebied had William Harvey gevonden dat het hart slechts een pomp is dat bloed laat circuleren. Voorts was door microscopisch onderzoek duidelijk geworden dat de voortplanting bij mens en dier via eicellen en spermatozoa plaatsvindt. Onderzoekers zoals Johannes Goedaert en Johannes Swammerdam hadden bewezen dat insecten niet spontaan uit vuil ontstaan, maar via een proces van metamorfose tot wasdom komen. En zo was er veel meer.

Een voorname rol bij deze ontwikkelingen was aan een nieuw type instrument toebedacht. Naast de vanouds vertrouwde *meet*instrumenten die in de landmeetkunde en zeevaart in gebruik waren, zijn in de zeventiende eeuw de zogenoemde *filosofische* instrumenten ontwikkeld: instrumenten die *niets* maten, maar die *iets* zichtbaar maakten; iets waarover in natuurfilosofische zin kon worden nagedacht. Naast de al genoemde verrekijker (dan wel telescoop) en de microscoop waren er ook de baroscoop, thermoscoop, hygroscoop en bijvoorbeeld de luchtpomp gekomen. Zo was duidelijk geworden dat er voor leven lucht nodig was, dat er zoiets als een vacuüm bestond en dat zelfs lucht gewicht had.

Al die nieuwe inzichten en instrumenten kwamen niet zomaar tot stand. Velen hebben bijgedragen aan die ontwikkeling van de vroegmoderne natuurwetenschap (die vanwege zijn ruimere opvatting van wat tegenwoordig wetenschap is, ook wel met de term *scientia* wordt aangeduid). Voordat men echt kon accepteren of begreep wat men aan nieuwe fenomenen tegenkwam, moest er heel wat water naar de zee stromen. Het historisch onderzoek van de laatste decennia, onder meer van Pamela Smith, Hal Cook en Dániel Margócy, heeft bovendien duidelijk gemaakt dat de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in die wetenschapsontwikkeling een cruciale rol heeft gespeeld.² De verzamelcultuur, die in een land met een wereldwijd commercieel handelsnetwerk eenvoudig tot bloei kon komen, heeft in niet geringe mate bijgedragen tot die snelle bloei van de natuurwetenschappen, met name in de Nederlandse Republiek. De stelling van de Amerikaanse historica Mary Fissell dat de wetenschappelijke revolutie van de zeventiende eeuw een duidelijk Nederlands accent heeft, is zeker niet overdreven.³

Ook in – en vanuit – Zeeland is aan dat proces meegewerkt. Ik heb er in het verleden al het nodige over mogen schrijven. In de voetsporen van Frijhoff en Van Berkel ben ik daarbij tot de conclusie gekomen dat het karakter van de Zeeuwse wetenschapsbeoefening mogelijk meer dan elders in de Republiek gekleurd is geweest door religieuze drijfveren (zie ook *Afb. 1*).⁴ Daarnaast heeft Mijnhardt voor de achttiende eeuw de factoren ‘nut en genoegen’ aangemerkt als een voor de Zeeuwse elite bijkomend motief om zich met wetenschap bezig te houden.⁵ Maar met die constatering hebben we alle voorliggende vragen nog niet opgelost. Met name als we naar de ontwikkelingen in de zeventiende eeuw kijken zijn er nog heel wat vraagtekens.

Vraagstelling

Een aantal van die nog openliggende vragen zijn niet zo lang geleden geresumeerd door de Groningse hoogleraar Klaas van Berkel. Volgens Van Berkel is de bloei van de vroegmoderne wetenschap in de Nederlandse Republiek van de vroege zeventiende eeuw te danken aan een samenspel van drie factoren. Ten eerste was er een geringe sociale stratificatie, waardoor contacten tussen geleerden en ambachtslieden gemakkelijk tot stand kwamen. Ten tweede moet gewezen worden op de voorname rol van de jonge Nederlandse universiteiten, die niet gehinderd door een scholastiek verleden, konden fungeren als centra van actueel onderwijs en onderzoek. Ten derde liet de congruentie van wetenschappelijke en mercantiele waarden in de vroegmoderne Nederlandse handelsgemeenschappen zich gelden.⁶

Toch is bij dit alles nog veel onduidelijk. In de eerste plaats: hoe kwam die wisselwerking tussen geleerden en handwerkslieden tot stand, en waar dan? Wat was precies de aard van die wisselwerking? Wie waren daarbij betrokken en op welke locaties? Wat waren de achterliggende motieven? Met name is hier een gebrek aan concrete voorbeelden. Een tweede factor die nog nadere duiding vergt, is de rol van de academische instellingen: de Universiteiten en Illustre Scholen. Het feit dat Nederland pas in de achttiende eeuw geïnstitutionaliseerde wetenschappelijke genootschappen heeft gekregen (zoals de *Hollandse Maatschappij der Wetenschappen* uit 1752 of het *Zeeuws Genootschap der Wetenschappen* uit 1769) is doorgaans geweten aan de dominante positie van deze academische hogescholen. Meer dan elders in Europa zouden deze onderwijsinstellingen empirisch van karakter zijn geweest, waardoor ze in de Republiek het initiatief tot wetenschappelijk onderzoek naar zich toe zouden hebben getrokken. Ten slotte, we noemden het al, is er de rol van de handel en nijverheid. Het wereldwijde Nederlandse handelsnetwerk bracht met zich mee dat er een uitgebreide informatiestroom op gang kwam, die onder meer zijn weerslag kreeg in kabinetten met zeldzaamheden uit alle rijken van de natuur; dit laatste overigens met alle wetenschappelijke, theologische en classificatievraagstellingen die met die verzameldrang gepaard ging. Gaandeweg kreeg men ook steeds meer oog voor de economische aspecten van informatie. Ook hierbij is in concreto nog veel onduidelijk. Deze drie punten wil ik in de Zeeuws-Middelburgse context meer concreet maken, althans voor zover de overgebleven bronnen dat nog toelaten, om vervolgens nader in te zoomen op de omstandigheden die tot de uitvinding van de verrekijker hebben geleid.

Niet isser oyt van God soo cleyn en flecht geschapen,
 Of 'twijst sijn Schepper aan ;
 Men kan uyt alle dingh ghelijck met handen rapen,
 Dat God dat heeft ghedaan : (den
 Siet maar een plantjen aan , een struyckjen kleyn van waar-
 Het toont dat God daar is,
 Want 'tWesen dat het heeft, koomt niet eerst uyt der aarden,
 Maar van Gods macht ghewis ;
 Het Leven dat het heeft, kan niemand haar oock geven
 Dan God die boven leeft :

C 3

Wan-

Afb. 1. Fragment uit *De Zeeusche Nagtegael* (1623), derde gedeelte, p. 21, met een duidelijke verwijzing naar de religieuze drijfveren van de Zeeuwse wetenschap: twee heren loven de grootheid Gods, naar aanleiding van het aanschouwen van een tulp en een andere exotische plant. Gravure naar een tekening van Adriaen van de Venne, vermoedelijk gesitueerd in de tuin *De Lauwer-Hof* (Afb. 10), gelegen direct achter de winkel en drukkerij van zijn broer Jan Pietersz van de Venne aan de Korte Burg te Middelburg (Afb. 16).

Casus 1: Isaac Beeckman

In dit verband wil ik allereerst stilstaan bij de in Middelburg geboren en getogen natuurfilosoof Isaac Beeckman, die volgens zijn biograaf Van Berkel een cruciale, maar wellicht niet altijd erkende rol heeft gespeeld in het veranderingsproces dat we aanduiden als 'de wetenschappelijke revolutie'.⁷ Beeckman was opgeleid als kaarsenmaker en buizenlegger, maar studeerde ook wiskunde, theologie en geneeskunde. Hij was dus zowel ambachtsman als geleerde. Van Berkel karakteriseert hem dan ook als "in zekere zin de *missing link* tussen de artisanale kennis en de wiskundige wetenschap".⁸ Beeckman is vooral bekend vanwege zijn grote invloed op René Descartes, die hij in 1618 te Breda ontmoette en die zijn corpusculaire deeltjestheorie – waarop Descartes zijn invloedrijke natuurfilosofie bouwde – grotendeels ontleende aan Beeckmans ideeën.⁹ Een door Beeckman nagelaten handschrift – bewaard in de Zeeuwse Bibliotheek – geeft een prachtig inzicht in het proces van kruisbestuiving tussen praktische ervaring, toegepaste wiskunde en natuurfilosofisch redeneren, elementen die dus gezien worden als van cruciaal belang voor de nieuwe wetenschapsontwikkeling.

Maar hoe kwam Beeckman aan zijn ideeën? En waar deed hij ze op? In Leiden, waar hij in de jaren 1607–1610 studeerde? Of eerder, bij zijn vader en diens vrienden in Middelburg? In een eerder essay uit 1988 over de natuurwetenschappen in Zeeland schreef Van Berkel dat er volgens hem in Zeeland "weinig te merken [was] van een praktisch wetenschappelijke subcultuur van gelijkgestemden".¹⁰ Een jaar eerder had Willem Frijhoff in zijn studie over de Illustre School van Middelburg juist geschreven dat er in Zeeland wellicht sprake was van een "eigen traditie van autodidactische, in elk geval extra-universitaire belangstelling voor heel het wetenschapsgebied dat van de theoretisering van techniek via de praktische naar de theoretische natuurwetenschappen liep".¹¹ Zelf heb ik over de astronomische belangstelling in Zeeland geschreven dat ik het nauwelijks voorstelbaar vond dat er *geen* "netwerk van gelijkgestemden" aan alle activiteiten ten grondslag lag.¹²

Gaan we nu meer en detail naar Beeckman kijken, dan zien we allereerst dat zijn slimme – maar religieus zwaar op de hand zijnde – vader theologisch en praktisch-technisch bijzonder onderlegd was. Abraham Beeckman voerde felle discussies met de Middelburgse kerkenraad.¹³ Zijn intellectuele contacten logen er niet om: in zijn netwerk komen we tegen (1) de predikant-astronoom Philippus Lansbergen (1561–1632), tot 1613 wonend in Goes, maar al in 1600 corresponderend met vader Abraham Beeckman.¹⁴ (2) Een tweede contact van Abraham was de 'vernufteling' Cornelis Drebbel. Deze construeerde in 1601 een fontein in Middelburg, waarschijnlijk samen met Abraham Beeckman.¹⁵ In elk geval krijgt zoon Isaac later alle nieuwtjes over Drebbel via zijn vader, waaronder de wereldwijd oudst bekende schets van een samengestelde microscoop.¹⁶ Hoogstwaarschijnlijk was Drebbel daar de uitvinder van. Een dergelijke microscoop zou omstreeks 1619 bij Drebbel zijn gezien door de Zeeuwse diplomaat Willem Boreel, tijdens een diplomatieke missie naar Londen.¹⁷ (3) Een oud contact was verder de humanistische koopman-geleerde Johan Radermacher de Oude (1538–1617), die zich in 1599 vanuit Aken in Middelburg had gevestigd.¹⁸ Abraham Beeckmans in 1581

overleden vader Hendrick was gedurende zijn meer dan tienjarig verblijf in Londen “seer familiaer” met Radermacher omgegaan, die daar toen eveneens verblijf hield. Net als Beeckman had Radermacher daar de Italiaanse vluchtelingenkerk gefrequeenteerd.¹⁹ Zoon Abraham zal de vestiging van deze oude vriend van de familie in de ‘Coopstad Middelburg’ met vreugde hebben begroet. Radermachers faam reikte tot ver over de landsgrenzen. Toen de Franse geleerde Nicolas Claude Fabri de Peiresc (1580-1637) in Aix-en-Provence van zijn broer vernam dat deze de Nederlanden zou bezoeken, drong hij erop aan om toch vooral deze ‘homme docte’ Radermacher en zijn verzamelingen in Middelburg te bezoeken.²⁰ Radermacher is bijvoorbeeld de samensteller van wat wel ‘de oudste Nederlandse grammatica’ is genoemd.²¹ Maar ook was hij werkzaam op theologisch en natuurfilosofisch terrein, met – zoals we nog zullen zien – een speciale aandacht voor de optica.²² Radermacher was eveneens bevriend met Lansbergen, die van hem een Middelburgse eclipswaarneming uit 1605 publiceerde.²³

Maar ook Isaac Beeckman zelf had in Middelburg allicht de nodige contacten. Hij bracht hier immers zijn jeugd door (van 1588-1607) en kwam daarna regelmatig in de stad terug, eerst op bezoek vanuit zijn nieuwe woonplek Zierikzee (zomer 1608; winter 1610-1611; winter 1612-1613), daarna metterwoon (1616-1618). Al voor zijn huwelijk in 1620 met de dochter van een Middelburgse wagenmaker vertrok hij naar Utrecht. Vanaf eind 1620 was hij werkzaam aan de Latijnse School te Rotterdam en vervolgens aan die van Dordrecht. Maar toen had hij zijn nieuwe natuurfilosofische ideeën al met Descartes gedeeld. Interessant is nog dat hij in de dagen rond zijn huwelijk deelnam aan een technisch-waterstaatkundige discussie over het op diepte houden van het kanaal van Nieuwland naar Middelburg. Daaraan namen “17 of 18 van de treffelickste liefhebbers van Middelburch” deel, onder wie de latere raadpensionaris Jacob Cats en de zeepmaker annex uitvinder Daniel Note.²⁴ Kijken we nog iets breder, dan zien we dat ten tijde van Beeckmans jeugd een centrum van intellectuelen, liefhebbers en literatoren aanwezig was rondom de boekhandel en uitgeverij *In de vergulde Bijbel* van de uit Duisburg afkomstige Adriaen van de Vivere.²⁵ Die had zich omstreeks 1596 gevestigd op de Korte Burg, pal naast de nieuwe koopmansbeurs. In 1616 werd dit bedrijf met een drukpers uitgebreid, want Van de Vivere afficheert zich vanaf dat jaar als wonende ‘in de nieuwe drukkerije’.²⁶ Na zijn dood werd het perceel gesplitst: de boekhandel werd door de erven Van de Vivere in het linkerdeel voortgezet,²⁷ maar het hoekhuis naast de beurs werd in 1618 overgenomen door de ‘constvercooper’ Jan Pietersz van de Venne (†1625).²⁸ Samen met zijn artistieke broer Adriaen Pietersz van de Venne (ca. 1589-1662) gaf hij hier vooral vooral prenten uit.²⁹ In deze tot *Schilderijen-winckel* omgedoopte zaak was van alles verkrijgbaar: “Schilderijen, Prenten, Boucken, Buysen; aerdich goet verlackt, tot ciersel vande huysen; Compas, en Uyrenwerck, of Kaerten cleyn en groot”, en alles wat men maar behoeft “voor een Zee-pyloot”.³⁰ De Van de Vennes zijn ook verantwoordelijk voor de uitgave, in 1623, van de *Zeeusche Nachtegael*, een bundel gedichten die door Meertens is gekenschetst als een uiting van verhoogd Zeeuws zelfbewustzijn.³¹ Het boek is geïllustreerd door Adriaen, die in het aanpalende huis in de Bogardstraat woonde.³² Adriaen van de Venne heeft gedurende zijn leven héél veel dingen in beeld gebracht, en daarbij is het opvallend dat hij ook aandacht had voor de uitbeelding van technische onderwerpen. Zo schilderde of tekende Adriaen niet alleen de drukkerij

van zijn broer,³³ maar ook een water- en een gewone molen,³⁴ een hei-installatie,³⁵ de zeilwagen van Simon Stevin,³⁶ twee maal de komeet van 1618,³⁷ en meermaalen de letterlijk om de hoek uitgevonden verrekijker (zie hierna, casus 2).³⁸ Van de Venne schetste zelfs een groepje (Afb. 2) bestaande uit een *mathematicus* met een astrolabium, een Jacobsstaf en een klein quadrant (vermoedelijk uitbeeldende Philippus Lansbergen), een *jurist* (vermoedelijk Jacob Cats), een *schilder* (Van de Venne zelf) en een *graveur* met een buriijn (mogelijk François Schillemans), met op de achtergrond een *beeldhouwer* (te denken valt hier aan de destijds in Middelburg werkzame Pieter Rooman Sr).³⁹ Deze aquarel is niet alleen iconisch voor de geringe sociale stratificatie die de Nederlandse samenleving van dat moment kenmerkte, maar de prent beeldt ook prachtig de ontmoeting tussen de artisanale en de geleerde wereld uit. De voor de wetenschapontwikkeling zo vruchtbaar geachte wisselwerking tussen academici en handwerkslieden heeft Van de Venne dus zelfs zichtbaar in beeld gebracht. Kortom, in de smeltkroes van vreemdelingen en lokale bewoners die Middelburg rond 1600 was, had Beeckman alle mogelijkheden om zich zowel in handwerk als in geleerdheid te oriënteren.

Afb. 2. Ontmoeting tussen een mathematicus, een jurist, een schilder en een graveur, met op de achtergrond een beeldhouwer. Aquarel door Adriaen van de Venne.

Casus 2: de verrekijker

Voor de volgende aspecten, te weten de rol van de academische instituties en die van de kooplieden, wil ik stilstaan bij een ander invloedrijk Zeeuws wetenschappelijk wapenfeit, namelijk de ontwikkeling van de eerste werkende verrekijker (Afb. 3). Daarmee was immers de geboorte van het eerste filosofische instrument een feit. Eind september 2008, precies 400 jaar later, hebben we daar in het oude Middelburgse stadhuis tijdens de herdenking van de uitvinding uitvoerig bij stil gestaan.

Uit de mond van de Zwitserse optica-historicus Rolf Willach hebben we toen mogen horen waarom dat instrument pas in 1608 tot stand kwam, hoewel al in 1538 was gepubliceerd dat twee achter elkaar geplaatste brillenglazen een vergroot beeld opleverden.⁴⁰ Willachs uitgebreide optische metingen aan vroege brillenglazen in tal van Europese musea hebben opgeleverd dat het in 1608 niet zozeer ging om de ontdekking van de verrekijker, maar veeleer om de ontdekking van het diafragma! Twee gecombineerde lenzen bleken pas een scherp beeld op te leveren wanneer de voorste lens – het objectief – grotendeels was afgedekt, zodat alleen rond het centrum van de lens een kleine opening overbleef. Daardoor werd de lichtsterkte weliswaar minder, maar werd het beeld wel scherp, en daarmee bruikbaar. Volgens Willach moet het die uitvinding zijn geweest die de Middelburgse brillenmaker Hans Lipperhey (†1619) tot een werkende verrekijker heeft gebracht; een verrekijker die hij in september 1608 te Den Haag aan graaf Maurits van Nassau en diens gevolg demonstreerde.⁴¹

Die relatief simpele ingreep van het aanbrengen van een diafragma kon eenvoudig worden nagebootst, wat ervoor zorgde dat de Zeeuwse kijker daarna in geheel Europa eenvoudig kon worden nagemaakt. Brillenmakers waren er immers genoeg, en je hoefde alleen de truc van het diafragma maar te kennen om het instrument te kunnen vervaardigen. Zo kwam het dat nog geen half jaar na Lipperheys Haagse demonstratie een verrekijker in handen was van zo ongeveer iedere monarch en iedere geleerde in Europa. Zelfs de paus had er een. De talrijke buitenlandse diplomaten (die tijdens de demonstratie toevallig in Den Haag waren tijdens de vredesonderhandelingen voor het Twaalfjarig bestand) hadden hun werk qua informatieverspreiding dus goed gedaan.⁴²

Afb. 3. De verrekijker, zoals afgebeeld door Adriaen van de Venne in: *De Brune, Emblemata of Zinne-werck* (1624).

Maar wat Hans Lipperhey, de brillenmaker uit de Middelburgse Kapoen- of Hoenderstraat, tot die volstrekt contra-intuïtieve stap van de toepassing van een diafragma heeft gebracht, bleef tot nu toe een raadsel (Afb. 4). Ook ik kan Lipperhey's beweegredenen niet met zekerheid vaststellen. Maar ik heb inmiddels wel een idee hoe hij daartoe kwam. Maar voordat hierop ingegaan kan worden, dienen we eerst meer te weten over de randvoorwaarden voor de ontdekking.

Afb. 4. Hans Lipperhey († 1619), naar de afbeelding in Borel, *De vera telescopii inventore* (1655).

Afb.. 5. Façade van de Nieuwe Kerk in Middelburg, geschetst door J. Tuitel, vlak voor de sloop in 1848, van de tegen de kerk aan gebouwde huizen in de Kapoenstraat. In 1609 kocht Hans Lipperhey het rechter huis (A18), dat hij *De Drie Vare Gesichten*, noemde naar de drie verrekijkers die hij aan de Staten-Generaal had geleverd. Vóór die tijd huurde hij in het (helaas hier niet afgebeelde) aangrenzende huis ter rechterzijde (A17), dat na 1609 eveneens in zijn bezit kwam. [*Zelandia Illustrata*, Zeeuws Archief, Middelburg].

Randvoorwaarden voor de uitvinding van de verrekijker?

Een fabriek voor Venetiaans glas

Bekend is dat voorafgaand aan de uitvinding, namelijk in 1581, een op Venetiaanse leest geschoeide glasfabriek te Middelburg op de 'Cousteense dijck' werd gevestigd.⁴³ De initiatiefnemer was een zekere Govert van der Haghen uit Antwerpen, die zijn personeel "met groote cost uyt Italien ende anders" liet komen.⁴⁴ In 1591 kreeg hij van de Staten van Zeeland een octrooi en een renteloze lening van 800 gulden om zijn voorgenomen vertrek naar Amsterdam te verhinderen.⁴⁵ Na Van der Haghen's dood in 1605 werd dit octrooi door zijn erfgenamen nog drie jaar uitgeoefend, waarna de fabriek in 1608 werd voortgezet door Antonio Miotto en diens 'meesterknecht' Simon Fabri uit Venetië.⁴⁶ De aanwezigheid in Middelburg van een glasfabriek mag als eerste voorwaardenscheppende omstandigheid worden

gezien voor de uitvinding van de verrekijker. In die werkplaats immers werd helder kristallijn glas (*cristallo*) gemaakt en mogelijk ook het vlakke spiegelglas waaruit vroege plano-convexe en plano-concave verrekijkerlenzen doorgaans werden geslepen.⁴⁷ Zo'n speciale werkplaats voor het vervaardigen van spiegels bestond in elk geval vanaf 1607, toen op een erf buiten de oude Seispoort, in de eerste punt van de stadswal, een "overdecte bane om spigele te wercken" werd gecreëerd.⁴⁸ Daarmee was Middelburg vrij uniek. Alleen in Amsterdam was er sinds 1602 ook een glaswerkplaats, waar eveneens met Italiaanse arbeiders glas, maar ook kristal spiegels, werden gemaakt.⁴⁹ Zelfs vanuit Engeland werd tot ongeveer 1615 het spiegelglas doorgaans uit Middelburg geïmporteerd.⁵⁰

Die Engelse connectie behoeft trouwens geen verbazing. De banden tussen Zeeland en Engeland waren sowieso sterk. Op Walcheren was Vlissingen tussen 1585 en 1616 een Engelse pandstad waar voortdurend Engelse troepen waren gelegerd. Er was mede daardoor een intens handelsverkeer. Bovendien leefde in Londen een grote groep Zuid-Nederlandse emigranten met familie op het continent, en omgekeerd woonden ook in Middelburg de nodige Engelse kooplieden. Het fraaie gebouw van de vroegere Engelse Kerk legt van die aanwezigheid nog steeds getuigenis af.

Academische colleges

Maar ook het intellectuele landschap ten tijde van Lipperhey's werkzaamheid lijkt een belangrijke randvoorwaarde te zijn geweest. Zo was om de hoek bij Lipperhey, namelijk bij de voet van de Abdijtoren, in 1594 een jaarlijks terugkerende reeks academische colleges gestart.⁵¹ Genoemde colleges waren het resultaat van de wens van de stedelijke overheid dat in Middelburg toch nog een heuse universiteit zou worden opgericht. Die universiteit was namelijk in 1575 net aan de neus van Middelburg voorbij gegaan. Best jammer, want in het jaar daarvoor was het juist de Classis Walcheren geweest die aan de stadhouder, prins Willem I, het verzoek had overgebracht tot het creëren van een deugdelijke predikantenopleiding. De prins had toen voor zo'n academie twee plaatsen gesuggereerd: Middelburg, dan wel Leiden. Het werd dus Leiden waar – op gezag van de prins maar nog met het zegel van koning Filips II – de eerste universiteit van de Noordelijke Nederlanden is opgericht.

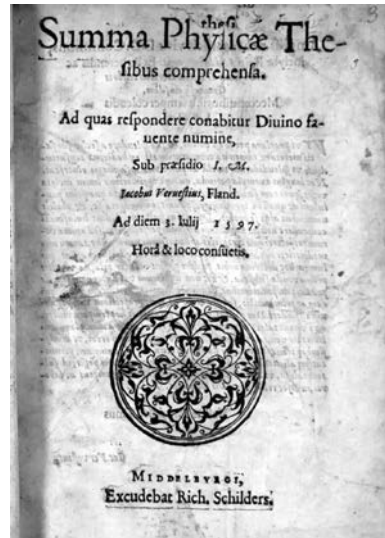
De oprichting van een universiteit was vanouds een vorstelijk voorrecht. Toen uiteindelijk duidelijk werd dat de diverse Nederlandse provincies die soevereiniteit zelf op zich namen, was de oprichting van een universiteit dus aan die provinciebesturen voorbehouden. Friesland werd zo de eerste plaats waar in 1585 op soeverein provinciaal initiatief een universiteit tot stand kwam. Daarmee herleefde ook in Zeeland de hoop op een eigen universiteit, te beginnen met de academische onderbouw, een zogenaamde 'Illustre School' zonder promotierecht. Dit naar het model van de opleiding die in 1578 in het Noord-Vlaamse Gent had gefunctioneerd. In juni 1590 namen de Staten van Zeeland inderdaad de stap om een dergelijk academische instelling tot stand te brengen. In het voorjaar van 1592 werd de uit Schotland afkomstige John Murdison (c.1568-1605) aangesteld als *praeceptor* (ondermeester) bij de Latijnse School, met als extra opdracht om, in afwachting van de daadwerkelijke oprichting van een Illustre School, alvast 'publicque lessen' in de natuurfilosofie te verzorgen. Vanaf 1593 zijn die openbare colleges inderdaad ge-

geven, niet alleen door Murdison, maar ook door de rector van de Latijnse School, Jacobus Gruterus († 1607), eveneens een geleerd man, van wie gezegd werd dat hij in de Grieksche en Latijnse taalkunde voor niemand in de Nederlanden behoefde te wijken.⁵² Maar hij was meer dan enkel een classicus. Gruterus bestudeerde bijvoorbeeld ook de fysica van Aristoteles of de kruidkunde van Rondelet.⁵³ Na Murdisons vertrek naar Leiden in 1599 werden diens colleges filosofie dan ook voortgezet door Gruterus, die op zijn beurt – na zijn dood in 1607 – werd opgevolgd door een van zijn oud-studenten, te weten Antonius Walaeus (1573-1639), die toen ethica, filosofie en ‘sphaera’ doceerde.⁵⁴

Die openbare colleges vonden plaats in de Nieuwe Kerk, waar in 1595 het middelste gedeelte naast de toren met een muur van de rest werd afgescheiden en opnieuw ingericht met een “preekstoel met tuin”, “18½ roeden banken”, een portaal en een orgel.⁵⁵ Ook werden er vanaf 1594 heuse ‘theses’ gedrukt door de Middelburgse stadsdrukker Richard Schilders. Een uiterst zeldzaam bewijs van die academische activiteit wordt bewaard in de bibliotheek van het Trinity College te Dublin: als getuigenis van een door een student op 3 juli 1597 in de ‘Templo Novo’ te Middelburg onder leiding van Murdison gehouden natuurfilosofische disputatie (Afb. 6 & 7).⁵⁶

Afb. 6. In 1592 werd een Auditorium voor publiek toegankelijke colleges ingericht in het gedeelte tussen de Nieuwe Kerk en de Koorkerk, vrijwel onder de Abdijtoren.

Afb. 7. Disputatie gehouden in dit auditorium door de student Jacobus Vervestius op 3 juli 1597. (Trinity College, Dublin).

Weetgierige kooplieden en hun internationale netwerk

De ‘vermaerde koopstad’ Middelburg

De Middelburgse academische colleges werden ook bijgewoond door ‘weetgierige kooplieden’, zo weten we uit een brief van een broer van Gruterus.⁵⁷ Wie dat waren wordt niet gezegd, maar gelukkig hebben we een door de rekenmeester Zacharias

van Hoorebeeke in 1599 samengesteld leerboekje voor boekhouden, waarin hij de namen van de voornaamste toen in Middelburg werkzame kooplieden vermeldt.⁵⁸ Een deel van hen – zeker degenen die het internationaal bekende Latijn beheersten – zal stellig de genoemde colleges hebben bijgewoond. We herkennen gerenommeerde Zeeuwse families uit die tijd, zoals: Thibaut, De Hase, Sanders, Van der Goes, Braem, De la Rue en De la Palma. Heel frequent noemt Van Hoorebeeke ook de naam van Jacob Boreel, een koopman bij wie ik even langer zal stilstaan, ditmaal om het element van de koopman bij de wetenschapsontwikkeling aan te stippen; met name ook omdat zijn beide invloedrijke zonen Willem en Adam Boreel later een opmerkelijke belangstelling voor de in Middelburg geboren verrekijker aan de dag zouden leggen.⁵⁹

Jacob Pietersz Boreel (1555-1636) zou enerzijds heel goed een Zeeuwse *Mercator sapiens* geweest kunnen zijn: de door Caspar Barleus in 1632 ten tonele gevoerde 'geleerde koopman'.⁶⁰ Anderzijds zou hij door zijn opleiding tot – en aanvankelijke werkzaamheid als – zilvermid ook de personificatie kunnen zijn van de onderneemende ambachtsman. Net als Isaac Beeckman bezit Jacob Boreel dus meerdere kanten, hetgeen rond 1600 in Zeeland trouwens vaker het geval was. Een gesloten sociale stratificatie was toen nog ver te zoeken. Mede hierdoor kon hier in de vroege zeventiende eeuw de wisselwerking tussen geleerde, koopman en handwerksman zo snel en succesvol tot stand worden gebracht. Over Boreel zelf hebben we helaas slechts schaarse getuigenissen over een (wellicht mede economisch gestuurde) wetenschappelijk-culturele interesse, maar het gegeven dat al zijn zonen ruim blijken gaven van een zucht naar kennis, is een indicatie dat 'papa Boreel' die instelling ook wel zal hebben gehad.⁶¹ We kennen wel Boreels betrokkenheid bij de Latijnse School in de jaren 1601-1607. Toen kocht hij bijvoorbeeld "een astrolabe" voor gebruik "in de groote – d.w.z. Latijnse – schole".⁶² Opgeleid als goudsmid (kortom als ambachtsman) ontpopte Jacob Boreel zich bovenal als een echte ondernemer. Het boekje van Van Hoorebeeke laat zien dat hij in 1598 – alleen of in compagnie – handel dreef met Antwerpen, Venetië, Livorno en Lissabon. Die handelsgeest maakte dat Boreel in 1602 mede-oprichter en een van de eerste bewindhebbers werd van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC). Maar daarnaast was hij ook stedelijk regent, eerst in 1577 Raad van Middelburg, en vervolgens in 1578 schepen. Later, in 1580, bij de oprichting van de Zeeuwse munt, werd hij eerst benoemd tot waardijn en een paar jaar daarna tot muntmeester. In die hoedanigheid verstrekte Boreel in 1591 – in opdracht van Gecommitteerde Raden van Zeeland – de reeds genoemde renteloze lening aan 'glasblaeser' Govert van der Haghen.⁶³ Ook was Boreel tussen 1580 en 1625 meermalen diaken of ouderling van de Nederduits-Hervormde Kerk.⁶⁴ Verder was hij 21 jaar lang (van 1595 tot 1619) overdeken van het St-Lucasgilde, de overkoepende organisatie niet alleen voor kunstschilders, maar ook voor "glaesmaeckers, glas-schilders, glas-schrijvers, compas-maekers, cofferschilders, borduyrwerckers, beeldesnijders, groot leghwerckers, bouckvercierders metten penseele ofte borstel, goudtslagers en spiegelmaeckers".⁶⁵ Ten slotte was hij vanaf 1598 meermalen burgemeester van Middelburg.⁶⁶ Om die laatstgenoemde regentenstatus te benadrukken werd nog in datzelfde jaar op stadskosten een "halve kartouw" (een scheepkanon dus) gegoten met Boreels naam en wapen erop.⁶⁷ Al met al was Boreels rijkdom en status in 1610 dusdanig groot geworden, dat hij in staat was om het kasteel Westhove en de heerlijkheid

Duinbeek bij Oostkapelle te kopen. Dit bezit zou daarna tot het eind van de eeuw in de familie blijven.⁶⁸ Of Boreel – zoals eigenlijk valt te verwachten – een rariteitenkabinet met naturalia en artificialia heeft gehad, valt bij gebrek aan bronnen niet meer vast te stellen. Wel weten we dat die verzamelcultuur voor de algemene wetenschapsontwikkeling van groot belang is geweest.⁶⁹

Van Melchior Wijntgens, in 1601 Boreels opvolger als muntmeester bij de Zeeuwse Munt, is in elk geval wèl met zekerheid bekend dat hij een groot verzamelaar is geweest: sowieso van kunst, maar – zoals de schilderijen van Brueghel uit die tijd tonen – dat verzamelgebied stond zelden op zichzelf.⁷⁰ Naturalia, zoals alligators, koralen, zeldzame stenen en horens, waren er in Middelburg in elk geval genoeg te zien, bijvoorbeeld in de “beste en seer wel gestoffeerde winckel” van Willem Jasperse Parduyn (ca. 1550-1602), apotheker in *Den Gulden Mortier*, eerst op de Markt, en later in de Korte Delft.⁷¹ Van hem weten we dat hij zijn zeldzaamheden (letterlijk dus ‘rariteiten’) soms persoonlijk inzamelde op de zojuist in de haven binnengelopen schepen uit Afrika en het Verre Oosten. In andere gevallen kreeg hij zijn curiositeiten via zijn broer Symon Jasperse Parduyn (†1612), een gefortuneerd koopman en compagnon van de grote handelsfirma De Moucheron (*Afb. 8*).⁷²

Afb. 8. Symon Jasperse Parduyn (†1612), koopman en botanisch liefhebber te Middelburg, hier geportretteerd als gecommitteerde in de Rekenkamer van Zeeland [1596-1612], namens de ‘Eerste Edele’ (te weten graaf Maurits van Nassau, wiens portret op de gouden ketting is afgebeeld). (Zeeuws Museum. Middelburg).

Botanische liefhebbers

De broers Parduyn bezaten allebei een tuin waarin ze exotische bloemen en kruiden kweekten. Vooral Willem Parduyn manifesteerde zich in de jaren 1590 als de spin in een web van Middelburgse botanische liefhebbers, bestaande uit apothekers, artsen en kooplieden. We kennen ze vooral dankzij de talrijke brieven die kort voor 1600 door deze groep zijn gewisseld met Carolus Clusius, de stichter van de Leidse Hortus Botanicus, die via hen zijn plantentuin kon aanvullen met tal van exotica uit Oost en West.⁷³ Naast Parduyn treffen we in die correspondentie diens collega-apotheker Thomas de la Fosse aan,⁷⁴ maar ook Johannes de Jonghe, destijds een van de Middelburgse predikanten.⁷⁵

Het belang van de kooplieden in het internationale netwerk van naturalia wordt mooi geïllustreerd door de Middelburgse reder Jacques Noiroot, die zich bij Clusius introduceerde als een “jonck aencommende liefhebber van bloemen”. Hij woonde in Middelburg op de Balans, vlak bij de koopmansbeurs, en had broers in Antwerpen, Napels en Venetië.⁷⁶ Op verzoek van Parduyn verzorgde hij via die broers de verzending van Clusius’ brieven naar Sevilla in Spanje, dat als vijandelijk gebied lastig rechtstreeks was te bereiken. Een vergelijkbare rol speelde de koopman Arnout Verhouven. Laatstgenoemde was, net als Jacob Boreel, medeoprichter van de VOC.⁷⁷ Opnieuw op verzoek van Willem Parduyn verzorgde Verhouven het transport van allerlei planten en kruiden van en naar Zuid Europa.⁷⁸ Opmerkelijk is ook de rol van Jehan Somer, de zoon van een voormalige baljuw van Middelburg, die Clusius in 1597 een “contrefeytsel” (afbeelding) stuurde van een bloem die “in mijnen hoff” had gebloeid, en waarvan hij Clusius de zaden wel wilde sturen.⁷⁹ Somer genoot een zekere vermaardheid door zijn reis naar het Midden-Oosten in de jaren 1590-1592, in welke periode hij ook enige tijd gevangen had gezeten.⁸⁰ Bij zijn terugkeer naar Middelburg had Somer als een van de eersten in de Nederlanden uiteenlopende soorten tulpenbollen en andere planten geïmporteerd, reden waarom hij door Clusius veelvuldig in zijn in 1601 uitgegeven *Rariorum Plantarum Historiae* is vermeld.⁸¹ Bijzonder intensief ten slotte was ook Clusius’ – in het Latijn gevoerde – correspondentie met Tobias Roels (ca. 1565-1605), stadsarts van Middelburg van 1591 tot 1602.⁸² Een van die brieven – over Zuid-Amerikaanse planten – publiceerde Clusius zelfs integraal in zijn *Rariorum Plantarum Historiae*.⁸³ Veel van deze liefhebbers, zoals Roels, De la Fosse, De Jonghe en Somer, worden ook vermeld in de werken van de befaamde arts-botanicus Matthias de L’Obel (1538-1616), beter bekend onder zijn geleerdennaam Lobelius (*Afb.* 9).⁸⁴ Deze laatste lijfarts van prins Willem I was van 1585 tot 1596 eveneens stadsarts in Middelburg, waardoor hij veel *curiosi* op Walcheren kende. Niet alleen planten van liefhebberende kooplieden zoals Michiel de Lannoy,⁸⁵ Cornelis Coorne⁸⁶ en Johannes Knibbe interesseerden hem,⁸⁷ hij had ook oog voor de tussenpersonen van wie je zulke fascinerende vreemde planten en rariteiten betrok. Zo noemt De L’Obel apotheker Willem Jasperse Parduyn in een adem met zijn collega-apothekers Thomas de la Fosse en Nicolaus Pelletier.⁸⁸ Ook is hij zeer te spreken over hun Vlissingse collega Reynier van de Putte,⁸⁹ die “zijnen winckel ende medicinale cruythof, heden rijckelijker ende beter stoffeert dan al d’ander van Zeelandt”.⁹⁰ In Middelburg had je verder ook nog de winkel van de drogist Cornelis Bouwens op de Dam, waar je rariteiten zoals de spiraalvormige hoorn van de mytische eenhoorn

kon bewonderen, door De L'Obel trouwens al correct geduid als behorende tot een "vis met grooten tant" (een narwal).⁹¹

In Middelburg woonde De L'Obel sedert 1590 bij de Groenmarkt, in een van de door hem op het terrein van het voormalige Bogardenklooster nieuw gebouwde huizen.⁹² Na De L'Obels vertrek naar Engeland in 1596 zou in zijn voormalige woonhuis de eerder vermelde boekhandel en uitgeverij van Adriaen van de Vivere worden gevestigd, later deels voortgezet door Jan Pietersz van de Venne.⁹³ De fraaie Renaissance-tuin achter dat pand, meermalen getekend door Adriaen van de Venne (*Afb. 10*), is nog aangelegd door De L'Obel, die trouwens vanuit Engeland nog regelmatig in Middelburg op bezoek kwam.⁹⁴ Zijn tweede vrouw was afkomstig van Walcheren, en had er nog familie wonen.⁹⁵ Ook De L'Obel zelf had er vermoedelijk nog enige verwanten, zoals mogelijk Jean de l'Obel, die in 1599 als koopman in het boekje van Hoorebeeke staat genoemd.⁹⁶

Afb. 9. Portret van de arts-botanicus Matthias de L'Obel (1538–1616), stadsarts in Middelburg van 1585 tot 1596.

Afb. 10. De *Lauwer-Hof* getekend door Adriaen van de Venne in 1623. Deze tuin achter de winkel en de drukkerij van de broers Van de Venne aan de Korte Burg, direct naast de Koopmansbeurs, is aangelegd door Matthias de L'Obel, die dit huis in 1590 had laten bouwen, maar die in 1596 naar Engeland vertrok.

Al dat geliefhebber met planten en kruiden had ook zijn weerslag op de kunst in Middelburg, terwijl omgekeerd die kunst ook bijdroeg tot de verspreiding van relevante informatie. We noemden al de bloemschildering die Jehan Somer in 1597 aan Clusius stuurde, en ook Johannes de Jonghe bezorgde Clusius al eerder een "contrefeytsel van een seekkere soorte van Tulipan" (tulp), welke hij zo precies mogelijk had laten uitbeelden: met "den bolle ontbloot, opdat hem de schilder mochte sien" (*vgl. Afb. 11*).⁹⁷

Deze niet bij naam genoemde schilder was zo goed als zeker de toen 22-jarige Ambrosius Bosschaert (1573–1621). Zoals zovelen was hij afkomstig uit Antwerpen en was hij in 1593 toegetreten tot het Middelburgse St. Lucasgilde. Bosschaert stond destijds vooral bekend als "een treffelijck schilder van blommen en fruytasie".⁹⁸ Hij is dan ook de eerste in een lange rij van Middelburgse schilders van bloem-

Afb. 11. Narcissen uit de hof van de Middelburgse koopman Michiel de Lannoy, afgebeeld met de bol vrijgemaakt, zoals beschreven in de brief van De Jonghe aan Clusius van 14 mei 1596. Afbeelding mogelijk vervaardigd door Ambrosius Bosschaert de Oude of diens zwager Hans van der Ast. Uit: Pena & De L'Obel, *Dilucidiae simplicium medicamenorum explicationes* (1605), p. 503.

Afb. 12. Bloemstillevens met vliender door Ambrosius Bosschaert de Oude uit 1617. Hallwyl Museum, Stockholm.

stillevens (Afb. 12).⁹⁹ Bosschaerts werkzaamheid als zodanig blijkt niet alleen uit talrijke bewaard gebleven schilderijen van “blompotten”, maar ook uit een notariële getuigenis. Deze is opgemaakt op verzoek van de eerder genoemde botanische liefhebber Johannes Knibbe die in 1615 een door Bosschaert geschilderd bloemstuk van de hand deed en toen van Bosschaert een bewijs van echtheid vroeg en ook meekreeg.¹⁰⁰ De schilderijen van Bosschaert en van zijn navolgers (onder wie zijn eigen zonen Ambrosius jr, Johannes en Abraham, maar ook zijn zwager Hans van der Ast en diens zoon Balthasar) zijn bovendien vaak gelardeerd met nauwkeurig weergegeven insecten, of van ver aangevoerde exotische schelpen. Hun schilderijen leggen daarmee ook getuigenis af van zowel de actuele cultuur van verzamelen, als die van nauwkeurig waarnemen. Dat laatste mogelijk zelfs al met een vergrootglas; misschien zelfs één gemaakt door Lipperhey. Een vergrootglas benutten deed althans Johannes Goedaert, een van de latere bloemschilders uit Middelburg. In zijn insectenstudie uit 1660 schrijft Goedaert dat hij als regel de larve van een insect in “een vergrootglasken” zette en die vervolgens “na ’t leven teikende”.¹⁰¹ Die praktijk zou best eens een oude gewoonte kunnen zijn geweest.¹⁰²

Liefhebbers van alchemie en astronomie

De intellectuele belangstelling in Middelburg strekte zich ook uit over andere vakgebieden. Zo verschenen er rond 1600 bij de Middelburgse uitgever Richard Schilders twee opmerkelijke boeken met betrekking tot de alchemie. Boeken, die duidelijk uit een locale setting voortkwamen. ‘Alchemie’ (in al zijn uiteenlopende

betekenissen) heeft lange tijd een bijzonder negatieve lading gekend, maar in 1600 was het nog *cutting edge science*. Bovendien heeft het wetenschapshistorisch onderzoek van het laatste decennium duidelijk gemaakt hoezeer die kennis – en vooral ook de praktijken die ermee gepaard gingen – mede bepalend is geweest voor de moderne wetenschap.

De eerste alchemistische publicatie die in Middelburg van de pers rolde was van de hand van de bejaarde Middelburgse arts Josephus Michelius (ofwel Joseph Michels). Deze uit Lucca in Italië afkomstige dokter had zich na zijn opleiding in Parijs in 1561 als arts te Antwerpen gevestigd.¹⁰³ Na de val van die stad was hij – zoals zoveel protestanten – eerst naar Engeland gevlucht. Uiteindelijk had hij zich in Middelburg gevestigd, omdat een zoon van hem daar al als koopman werkzaam was.¹⁰⁴ In 1600 zou Michelius naar Den Haag zijn vertrokken om daar, na het overlijden van Cornelis Busenius (1542-1600), de lijfarts van stadhouder Maurits van Nassau, nog een half jaar diens opvolger te zijn. Uiteindelijk zou ook hij eind 1600 komen te overlijden.

In zijn boek *Apologia Chymica* ging Michelius in tegen sommige opvattingen van de Duitse arts Andreas Libau (beter bekend als Libavius; 1555-1616).¹⁰⁵ Deze had in 1595 een in briefvorm geschreven boek gepubliceerd, een prelude op zijn *Alchemia* van 1597 dat het eerste systematische overzichtswerk over de scheikunde zou worden.¹⁰⁶ Michelius en Libavius waren beiden aanhangers van de geneeskundige leer van Philippus von Hohenheim (1493/4-1541), beter bekend onder de naam Paracelsus, die zijn ideeën over ziekte en gezondheid baseerde op de – aan de mythische Egyptische priester-godheid Hermes Trismegistus toegeschreven – noodzaak tot het handhaven van evenwicht tussen micro- en macrokosmos. Daarin speelden alle denkbare fysische, chemische en astronomische processen een rol. Maar volgens Libavius waren de aanhangers van Paracelsus doorgeschoten in hun waardering van het bovennatuurlijke. Hij was veel empirischer ingesteld dan Paracelsus en toonde zich kritisch over sterrenwielarij en spiritualiteit. Libavius' alchemie was dus bovenal chemie: de kunst van stofscheiding en -bereiding.

Tegen die onttovering van de alchemie kwam Michelius in het geweer, waarbij hij ook de verheven toon van Libavius' geschrift op de korrel nam. Dit werd door hem nader toegelicht in een uitgebreid voorwoord gericht aan het Middelburgse stadsbestuur. Dat kon Libavius niet op zich laten zitten, en in een uitgebreid en fel getoonzet verweerschrift, eveneens gericht aan het Middelburgse stadsbestuur (dat er trouwens maar weinig van zal hebben begrepen), zette hij Michelius op zijn plaats.¹⁰⁷

Michelius' voorbeeld van een apologie of verweerschrift werd in 1601 nagevolgd door de vroegere stadsarts van Middelburg, Daniël Miverius, die in 1597 een jaar lang collega van Michelius was geweest.¹⁰⁸ Het is ook vooral dankzij Miverius, dat er biografische gegevens over Michelius zijn overgeleverd.¹⁰⁹ Dit keer was echter de apologie astronomisch van karakter. Na zijn verhuizing naar Goes in 1598 had Miverius daar de predikant-astronoom Philippus Lansbergen leren kennen, die in 1591 zijn eerste sterrenkundige boek had gepubliceerd.¹¹⁰ Toen daarop in 1601 kritiek kwam van de Heidelbergse hoogleraar Jakob Christmann (1554-1613), besloot Miverius (al dan niet geholpen door Lansbergen) hem in een uitgebreid verweerschrift te weerleggen.¹¹¹ Ook nu werd dit boek bij Richard Schilders in Middelburg gedrukt, en ook ditmaal was het boek aan het bestuur van de Zeeuwse hoofdstad opgedragen.¹¹²

Eveneens bij Richard Schilders rolde in 1600 van de pers de Latijnse vertaling van een Nederlands- of Duitstalig handschrift van de mysterieuze alchemist Isaac Hollandus (*Afb. 13 & 14*).¹¹³ Zijn werk, dat al meer dan halve eeuw door Noord-Europa rondzwierf, zou een voorname inspiratiebron zijn geweest voor Paracelsus. Door Annelies van Gijzen is echter onlangs uitvoerig onderzoek naar deze tekst gedaan, en zij komt tot de conclusie dat het hier gaat om een samenbundeling van diverse manuscripten die pas rond het midden van de zestiende eeuw, vermoedelijk in Vlaanderen, zijn ontstaan.¹¹⁴ De tekst is vooral van belang omdat hierin voor het eerst het proces van het maken van emaille en kunstmatige edelstenen is behandeld. Hoe dit manuscript op Walcheren terecht is gekomen, en wie het initiatief tot vertalen heeft genomen is onbekend. Wellicht dat hier contacten met de familie Hoghelande een rol hebben gespeeld. De in Middelburg geboren, maar in Keulen levende alchemist Theobald (of Ewoud) van Hoghelande (c.1560-c.1608) had op zijn zwerftochten door Europa veel alchemistische informatie verzameld. Diens eerste boek *De Alchemiae Difficultatibus* was al in 1594 te Keulen verschenen, en er zouden nog diverse volgen. Theobalds in Leiden woonachtige broer Johan van Hoghelande, met wie hij veel contact had, kwam nog geregeld in Zeeland. Het familiehuis *De witte hazewind* in de Lange Delft te Middelburg was 1612 nog bewoond door hun zuster Magdalena van Hoghelande.¹¹⁵ Mogelijk heeft ook in dit geval de aanwezigheid van de Middelburgse glasfabriek stimulerend gewerkt op het gebruik, en daarmee op de vertaling en uitgave van dit werk. Immers, voor het uitvoeren van (al-) chemische experimenten was nogal wat aan glazen apparatuur nodig. Zo noemt De L'Obel in zijn *Leytsman* tal van glazen schotels, "cromhalsen", "colven", "dubbele glazen vaten" en andersoortige retorten, die voor dit werk nodig waren, soms nadrukkelijk met de aanbeveling dat deze uit "Veneets' glas moesten zijn gemaakt. Typisch dus het glas naar Italiaans voorbeeld dat in Middelburg werd geproduceerd.¹¹⁶

Hoe dan ook, het in 1600 te Middelburg gepubliceerde alchemistische boek van Hollandus biedt een fraai inkijkje in wéér een stukje wetenschappelijk geïnteresseerd Zeeland. In het boek staan namelijk gedichten van drie – toen nog jonge jongens – die alle drie later meer bekendheid zouden krijgen. Achtereenvolgens zijn dit (1) Petrus Hondius (c.1578-1621), na zijn dood vermaard geworden door zijn hofdicht *De Moufe-schans*¹¹⁷; (2) Enoch Sterthemius (c. 1576-1626), op dat moment (1599-1600) *praeceptor* aan de Latijnse School te Middelburg, een instelling waaraan hijzelf ook was opgeleid. Hij was er na een korte studie te Leiden teruggekeerd. Uiteindelijk zou Sterthemius in 1615 een invloedrijk predikant in Middelburg worden en eveneens de eerste dominee die van 1623 tot 1625 met de vloot van de West-Indische Compagnie naar recent veroverd Brazilië zou worden gestuurd.¹¹⁸ Ten slotte is er een gedicht van (3) Cornelis Herls (†1625), die zich toen student in de medicijnen noemde, maar die in 1602 zou toetreden tot het chirurgijngilde. Nadien is hij bekend geworden, enerzijds door twee twistgeschriften over de werking van muskus (gericht tegen de artsen Jacob van Lansbergen en David D'Outreleau), en anderzijds door een gezaghebbend leerboek voor chirurgijns dat een eeuw lang zou worden herdrukt.¹¹⁹

Het *Album Amicorum* van Petrus Hondius biedt verder de oplossing tot de vraag wie de vertaler 'P.M.G.' was, namelijk diens leermeester uit Vlissingen 'Petrus Montanus Gandavus' (ofwel Piet van den Berghe uit Gent).¹²⁰ Op dat moment

M A G I S T R I
IOANNIS ISAACI
HOLLANDI, VIRI IN
Philosophia, potissimum
verò in Chymia cele-
berrimi,

Opera Mineralia, siue de Lapide Phi-
losophico, omnia, duobus libris
comprehensa.

Nunquam antehac edita, ac nunc primùm ex
 optimis manu-scriptis Teutonice exem-
 plaribus fidelissimè in Latium,
 sermonem translata, à
 P. M. G.

MIDDELBURG,
 Excudebat Richardus Schilders, Ordinarius
 Zelandiæ Typographus.
 1 6 0 0.

34 **OPERV MINERALIVM**

Fixatio lapidis
 Imbitione la-
 pidis cum suo
 spiritu.

Stecatio vi-
 delicet, qui in
 sicando at-
 debet: pro vt
 latio de tale
 metallorum.

Reductio lapi-
 dis ad perfecti-
 orem, vixten-
 gublimatione

secretæ donec omnino fixum sit, ac penetret
 candentem laminæ æream, vt laminæ similes
 fiant puræ lunæ: ac si tum etiamnum perfe-
 ctiorum vis reddere, suo ipsius spiritu im-
 merge, & fixa suo ipsius spiritu, ac factio pro-
 iectione ad album. Si que filius meus hunc
 lapidè conficere vult ad album, poterit ma-
 teriam sublimandam ponere in hunc mo-
 dum.

Sume ollam firmam amplam
 vitream quæ infra latum ha-
 beat fundum, eique materiam
 tuam inde, vt coram tibi facile
 dicam, ac ollæ magnum im-
 pone alembicum cum amplo
 rostro, receptaculumq; ei luto
 affixum.

Erit autem inferior olla vitrea
 admodum humilis, plana &
 admodum lata in inferiore
 parte, vt hæc figura tibi demonstrat, huic
 tuas materias præparatas inde, & alembico
 superaddito, luto probè obtura, & fornaci
 sublimationis impone, cum testa cinerum,
 luto receptaculum rostro adglutina, ac luto
 sicco, paratus es ad sublimandum. Qua de
 re quidam Philosophus sic ait: Terra est in-
 firmus mundus, & aqua quæ sursum ascen-
 dit habet in se animâ: nec sunt plura quam

2 CO.

Afb. 13 en 14. Petrus Montanus' vertaling van het Nederlandstalige manuscript van Isaac Hollandus over mineralen en de Steen der Wijzen, uitgegeven door Richard Schilders, met diverse illustraties, waaronder dit (glazen?) destilleertoestel, ook wel alambiek genoemd.

was deze als conrector aan de Latijnse School van Middelburg verbonden.¹²¹ Na zijn vertrek naar Amsterdam in 1603 heeft Montanus nog veel meer werken ver-
 taald. Door zijn huwelijk met Jacomina Hondius was hij een aangetrouwde oom
 van Petrus Hondius en daarmee ook een zwager van de in Amsterdam werkzame
 cartograaf Jodocus Hondius.¹²²

Blijft nog de vraag wie de ondertekenaar 'L.D.' was van het aan de bevelhebber
 van de Zeeuwse troepen, graaf George Eberhard, graaf van Solms (1563-1602),
 opgedragen voorwoord. Dat antwoord is lastiger te geven, hoewel hier wel een
 mogelijke kandidaat valt aan te wijzen. Naamcombinaties met de initialen 'L.D.'
 zijn namelijk vrij zeldzaam in het Middelburg van 1600. In het haardstedenregister
 van 1601 heb ik die combinatie alleen aangetroffen bij de Waalse predikant Louis
 D'Outreleau († 1606). Hij was in 1574 de stichter en eerste predikant van de église
 wallone te Middelburg.¹²³ Zijn zoon David D'Outreleau studeerde geneeskunde
 en werd in 1604 een van de vier Middelburgse stadsartsen; een andere zoon Jacob
 D'Outreleau was apotheker.¹²⁴ Chemisch-farmaceutische interesse was in de fami-
 lie dus niet vreemd. Qua intellectuele status komt 'Louys Doutrelau' – zoals hij in
 het haardstedenregister wordt aangeduid – zeker in aanmerking voor de bewuste
 'L.D.'. Als voormalig legerpredikant past een boekopdracht aan de bevelvoerder van
 de Zeeuwse troepen bovendien goed bij hem. Bijkomend argument waarom Louis
 D'Outreleau deze 'L.D.' zou kunnen zijn is dat het vermoedelijk *zijn* bibliotheek is
 die in februari 1607 anoniem te Middelburg bij Richard Schilders is gevleid.¹²⁵ De
 catalogus somt 925 boeken op, waarvan het merendeel (63%) uit theologische en

filosofische werken bestond. Maar onder de 81 als medisch geclassificeerde boeken bevinden zich verscheidene alchemistische klassiekers. Bijvoorbeeld *De Transfiguration Metallorum Libellus* (1559) van de heremiet Morienus Romanus (een tekst uit de zesde eeuw gebaseerd op Arabische overlevering), of *De Lapide Philosophorum* en *De Ars Magna*, beide van de Spaanse Franciscan Raimond Lulli (c.1232-1315), of Paracelsus' *Labyrinthus Medicorum Errantium* (1553), maar ook het meer recente *De Alchemiae Difficultatibus* (1594) van de Zeeuw Theobald van Hoghelande. Daarnaast kwamen ook wat oudere magische werken onder de hamer, zoals de *Monas Hieroglyphica* (1567) van de Engelsman John Dee (1527-1608) of het boek *De Occultis Naturae Miraculis* van de Zeeuwse arts Levinus Lemnius (1505-1568). Anderzijds ontbraken recente boeken evenmin, zoals de *Dilucidae simplicium medicamentorum explicationes* (1605) van Pena & De L'Obel. Hoe het ook zij, samen met een paar andere veilingcatalogi die uit deze tijd zijn overgeleverd,¹²⁶ legt deze boekenlijst op zichzelf ook al getuigenis af van een duidelijke lokale interesse in zowel natuurlijke als bovennatuurlijke fenomenen.

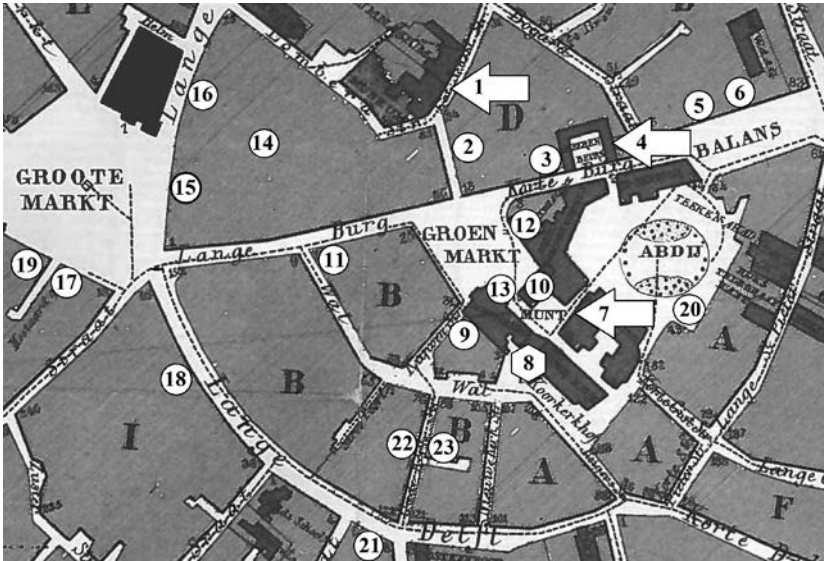
Een locatie gunstig voor wisselwerking

Met de hierboven genoemde voorbeelden mag voldoende overtuigend zijn aange- toond dat de voor de vroege wetenschapsontwikkeling zo vruchtbaar veronderstel- de wisselwerking tussen kooplieden, geleerden en artsen rond 1600 in Middelburg ruimschoots aanwezig was. Van belang is nu verder de vraag waar konden deze 'weetgierige' groepen elkaar zoal tegen komen?

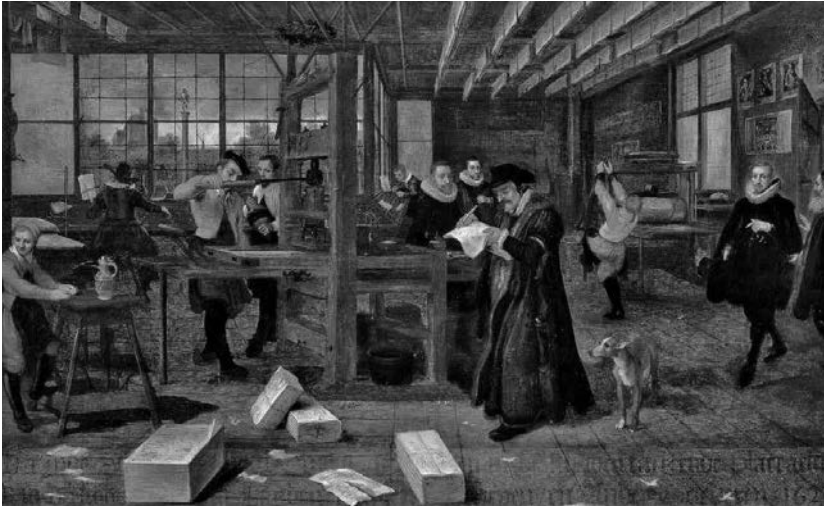
In elk geval was dat beslist het geval in het gebied direct in en rond de oude Abdij. Daar was zowel de koopmansbeurs als de Zeeuwse munt gevestigd en in de nabij- gelegen geschutsgieterij waren ook veel handwerkslieden werkzaam. Opmerkelijk genoeg was dit dus ook de plek waar in de Nieuwe Kerk de academische colleges werden gegeven. Dit alles valt op een plattegrond van Middelburg met het straten- plan van vóór 1940 nader aan te wijzen (*Afb. 15*).

Die detailkaart geeft een interessant overzicht. Dicht opeen gepakt kunnen we hier de locaties aanwijzen van (1) de Latijnse School, waar rector Jacobus Gruterus woonde en van waaruit de publieke colleges werden verzorgd. In de daarop aan- sluitende Lombardstraat woonde Clusius' correspondent, de stadsarts Tobias Roels, in (2) het huis *De Sonnewijzer*, aan de kant van de Korte Burg. Om de hoek, op die Korte Burg bezat Roels ook een huis, vrijwel naast (3) de woning van zijn collega-stadsarts De L'Obel. Na diens vertrek naar Engeland in 1596 werd diens huis omgevormd tot de boekhandel-uitgeverij van Adriaen van de Vivere, na 1618 voortgezet door de gebroeders Van de Venne (*Afb. 10 en 16*).

Pal naast dit bedrijf lag de in de jaren 1590 gebouwde de Koopmans- of Heren- beurs (4), waar de Zeeuwse kooplieden hun zaken deden (*Afb. 17*). Op de daaraan grenzende Balans lag dan weer het woonhuis van de botanische liefhebber Jacques Noirot (5), met twee huizen verder het woonhuis van de rekenmeester Johan Coutereels, bekend vanwege zijn vele boekhoudkundige leerboekjes (6).¹²⁷ Vanuit de koopmansbeurs kon men via het abdijplein en de kloostergangen direct door-

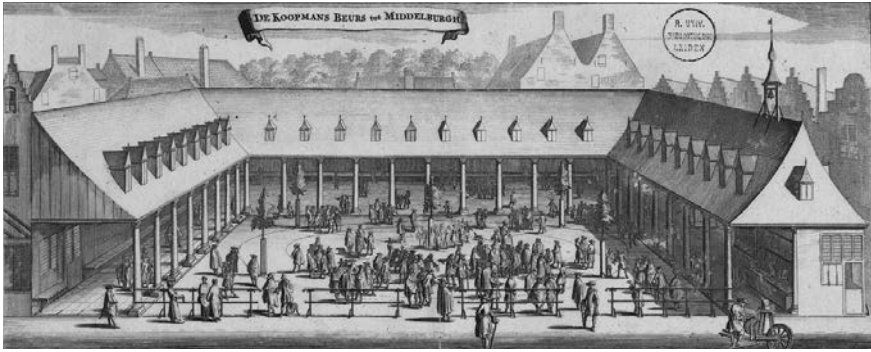
Afb. 15. Het gebied rond de Middelburgse abdij omstreeks 1600, weergegeven op het stratenplan van de nauwkeurig opgemeten “Nieuwe plattegrond der stad Middelburg” (1873). De cijfers geven de (soms benaderde) locaties aan van diverse in de tekst genoemde personen. Hierbij is vooral gebruik gemaakt van de bewaard gebleven haardstedenregisters van 1601 en 1606 in het Zeeuws Archief. Voor nadere uitleg, zie de tekst.

Afb. 16. De drukkerij van Jan Pietersz van de Venne op de Korte Burg te Middelburg, geschilderd in 1623 door Adriaen Pieters van de Venne. Gezien de tekst “Hier inde Schilderijwinckel druckt men boeken in verscheiden tael: ende placcaeten van verkoopinghen van landen/huy-sen/schepen/en ander goederen. 1623”, diende het vermoedelijk als uithangbord. De zijramen rechts keken uit op de Koopmans- of Heerenbeurs. In de tuin op de achtergrond is de zuil met het beeld van Mercurius te zien, die ook op de tekening van de *Lauwer-Hof* (Afb. 10) voorkomt. Schilderij in bezit van de Daily Mail and General Trust te Londen.

lopen naar de Groenmarkt. In die passage werd niet alleen in kraampjes handel gedreven (*Afb. 18*), maar daar was ook (7) de Zeeuwse Munt gevestigd, waar metaalbewerking samen ging met artistiek vormgeven. Hier stonden ook de smeltovens voor het maken van geschikte legeringen. Bij dit muntplein hadden ook de essayeur, stempelsnijders en balansmakers hun domicilie.

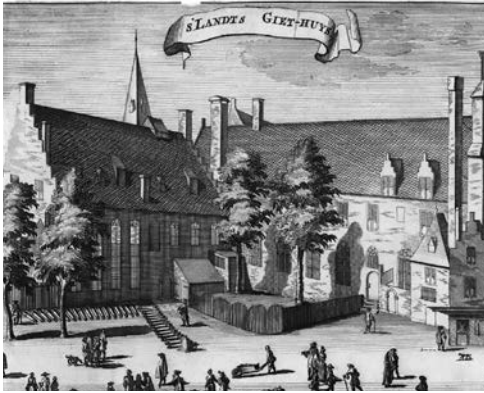
Afb. 17. De in 1592 gebouwde 'Koopmans- of Herenbeurs' op de Korte Burg te Middelburg. Aan de linkerkant is een klein gedeelte van de winkel en drukkerij van Pieter Jansz van de Venne te zien, welke zaak met de – hier afgebeelde – zijramen uitkeek op de beurs. Rechts de huizen in de Bogardstraat. Uit: Smallegange, *Nieuwe Cronyk van Zeeland* (1696; Prentenkabinet UB Leiden).

Afb. 18. Twee voormalige kloostergangen rond het Muntplein van de Zeeuwse Munt (nu een gereconstrueerde kloostertuin) fungeerden als verbindingsweg tussen het Abdijplein – via de nu verdwenen Muntpoort – en de Groenmarkt. In de zeventiende eeuw werd hier in stalletjes handel gedreven (fragment uit Smallegange (1696). Vanuit deze kloostergang had men via een nog steeds bestaande deur gang toegang tot het Auditorium in de Abdijtoren. Gravure uit ca. 1779 [ZI-II-526].

Via een nog steeds bestaande deur had men vanaf het muntplein direct toegang tot (8) het auditorium in de Nieuwe Kerk (de latere Illustre School – *Afb. 6*), waar vanuit de Latijnse School de publieke colleges werden verzorgd. Aan de andere zijde lag daar, om de hoek in de Kapoenstraat, (9) het huis en de werkplaats van

brillenmaker Hans Lipperhey (Afb. 5). Aan de andere zijde van het muntplein, aan de Groenmarkt, was de woning van de Zeeuwse muntmeester (10), waar tot 1601 Jacob Boreel verbleef en daarna van 1601–1612 zijn opvolger, de kunstverzamelaar Melchior Wyntgens.¹²⁸ Boreel zelf verhuisde in 1601 naar (11) *Het Pater Noster*, een huis aan de zuidzijde van de Lange Burg, naar de Wal toe. Pal naast de munt lag ook (12) *'s Lands Giethuys* (de huidige Statenzaal – Afb. 19), waar met grote metaalgietovens door de familie Burgerhuys kanonnen en kerkklokken werden geproduceerd.¹²⁹ Het is veelzeggend dat die plek ook wel als 'de Hel' werd aangeduid.¹³⁰

Afb. 19. *'s Lands Giethuys* (de huidige Statenzaal), met aangrenzend de woning van de Zeeuwse Muntmeester met afgescheiden tuin. Uit: Smallegange, *Nieuwe Cronyk van Zeeland* (1696), tussen pp. 428–429.

Afb. 20. Het hierop aansluitende deel van de Groenmarkt, met zicht op de Muntpoort, de Nieuwe kerk en de daar tegenaan gebouwde huizen, waaronder die ooit bewoond door respectievelijk Jansen en Lipperhey. Uit: *Zeeuwsche Chronyk Almanach* voor 1796. [ZI-II-548].

Daar tegenover, direct naast de muntpoort, lag het tegen de kerkmuur gebouwde huisje (13 – Afb. 20), dat ergens tussen 1610 en 1622 voor de helft in het bezit kwam van Sacharias Jansen, de man die in 1655 door zijn zoon, de lenzenlijper Johannes Sachariassen, – onterecht en met gelogen gegevens – postuum is aangemerkt als de eerste uitvinder van de verrekijker.¹³¹ Op die plek getuigt de hardstenen gedenkplaat die in de negentiende eeuw in de kerkmuur is aangebracht nog steeds van deze ernstige misvatting. Immers, inmiddels weten we dat Jansen pas *na* 1615 als brillenmaker aan de slag is gegaan, en dat hij zowel daarvóór (1613), als daarna (1619), als valsemunter heeft gewerkt. Met de Zeeuwse Munt als buurman had hij goed kunnen observeren hoe dat moest.¹³² Hij was dus een redelijke kopiïst en dus zal hij allicht ook wel eens om de hoek bij Lipperhey gekeken hebben hoe je lenzen maakte.

In de nabijheid van dit alles was ook nog de 'prinsenzaal' (14), ofwel de kamer van de rederijkers van 'Het Bloemken Jesse', van nature een convergentiepunt voor intellectuele bezigheden.¹³³ De uitgang van deze rhetoricamer was op de Markt, vlakbij de woningen van zowel de apotheker Willem Jasperse Parduyn (15), als de bloemschilder Ambrosius Bosschaert (16).¹³⁴

Aan de overzijde van de Markt lag ook *De Galije*, in 1601 in gebruik als het woonhuis van de conrector van de Latijnse School, Petrus Montanus (17), tevens de vertaler van het boek van Hollandus over alchemie, uitgegeven door Richard Schilders in 1600. Het drukken van dit boek was mogelijk nog in ditzelfde pand gebeurd, want Schilders was hier namelijk van 1593 tot 1600 gevestigd. Pas in 1600 is hij naar *Den Oliphant* in de Lange Delft vertrokken (18), waar hij tot het eind van zijn carrière in 1618 zou blijven. Montanus zal het huis op de Markt allicht tijdens het corrigeren van drukproeven bij Schilders hebben leren kennen. Hij woonde er wel op stand, want slechts twee huizen verder (19) resideerde burgemeester Jacob Simonsz. Magnus (1563–1625 – *Afb. 21*). In december 1608 was het Magnus die als Zeeuws afgevaardigde naar de Staten-Generaal in Den Haag deel uitmaakte van de commissie die daar Lipperheys verrekijker keurde ten behoeve van diens patentaanvraag. Het was uitgerekend Magnus die – samen met een collega – verslag uitbracht, en concludeerde dat Lipperhey wel zijn geld waard was, maar dat hij zijn

Afb. 21. Jacob Simonsz. Magnus (1563–1625), burgemeester van Middelburg en meermalen voorzitter van de Staten-Generaal. Hij onderzocht in 1608 de verrekijker van Hans Lipperhey als afgevaardigde van de Staten-Generaal. Portret door onbekende kunstenaar, geschilderd in 1607 na Magnus' terugkeer uit Denemarken, waar hij als gezant van de Nederlanden tot ridder was geslagen.

Afb. 22. Bonifacius de Jonge (1567–1625), die als secretaris van Gecommitteerde Raden van Zeeland aan Hans Lipperhey een aanbevelingsbrief naar Den Haag meegaf. Portret naar een schilderij door Van Mierevelt uit 1619. (Instituut Collectie Nederland, Amsterdam, inv. nr. C 1194).

begeerde patent niet kreeg omdat inmiddels gebleken was “dat verscheyden anderen” wetenschap hadden “van die inventie om verder te sien”.¹³⁵

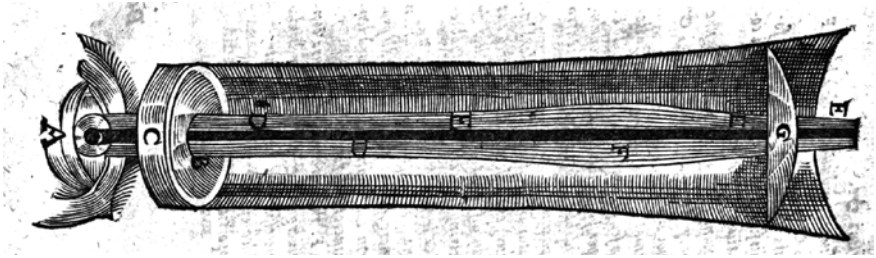
De onderlinge nabijheid van al die personen en plaatsen geeft toch te denken. Het gegeven, bijvoorbeeld, dat Lipperhey tijdens de eerste demonstratie van zijn kijker in Den Haag, op klaarlichte dag, wist te vertellen dat men met zijn kijker niet alleen “van een mijl of meer alle dingen even duidelijk kan zien alsof ze dichtbij ons zijn”, maar dat je met zijn instrument *nota bene* ook sterren kon zien “die normaal onzichtbaar voor ons oog verborgen zijn”, toont aan dat hij met zijn kijker tevoren ook 's nachts geëxperimenteerd moet hebben, anders zou hij dat niet weten.¹³⁶ Het laat zich raden dat hij over die toch waarachtig spectaculaire eerste observatie van die onbekende sterrenwereld ook met anderen heeft gesproken: mensen die wellicht beter waren opgeleid in de astronomie. Daarmee doel ik niet zozeer op de astronoom-predikant Philippus Lansbergen, want die woonde tot 1613 in Goes, maar mogelijk wel op diens vriend Johan Radermacher de Oude (wiens woonhuis iets uit het centrum van Middelburg, in de Brakstraat, stond). Lipperhey geeft immers in Den Haag ook een verklaring: die nieuwe sterren zag je niet met het blote oog “vanwege hun geringe omvang en lichtzwakte”.¹³⁷ Dat is een antwoord waarover is nagedacht; strikt genomen zelfs een natuurfilosofisch antwoord. We weten nu dat die natuurfilosofische kennis bij Lipperhey om de hoek viel te halen. Ten slotte is er nog de vraag: wie heeft Lipperhey ertoe aangezet om in Den Haag patent te gaan aanvragen? Waren het collega-handwerkslieden, academici, kooplieden, of regenten? Wellicht toch het laatste. Het gegeven dat hij naar Den Haag een aanbevelingsbrief mee kreeg van Bonifacius de Jonge (1567-1625), de secretaris van Gecommitteerde Raden van Zeeland – een man die ook in het Abdijcomplex woonde (20) – wijst misschien in die richting (zie *Afb.* 22). Maar we zijn er nog niet; er valt nog veel meer te zeggen.

Optica en magie

Dankzij Willach's onderzoeken is inmiddels duidelijk dat de doorbraak van de verrekijker als bruikbaar instrument is veroorzaakt door de toepassing van het diafragma. Een diafragma aanbrengen is echter volstrekt contra-intuïtief. Door de lens gedeeltelijk af te dekken wordt het beeld immers donkerder, maar warempel, dan wordt het ineens wél scherper! Zolang de optica niet begrepen wordt, grenst dat fenomeen aan iets bovennatuurlijks. En dat is mijns inziens precies de context waarin we de oorsprong van de Zeeuwse verrekijker moeten zoeken. Het was aanvankelijk vooral een magisch instrument.

Immers, in de eerste decennia wist nog niemand hoe het instrument werkte. Kennis over lichtbreking in glas was er nog nauwelijks en het gedrag van lichtstralen was vrijwel alleen onderzocht in de context van holle (brand-)spiegels. Het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat Arjen Dijkstra, in zijn dissertatie over de Universiteit van Franeker, heeft aangetoond dat de vroege verrekijker in Friesland vooral aandacht kreeg in alchemistische kringen.¹³⁸ Ook Tiemen Cocquyt heeft recentelijk laten zien dat zelfs Isaac Beeckman (die toch wordt beschouwd als een van de eersten die een scheiding aanbracht tussen fysica en metafysica – ofwel tussen

wetenschap en magie), in 1618, bij zijn eerste poging tot verklaring van de werking van de verrekijker, er nog van uitging dat lichtstralen op een magische wijze door het diafragma van hun rechte pad werden afgebogen. Dit overigens in navolging van wat hij gelezen had in het datzelfde jaar verschenen boek *Telescopium* van de Italiaan Girolamo Sirtori (Afb. 23).¹³⁹

Afb. 23. De stralengang door een verrekijker volgens Girolamo Sirtori's *Telescopium* (1618)]

En ook Adam Boreel, na Beeckman de eerste academisch gevormde Zeeuw waarvan we weten dat hij zich actief met het slijpen van verrekijkerlenzen heeft bezig gehouden, deed dit in het verlengde van zijn alchemistische en spirituele bezigheden.¹⁴⁰ Vreemd is die aandacht voor het magische en exotische allerminst. In het voortreffelijke hoofdstuk 'Religie en Cultuur' in het tweede deel van de recente *Geschiedenis van Zeeland*, staat beschreven hoezeer de Zeeuwse samenleving van de zeventiende eeuw op religieus gebied in beweging was en hoe het natuurlijke en het bovennatuurlijke voortdurend in elkaar overliepen.¹⁴¹ Magie was nog overal. Ook – of misschien wel vooral juist – in de natuurstudie, en daarmee ook in de optica. De verrekijker is bovendien niet vanuit het niets ontstaan. Naar een vergrotend instrument werd al decennia gezocht.¹⁴² Daarbij had men in de zestiende eeuw als leidraad een legendarisch verhaal uit de Oudheid. Dit verhaal wilde dat men vanaf de vuurtoren van Pharos in de haven van Alexandrië grote holle spiegels benutte om vanuit de verte aankomende schepen te localiseren en zelfs in brand te steken. In Engeland kende men ook nog het relaas, opgetekend door de Franciscan Roger Bacon omstreeks 1250 (maar pas voor het eerst in druk verschenen in 1542), dat Julius Caesar ooit door middel van een grote spiegel de Engelse kustlijn met de daar gelegen kastelen en steden zou hebben bestudeerd, alvorens zijn leger het Kanaal over te sturen. Vooral uit Italië en Engeland zijn er daardoor al vroeg in de zestiende eeuw berichten over pogingen zo'n vergrotend apparaat te maken. Maar vrijwel altijd ging het daarbij om een combinatie van een holle spiegel en een of meerdere lenzen. Referenties aan deze spiegel-lens systemen vonden altijd plaats in de context van magie, want enig begrip van de optica was nog ver te zoeken.

De eerst bekende referenties naar dergelijke beloften van vergrotende instrumenten zijn te vinden in de geschriften van *magi* als de Engelsman John Dee (1527-1608) en de Italiaan Giovanbaptista Della Porta (ca.1535-1615). Dee, bijvoorbeeld, schreef al in 1570 dat militairen veel baat zouden hebben bij een vergrotend 'perspective glass'. Dee bezat ook een grote concaaf-sferische spiegel die in zijn tijd veel opzien baarde. Maar ook Della Porta had in zijn *Magia naturalis* uit 1589 al gewag gemaakt van de vergrotende werking van combinaties van holle spiegels en lenzen.¹⁴³ Dat onderwerp behandelde Della Porta nog uitgebreider in zijn in 1593

gepubliceerde boek *De refractione optices*.¹⁴⁴ Toen Galilei in Padua voor het eerst van de Hollandse verrekijker hoorde, ging hij er dan ook zo goed als zeker vanuit dat er sprake was van de combinatie van een holle spiegel met een lens. Aan zo'n combinatie had hij immers zelf ook al gewerkt, net als Della Porta en vele andere Italiaanse optici. Tevergeefs overigens, omdat de vervaardiging van een holle spiegel die optisch goed presteert uitermate nauw luistert; dat ging de technologie van die dagen duidelijk te boven.

De convexe spiegels van wijnkoopman Johan Radermacher de Oude

Met al deze kennis in het achterhoofd is het fascinerend om te constateren dat vier van Della Porta's boeken, waaronder diens *De refractione optices* uit 1593, aanwezig waren in de bibliotheek van de eerder genoemde wijnkoopman Johan Radermacher de Oude (ook wel bekend onder zijn gelatiniseerde naam Rotarius – *Afb. 24*).¹⁴⁵ Dit temeer, waar Radermacher in een van zijn brieven beschrijft hoe hij gedurende zijn verblijf in Londen (in de jaren 1567-1580) geregeld persoonlijk contact had met voornoemde John Dee.¹⁴⁶ Veertig jaar later was Radermacher nog steeds gefascineerd door Dee's esotherische boek *Monas Hieroglyphica*. Dit in 1567 gepubliceerde boek was jaren lang een van de meest besproken magische werken van West-Europa, omdat het op een ondoorzichtige, maar uiterst intrigerende manier in gelaagdheden vol symbolen refereerde aan begrippen uit de astrologie, natuur, natuurfilosofie, kabbala, numerologie en alchemie. In 1604 verzuchtte Radermacher dat hij maar wat graag 'de sleutel' tot de geheimen in Dee's boek zou kennen, iets waar hij zondermeer een redelijke prijs voor wilde betalen.¹⁴⁷ Dee's gedachtegoed hield hem echt bezig, want ook in 1605 besprak Radermacher zijn fascinatie voor Dee's geschrift nog met zijn correspondent Hugo de Groot.¹⁴⁸

Als *homo universalis* was Radermacher bovendien onmiskienbaar geïnteresseerd in astronomie en optica. Lansbergen noemt Radermacher na diens dood niet alleen "een seer goede vriend", maar vooral ook een "groot Liefhebber der Sterre-const", die ook zelf met een quadrant waarnemingen deed.¹⁴⁹ Die belangstelling was er al langer. Nog tijdens Radermachers verblijf in Aken maakte de Antwerpse kunstenaar Chrispijn van de Passe een prentenreeks over de zeven planeten die hij aan Radermacher opdroeg.¹⁵⁰ Radermacher zelf gebruikte in zijn *symbolum* – een globe gemonteerd op een rad – telkens anders georiënteerde tekens van de dierenriem; dusdanig precies dat zijn biograaf Bostoen zich afvraagt of ze wellicht in astrologische zin ergens naar verwijzen, bijvoorbeeld naar bijzondere tijdstippen in Radermachers leven.¹⁵¹

Eveneens nog in zijn Akense tijd correspondeerde Radermacher met zijn vriend, de befaamde Antwerpse cartograaf en boekhandelaar Abraham Ortelius (1527-1598), over wetenschappelijke instrumenten beschreven in het *Astronomicum Caesareum* (1540) van Petrus Apianus (1495-1552), een van de druktechnische meesterwerken uit de Renaissance.¹⁵² In dezelfde brief schreef Radermacher ook uitgebreid over brillen en over de vraag of die oogglazen al bij de Romeinen bekend waren (hetgeen Radermacher – terecht – ontkennend beantwoordde).¹⁵³ Ten slotte schreef hij ook over zijn eigen wens een holle spiegel te verwerven, hetzij cilindrisch, hetzij

Afb. 24. Johan Radermacher (1538-1617), wijnkoopman te Middelburg sinds 1599.

Afb. 25. Titelpagina van Giambattista della Porta's boek *De Refractione Optices Parte. Libri nouem* (1593), waarvan een exemplaar in Radermachers bibliotheek aanwezig was.

sferisch van vorm.¹⁵⁴ Op dat moment zou het nog om anamorfose spiegels kunnen gaan, waarbij wiskundig vervormde figuren na spiegeling worden omgevormd tot reëel herkenbare objecten. Maar uit Radermachers brief van 5 augustus 1606 blijkt dat het toch om sferisch-concave spiegels ging. Kortom, om spiegels van dezelfde vorm als de vergrotende exemplaren van Dee, Della Porta en Galilei. Radermacher heeft het dan namelijk over een holle spiegel die “de dingen oneindig veel groter maakt dan ze werkelijk zijn”.¹⁵⁵

Op dat moment zat Radermacher trouwens te wachten op twee van zulke spiegels die zijn vriend de koopman-botanicus Jacob Cool (ook wel Coel, of Cole) hem vanuit Londen zou toesturen. Deze Jacob Cool (1563-1628) was een zijdehandelaar, die als Vlaams emigrant met zijn familie om geloofsredenen naar Londen was gevlucht. Daar ontpopte hij zich al snel als de spil van een netwerk van wetenschappelijke en botanische liefhebbers die in de buurt van Limestreet woonden.¹⁵⁶ Radermachers overleden vriend Abraham Ortelius was zijn oom. Cool, die verder geen formele opleiding had genoten, beschouwde die oom in alles als zijn rolmodel. Om die familieband te benadrukken gebruikte hij zelfs de gelatiniseerde pen name “Jacobus Colius Ortelianus”. Maar dat was geen opschepperij. Cool was qua geleerdheid en religiositeit een duidelijke zielsverwant van Radermacher. Hun wederzijds respect is uit de bewaard gebleven brieven goed op te maken. Dat blijkt ook uit Cools' beschrijving van de pestepidemie die Londen in 1604 had geteisterd (*Den staet van London in hare groote peste*), welke uitgave is opgedragen aan de

“Eerweerdighen, Voorsienighen, ende seer Godvruchtigen Johan Radermacher de Oude”.¹⁵⁷ Omgekeerd betoonde Radermacher zich verrukt over Cools’ *Syntagma Herbarum*, een Latijnse lofzang op de studie van de botanie en het verzamelen van planten, die eveneens in 1606 was uitgegeven.¹⁵⁸ Evenals zijn vriend Jacobus Gruterus en zijn zoon Johan, kreeg Radermacher maar niet genoeg van de voortdurende herlezing van dat boekje.¹⁵⁹ Cool kwam trouwens veel in Middelburg,¹⁶⁰ waar hij eind 1606 in het huwelijk zou treden met Louise de L’Obel, dochter van de vroegere stadsarts en collega-botanicus Matthias de L’Obel. Het is veelzeggend dat Radermacher hem bij deze gelegenheid niet zozeer met zijn vrouw gelukwensde, maar wel met het verkrijgen van een schoonvader met wie hij voortdurend kon converseren over al zijn studies.¹⁶¹

Met deze Jacob Cool wisselde Radermacher in de jaren 1603-1606 dus ook holle spiegels uit. Die bijzonder gevormde spiegels betrok Cool mogelijk van een collega van zijn kersverse schoonvader, te weten van Richard Forster, president van het befaamde ‘London College of Physicians’. Forster en De L’Obel kenden elkaar goed. In 1604 hadden ze samen tijdens een wandeling een bijzondere plant ontdekt, een gebeurtenis die De L’Obel nauwgezet in zijn herbarium heeft opgetekend.¹⁶² Maar dezelfde Richard Forster stond ook in geregelde correspondentie met de Italiaanse wiskundige en astronoom Giovanni Antonio Magini (1555-1617) in Bologna. Uitgerekend deze Magini had 1602 een manuscript uitgegeven van de Venetiaanse mathematicus Ettore Ausonio (ca. 1520-ca. 1570), waarin voor het eerst was geprobeerd om de werking van een grote holle spiegel te analyseren.¹⁶³ Als geen ander was Magini dus met dergelijke vergrotende holle spiegels in de weer. In 1609 bijvoorbeeld deed hij het aanbod om voor de Franse koningin een grote sferische spiegel te maken, nadat zij Magini’s tractaat uit 1602 in het Frans had laten vertalen. Nog in de achttiende eeuw werd in het Franse Lyon met een grote holle spiegel van Magini geëxperimenteerd.¹⁶⁴ Dat Forster in een van zijn brieven aan Magini refereert aan het bekende verhaal van Roger Bacon over de legendarische spiegel van de Romeinse keizer Julius Caesar, behoeft dan ook geen verbazing te wekken.¹⁶⁵ Dat er niet alleen in Italië en Engeland, maar ook de Nederlanden is gezocht naar sterk vergrotende spiegel-lens combinaties, is overigens geen complete verrassing. Dat hield ook niet op na de uitvinding van de lenzenverrekijker in 1608. Want zowel in 1610, als in 1615, zijn er bij de Staten-Generaal nog (vergeefse) patent-aanvragen ingediend voor dergelijke ontwerpen. Vooral de claim van Thomas Raep-hout, “meester in de medicynen tot Geertruidenberch”, dat men met “zijn inventie” met een spiegel kon zien “wat opentlijk vijftich mijlen in’t ronde geschiet”, toont aan dat de wens tot het hervinden van een magische vergrotende spiegel bepaald nog niet was gedoofd.¹⁶⁶ Magie en optica bleven tot lang in de zeventiende eeuw nauw met elkaar verbonden.

Niettemin is het uiterst opmerkelijk dat uitgerekend in Middelburg, zo kort voor de uitvinding van de lenzenverrekijker, door Radermacher is gewerkt met holle vergrotende spiegels. In dat verband krijgt ook een vraag die Radermacher in augustus 1606 aan Cool stelt een bijzondere betekenis, namelijk of Cool wellicht een boek van Albrecht Dürer (1471-1528) bezat, waarin het gebruik van diens passers beschreven stond. Radermacher had dat boek namelijk nodig, omdat hij een perfecte ellips wenste te construeren. Was die vraag wellicht ingegeven door Radermachers wens een ellips- of paraboolvormige spiegel te maken? Want alleen die spiegels heb-

ben een perfect brandpunt, dit in tegenstelling tot spiegels met een sferische vorm. Waarom Radermacher die vorm wilde construeren zullen we helaas nooit weten. In zijn laatst bekende brief van maart 1607 meldde Radermacher slechts dat hij Dürer's boek inmiddels had ingezien, maar dat het zijn probleem niet had opgelost. Dürer's constructie bleek namelijk slechts een benaderingsmethode.

Toch zet dit alles de uitvinding van de verrekijker in een nieuw perspectief. Nu we immers weten dat, evenals in Italië en Engeland, ook in Middelburg met holle spiegels is gewerkt, krijgt het getuigenis van de uitvinding zoals opgeschreven door de Italiaan Girolamo Sirtori toch ook een andere lading. Nadat in 1608 de lenzen-verrekijker bekend was geworden, reisde Sirtori heel Europa door om het 'geheim' van dat nieuwe instrument te kunnen doorgronden. Volgens zijn eigen getuigenis is hij ook in de Nederlanden geweest en heeft hij daar zelfs Lipperhey's eerste instrument kunnen bekijken. Hij schrijft zelfs dat hij deze allereerste kijker "beter of geschikter" vond dan menige andere kijker die hem later onder ogen kwam. Hoe de uitvinding tot stand kwam kan Sirtori dus best uit eerste hand hebben vernomen. Daarover schrijft hij in 1612 het volgende:

In het jaar 1609 [HJZ: lees 1608] verscheen er in Middelburg in Zeeland een of ander genie, ik weet niet wie, maar wel een uit de Lage Landen. Hij bezocht Johannes Lippersein [*sic!*], een brillenmaker en een man die zich door zijn opmerkelijke verschijning onderscheidde van anderen. Er was geen andere brillenmaker in die stad,¹⁶⁷ en *de onbekende man bestelde diverse lenzen bij hem, zowel hol als bol.*¹⁶⁸ [cursivering HJZ]. Op de afgesproken dag keerde de man terug, benieuwd naar het gemaakte werk, en zodra hij deze [lenzen] voor zich had pakte hij er twee van op, namelijk een holle en een bolle, en hij hield de ene en de andere voor zijn oog en bewoog ze langzaam heen en weer, ofwel om het verzamelpunt, dan wel het vakmanschap te testen, en daarna ging hij weg, nadat hij de maker had betaald.

De ambachtsman, die allesbehalve dom was, was nieuwsgierig naar de nieuwigheid en begon hetzelfde te doen door de klant na te bootsen. Zijn vernuft suggereerde dat deze lenzen in een buis zouden moeten worden samengevoegd. En zodra hij eenmaal [zo'n apparaat] had voltooid, snelde hij naar het hof van prins Maurits en toonde hem de uitvinding. De prins had al eerder zoiets gezien en vermoedde toen dat het apparaat van militaire waarde was en dat het daarom noodzakelijk was om het geheim te houden. Maar nu dat hij er toevallig achter kwam dat de vinding bekend was geworden, verbloemde hij [zijn voorkennis], en beloofde hij de ijver en de goede bedoelingen van de ambachtsman.¹⁶⁹

Het waarheidsgehalte van dit bericht laat zich nimmer meer achterhalen. En zeker, bij veel wat er wordt beweerd valt een kanttekening te plaatsen. Zo klopt het jaartal niet, de naam van de brillenmaker is verhaspeld, en de zogenaamde voorkennis van graaf Maurits lijkt eerder een referentie te zijn naar opmerkingen zoals gemaakt door John Dee in 1570, dan dat dit echt waar kan zijn geweest. Wanneer Maurits bijvoorbeeld echt al had geweten wat hij met Lipperheys instrument zou gaan zien, dan zou hij vast en zeker zijn rivaal en tegenstander, de Spaanse opperbevelhebber Ambrogia de Spinola, niet mee de Mauritstoren op hebben genomen om Lip-

perheys kijker te testen. Spinola's genotuleerde uitroep "Vanaf nu zal ik niet veilig meer zijn, want jullie kunnen me van veraf zien" is voldoende bewijs dat deze het grote militaire belang van het instrument onmiddellijk inzag.¹⁷⁰ In 1608 van de Haagse vredesconferentie in Brussel teruggekeerd, spaarde Spinola dan ook kosten nog moeite om ook zelf ook een exemplaar van de jonge telescoop te verwerven.¹⁷¹ Maar lang niet alles wat Sirtori in zijn boek vermeldt is ondeugdelijk. Dus wat als zijn verhaal over het 'genie' dat bij Lipperhey langskwam nu eens waar is? Is het niet bijzonder verleidelijk om in dit 'genie' Johannes Radermacher te zien? Als Radermacher – net als anderen in zijn tijd – bezig was om met spiegel-lens combinaties te experimenteren, dan zou zo'n bestelling van "diverse lenzen" best voor de hand liggen. Radermacher had voor die experimenten de interesse, de kennis en de mogelijkheden. Hij beschikte bovendien over Della Porta's *De refractione optices* uit 1589, waarin niet alleen spiegel-lens combinaties aan de orde kwamen, maar waarin ook een vroege vorm van de Camera Obscura stond beschreven, eerst als de bekende *pinhole camera* en later voorzien van een bolle lens.¹⁷² Naar verluid zou Della Porta in Italië zelfs zijn aangeklaagd wegens hekserij toen hij met zijn camera een demonstratie gaf en een projectie vertoonde van op zijn kop lopende personen, die voor de lens van de camera voorbij liepen. Maar combineer de *pinhole camera* met een objectieflens, die – zoals in die tijd gebruikelijk – aan de randen niet correct was geslepen en je hebt het diafragma! Zou die informatie Lipperhey wellicht ook van 'het genie' ter ore zijn gekomen? We zullen het nooit weten. Wel weten we dat Lipperhey uiteindelijk wist te voldoen aan het lastige verzoek van de afgevaardigden van de Staten-Generaal om een binoculaire verrekijker te maken, namelijk een die geschikt was voor twee ogen. Naar verluid zou hij er zelfs in geslaagd zijn om die verrekijkers vier keer meer te laten vergroten dan zijn eerste kijker welke hij aan graaf Maurits had getoond.¹⁷³ Lipperhey moet dus ook zelf redelijk inventief zijn geweest.

Coda en conclusie

Het gaat allicht te ver om Johan Radermacher de Oude echt tot inspiratiebron te verklaren voor de uitvinding van de telescoop. Daarvoor is en blijft er veel te veel onzeker.¹⁷⁴ Maar uit het voorgaande is wel duidelijk geworden dat het Middelburg van rond 1600 inderdaad een zeer vruchtbare smeltkroes was van mercantiele en geleerde contacten waar bijzondere relaties en netwerken bestonden, die zich zowel binnen als buiten de Nederlandse Republiek uitstrekten. De Zeeuwse hoofdstad maakte met zijn nieuwsgierige wetenschappelijke liefhebbers onmiskenbaar deel uit van wat in Europees verband wel wordt aangeduid als de 'Republiek der Letteren'. De voortdurende uitwisseling in brieven, bezoeken en andere contacten van nieuwtjes, ideeën en objecten hebben uiteindelijk stapje voor stapje bijgedragen tot de veranderde inzichten zoals beschreven in de inleiding. De Middelburgse situatie is in dat opzicht vergelijkbaar met wat bijvoorbeeld Deborah Harkness heeft geschetst voor het vroeg-zeventiende eeuwse Londen.¹⁷⁵

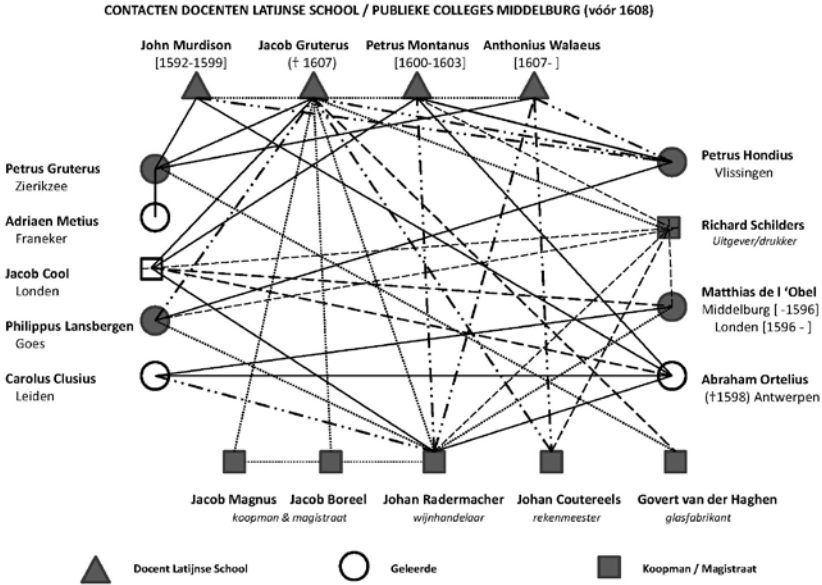
Ook Van Berkels hypothese over welke factoren hebben bijgedragen tot de bloei van de vroegmoderne wetenschap in de Nederlandse Republiek heeft hiermee een locale en concrete invulling gekregen. En al weten we nauwelijks iets concreets van

het netwerk van Lipperhey,¹⁷⁶ als de enige brillenmaker in Middelburg moet hij zonneklaar contact hebben gehad met het lezende deel van de stad, en daarmee dus ook met het meer geleerde deel daarvan.

Zo is het op zijn minst opmerkelijk dat we in 1619, aan Lipperheys sterfbed, de 'bouckvercooper' Zacharias Roman aantreffen: uitgerekend de man die later (vanaf 1628) alle werken van Philippus Lansbergen zou uitgeven.¹⁷⁷ En in het toen door Lipperhey en zijn vrouw Tanneken Jansdr opgemaakt testament wordt onder meer de tabakskoopman Samuel Bollaert tot voogd van hun kinderen benoemd.¹⁷⁸ Deze Samuel Bollaert zou in 1640 een van de voornaamste rederijkers van Middelburg blijken te zijn.¹⁷⁹ Een geletterd milieu kan Lipperhey zeker aan het eind van zijn leven dus niet worden ontzegd.

Ten slotte is het zaak om ook nog even stil te staan bij het netwerk van de docenten van de Middelburgse Latijnse School, degenen dus die de openbare colleges in de abdijkerk verzorgden. Zij vormden namelijk duidelijk een van de knooppunten in het weefsel van contacten tussen de geleerde wereld en de Zeeuwse kooplieden, magistraten, artsen en rekenmeesters (*zie Afb. 26*).¹⁸⁰ Zo was bijvoorbeeld rector Jacob Gruterus bevriend met zowel Johannes Radermacher, als Philippus Lansbergen; correspondeerde hij met diverse (merendeels Leidse) geleerden, onder wie Bonaventura Vulcanius (leerstoel Grieks) en Petrus Scriverius (onafhankelijk filoloog). Gedichten van (of gewijd aan) Gruterus prijken in de werken van weer anderen, zoals zijn Dordtse collega Franciscus Nansius, en van tal van Leidse geleerden, zoals Dominicus Badius (welsprekendheid), Daniel Heinsius (poëtica), Johannes Meursius (classicus en historicus), en Antonius Walaeus (theologie). Ook enkele Zeeuwse auteurs werden door Gruterus met een gedicht bedacht, zoals twee maal de astronoom Philippus Lansbergen en eenmaal de rekenmeester Johan Coutereels.¹⁸¹ Gruterus was bovendien een zwager van de eerder genoemde Middelburgse glasfabrikant Govert van der Haghen, met wiens kristallijne glas Lipperhey zijn eerste kijker zal hebben gemaakt.¹⁸² Gruterus was ten slotte ook vertrouwd met Jacob Simonsz. Magnus, de man die in 1608 als afgevaardigde van de Staten-Generaal Lipperheys verrekijker onderzocht. Als president-curator van de Latijnse School was Magnus in feite Gruterus' werkgever. Overigens werd Magnus in december 1608 als Zeeuws gedeputeerde ter Staten-Generaal opgevolgd door Jacob Boreel, de man die Gruterus in 1601 een astronomisch quadrant had bezorgd.¹⁸³ Kortom, toen Lipperhey op 13 februari 1609 zijn drie door de Staten-Generaal bestelde binoculaire kijkers in Den Haag kwam afleveren, behoorde Jacob Boreel tot de gedeputeerden die zijn fiat moest geven voor de betaling van het restant van de afgesproken 900 gulden.¹⁸⁴ De bijzondere belangstelling voor de verrekijker die Boreels zonen Adam en Willem decennia later blijken te hebben, zullen zij dus van thuis hebben meegekregen.

Hoewel we uit de bronnen de precieze toedracht van de gebeurtenissen niet meer kunnen reconstrueren mag al met al toch duidelijk zijn geworden dat de verrekijker niet *ex nihilo* is ontstaan. Er was destijds in Middelburg een duidelijk circuit van wetenschappelijk geïnteresseerden; onder hen waren zelfs personen met een specifieke belangstelling voor de optica; er was bovendien een infrastructuur die theoretische en praktische kennis bij elkaar bracht; de sociale lijnen waren kort: alle relevante personen kenden elkaar. En dan hebben we het nog niet eens gehad

Afb. 26. Netwerk van contacten tussen docenten aan de Latijnse School te Middelburg en andere relevante personen, tussen 1591 en 1608.

Ononderbroken lijn: (aangetrouwde) familieband.

Lange Streepjeslijn: onderlinge correspondentie bekend.

Streep en stippellijn: contact gedocumenteerd via gedicht of *Album Amicorum*

Stippellijn: direct persoonlijk contact bekend uit vermelding in brieven of andere documenten.

Korte streepjeslijn: Uitgave boek bij Schilders

over het gegeven dat men iedere zondag ter kerke ging. Aangezien Lipperhey al zijn kinderen in de Nederduits-Hervormde Gemeente heeft laten dopen, heeft hij vóór 1608 tijdens kerkdiensten ook Magnus, Boreel én Radermacher gezien, die immers alle drie in die jaren afwisselend als ouderling in deze gemeente functioneerden.¹⁸⁵ Het is lang geleden, maar Middelburg was in die tijd een dynamische en bruisende stad, waar alle voorwaarden voor het ontstaan van een werkende verrekijker ruimschoots waren vervuld.

Epiloog

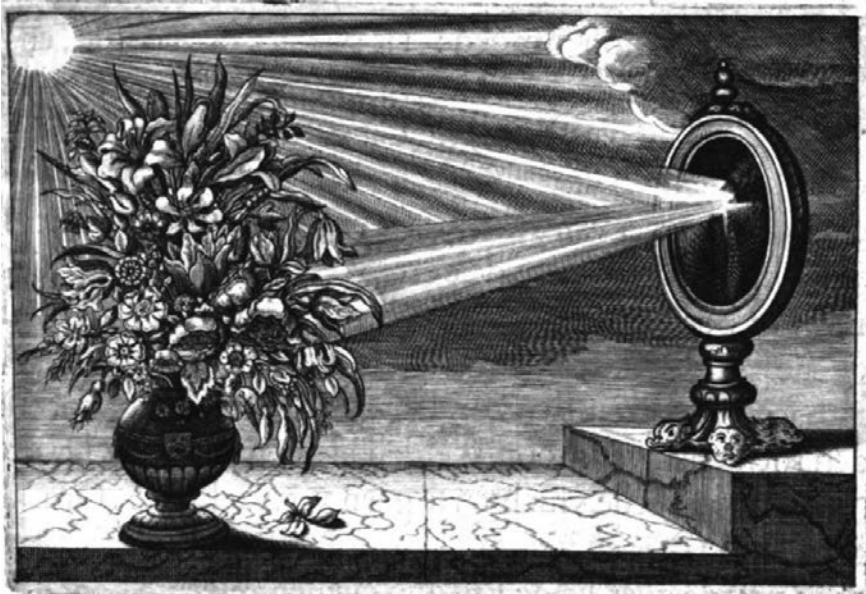
Middelburg mag dan de bakermat zijn van de verrekijker of telescoop – *nota bene* het eerste filosofische instrument van de zeventiende eeuw en als zodanig een type instrument dat essentieel is geweest voor de ontwikkeling van de natuurwetenschap – toch heeft het vreemd genoeg na 1608 jaren geduurd voordat er vanuit Zeeland nieuw een bericht over de verrekijker valt te signaleren. Petrus Gruterus bijvoorbeeld, de broer van de inmiddels overleden Middelburgse rector Jacob Gruterus, correspondeerde in de cruciale jaren 1608-1609 vanuit Middelburg met tal van geleerden in en buiten de Republiek, maar de nieuwe vinding komt met geen woord

ter sprake.¹⁸⁶ En hij is niet de enige die er over zwijgt.¹⁸⁷ Geen enkel Zeeuws document rept meer over de kijker, noch over zijn maker. En dat, terwijl elders in Europa druk werd gediscussieerd en geschreven over dat bijzondere optische instrument uit Middelburg dat in Den Haag aan graaf Maurits was gepresenteerd.¹⁸⁸

Lipperhey kunnen we die stilte niet verwijten. Het was hem door de Staten-Generaal uitdrukkelijk verboden om voor anderen dan voor hen alleen verrekijkers te maken.¹⁸⁹ Met de Zeeuwse gedeputeerden Magnus en Boreel letterlijk op loopafstand kon hij die voorwaarde lastig overtreden. Toen de Franse ambassadeur in de Republiek, Pierre Jeannin, in het najaar van 1608 aan Lipperhey het verzoek richtte om voor de Franse koning ook een dergelijke kijker te vervaardigen, heeft hij dat dan ook netjes geweigerd. Met als gevolg dat Jeannin verder ging informeren, om vervolgens in *no time* een Franse soldaat uit het leger van Maurits te vinden, die de truc van Lipperheys instrument had afgekeken, en zo zijn eigen exemplaar voor Jeannin kon maken.¹⁹⁰ In 1609 was het evenzo *niet* Lipperhey, maar *wel* een Delftse brillenmaker die een verrekijker maakte voor de Leidse hoogleraar Rudolf Snellius. Daardoor werd hij waarschijnlijk ook de leverancier van diverse verrekijkers die in die jaren door Leidse oud-studenten mee naar huis werden genomen.¹⁹¹ Een van hen was Johannes Fabricius uit Oost-Friesland. Met de kijkers die Fabricius in het voorjaar van 1610 uit Leiden mee naar huis nam ontdekte hij, samen met zijn vader David Fabricius, in maart 1611 de zonnevlekken.¹⁹² Evenmin gemaakt door Lipperhey was de kijker waarmee begin 1610 de Jesuiten van het Collegio Romano Galilei's recente waarnemingen aan de hemel wilden verifiëren. Die telescoop kwam weliswaar uit de Lage Landen, echter *niet* uit Middelburg, maar *wel* uit het nabijgelegen Antwerpen.¹⁹³ In de laatstgenoemde plaats vond de nieuwe "sien- of gesichtsbuuse" trouwens al heel snel aftrek.¹⁹⁴ Niet zo gek, want in de op luxe artikelen gerichte milieus kon aan die "vreemde kunst van nieu-gevonden brillen" goed worden verdiend.¹⁹⁵ Niet voor niets schreef de dichter Pieter Cornelisz Hooft in 1617: "Men gheeft groot ghelt veur dese nuwe brillen".¹⁹⁶

Het was ook in Antwerpen waar de Napolitaanse geleerde en instrumentmaker Ottavio Pisani (1575–ca. 1637) in de zomer van 1613 binoculaire verrekijkers vervaardigde, mogelijk in directe navolging van Lipperhey, die zulke dubbele kijkers al in het voorjaar van 1609 aan de Staten-Generaal had geleverd. Want Pisani maakte deze verrekijkers, kort nadat hij contact had gehad met Jacob Cool, de man die in 1606 holle spiegels met Johan Radermacher uitwisselde, en die als schoonzoon van De L'Obel als geen ander over het reilen en zeilen in Middelburg op de hoogte moet zijn geweest. Toeval? Ook dat zullen we helaas nooit weten, want van de correspondentie tussen Pisani en Cool zijn slechts twee brieven bewaard gebleven (uit juni 1613), en daarin wordt over optische zaken niet gerept.¹⁹⁷ Wel is duidelijk dat Pisani dat najaar rechtstreeks aan zowel Johannes Kepler als Galileo Galilei schreef om over zijn 'kijkers voor twee ogen' te berichten.¹⁹⁸ Kepler zag niets in het idee; hem leek het te lastig om goed uitvoerbaar te zijn.¹⁹⁹ Maar in 1617 ontwierp Galilei wel een eigen binoculaire kijker, welke *Celatone* werd genoemd.²⁰⁰ Zou Lipperhey op deze manier indirect toch nog een beetje de inspiratiebron tot die *Celatone* zijn geweest? Veel succes hebben deze binoculaire ontwerpen overigens niet gehad, want het maken van twee identieke kijkers en het daarna parallel positioneren daarvan was tot in de negentiende eeuw bijzonder lastig. Binoculaire kijkers zijn er in de vroeg-moderne tijd dan ook nauwelijks gemaakt.²⁰¹

Ondertussen was van plaatselijk in Zeeland uitgedragen trots niets te merken. Pas vanaf 1623, dus ruim na de dood van Lipperhey, valt er vanuit Zeeland voor het eerst iets te lezen over de dan in de winkel van Jan Pietersz van de Venne verkrijgbare verrekijker.²⁰² In de eveneens door Van de Venne uitgegeven *Zeeusche Nachtegael* worden deze “lange brillen” dan nog steeds als ‘nieuw’ afgeschilderd.²⁰³ Een jaar later doet advocaat Johannes de Brune dit ook nog, wanneer hij dit “kleyn vizierken” benut in een gedicht voorzien van een – inmiddels veelvuldig gereproduceerde – afbeelding van de verrekijker (zie boven, *Afb. 3*).²⁰⁴ Minder bekend is de afbeelding uit hetzelfde boek van een holle spiegel van het type waarmee Radermacher mogelijk experimenteerde, *nota bene* weergegeven samen met een ‘blompot’ van het type zoals geschilderd door Bosschaert en zijn navolgers (zie *Afb. 27*; vergelijk hierboven *Afb. 12*).

Afb. 27. De zon belicht een Middelburgse ‘Blompot’ via een holle spiegel. Embleem door Adriaen van de Venne, uit: De Brune, *Emblemata of Zinne-werck* (1624), p. 173. Hoewel Van de Venne de gereflecteerde stralengang divergerend heeft weergegeven, blijkt uit de bijbehorende tekst dat inderdaad een holle of concave spiegel is bedoeld: “*De zon, dat wonder-licht, dat om den hemel rijdet, Dat alle dingh verwarmt, kracht ghevet en verblijdet, wanneer zijn lauwe glans verzaemt in ’t hol gelas, verzenght, verkrengh en brand, dat groen en jeughdigh was*”. Het gaat in dit embleem dus om het focuserende en daardoor verwarmende en uiteindelijk verzengende effect van de zonnestralen, kortom om het gebruik als brandspiegel.

Hoezeer destijds alles met elkaar samenhang, blijkt niet alleen uit het gegeven dat Jacob Cool in 1623 door Radermachers gelijknamige zoon Johan junior (1573–1629) werd geïnformeerd over de schrijvers van de *Zeeusche Nachtegael*, maar dat de jonge Radermacher bovendien voor Cool op dezelfde drukpers (en met dezelfde vignetten als in de *Zeeusche Nachtegael*) de uitgebreide en op sommige punten fors gewijzigde heruitgave verzorgde van Cools *Verklaringe* van psalm 104.²⁰⁵ En wat

behandelde Cool in die wijzigingen? Vooral sterrenkundige waarnemingen met de verrekijker! Bijvoorbeeld dat daarmee was aangetoond dat de maan “hier en daer” oneffen was en ook “berghen of heuvels” bezat.²⁰⁶ Maar ook dat de planeet Venus, net als de maan, schijngestalten bezit. Want door “sijn buys sach [hij] met twee hoornen staene, de morghensterr’ ghelijck een halve Maene”.²⁰⁷ Ten slotte roemde Cool de grootheid Gods, omdat er ook sterren zijn “in de Melkstraet” die eerder met het blote oog niet te zien waren. En dat alles, onder verwijzing naar ... Galilei’s *Siderius Nuncius!*

Drie jaar later (in 1629) doet Philippus Lansbergen precies hetzelfde wanneer hij in zijn *Bedenkinghen op den daghelijckschen ende jaerlijckschen loop vanden Aerdt-cloot* eveneens wijst op de “ontellijcke menichte van vaste sterren in den hemel, dewelcke of seer onbequemelijck, of gansch niet en connen ghesien worden”, maar waarvan het bestaan volkomen is aangetoond door de “seer vermaerde astronomus Galilaeus a Galilaeis”, door middel van “zyne verre siende buyse”.²⁰⁸ Hoewel Lansbergens boekje werd uitgegeven door Zacharias Roman, de man die persoonlijk nog aan het sterfbed van Lipperhey had gezeten, was Lipperheys verrekijker inmiddels geheel het intellectuele eigendom van Galilei geworden. Dit ongeacht het feit dat Lipperheys weduwe toen nog steeds in de Kapoenstraat woonde, in het huis genaamd de *De Drie Vare Gesichten*, in 1609 gekocht met geld van de aan de Staten-Generaal geleverde verrekijkers!²⁰⁹

Kortom, in Zeeland kreeg *niet* de uitvinding van de telescoop, *noch* de uitvinder ervan, maar *enkel het gebruik van het instrument* alle aandacht. Waarom? De ondertitel van Cools’ boek lijkt het antwoord te geven. Net als bij Radermacher ging het Cool er om “de grootheyt ende goetheyt Godes” aan te wijzen “uyt sijne schepsele”.²¹⁰ Dat fysico-theologische element was belangrijk, *niet* de mensen die daartoe werkzaam waren. Inderdaad: het karakter van de Zeeuwse wetenschapsbeoefening was in die dagen sterk gekleurd door religieuze drijfveren. Niettemin, de mensen die in dit alles een rol speelden (en zo bijdroegen tot de groei van de *scientia*) zijn nu dan toch ten tonele gevoerd.

Literatuur

A. Bronnenedities

- Barlaeus, Caspar, *Mercator Sapiens. Oratie gehouden by de inwijding van de Illustere School te Amsterdam op 9 januari 1632* (ed. Sape van der Woude). Amsterdam, 1967.
- Bostoën, K., Binnerts-Kluyver, C.A., Hattink, Lynden-de Bruïne, A.M. van, *Het album J. Rotarii. Tekstuitgave van het werk van Johan Radermacher de Oude (1538-1617) in het Album J. Rotarii, handschrift 2465 van de Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent*. Hilversum, 1999.
- Bredius, A., ‘De gildeboeken van St. Lucas te Middelburg’. In: [*Obreens*] *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, jrg. 6 (1887), 106-264.
- Cunaeus, Petrus, *Epistolae* [ed. P. Burman]. Lugduni Batavorum: P. van der Aa, 1725.
- Dodt van Flensburg, Johannes Jacobus, ‘Resolutien der Generale Staten, uit de XVII. eeuw, meer onmiddelijk betreffende de geschiedenis der beschaving’. In: idem, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, deel 6 (1848), 349-394.
- Dommissie, P.K., ‘Eenige grafschriften uit de afgebrande St. Jacobskerk te Vlissingen, met archivalische toelichtingen’. In: *Archief. Mededelingen van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1913), 1-146.

- Favaro, Antonio (ed.), *Carteggio inedito di Ticone Brahe, Giovanni Kepler e di altri celebri astronomi e matematici del secoli xvi e xvii con Giovanni Antonio Magini*. Bologna 1886.
- , *Le opere di Galileo Galilei, Edizione Nazionale*. vol. 10 [1574-1642], Florence, 1900; vol. 11 [1611-1613], Florence, 1901; vol. 12 [1614-1619], Florence, 1902.
- Gelder, Esther van (ed.), *The Clusius Correspondence: a digital edition-in-progress* (2015). Online op: <http://clusiuscorrespondence.huylens.knaw.nl>.
- Hessels, Joannes Henricus (ed.), *Abrahami Ortelii (geographi Antverpiensis) et ad Jacobum Colium Ortelianum epistulae*. Cambridge, 1887.
- Hunger, F., 'Acht brieven van Middelburgers aan Carolus Clusius'. In: *Archief. Mededelingen van het Zeeuwisch Genootschap der Wetenschappen* (1925), 110-133.
- Jeannin, Pierre, *Les negotiations de monsieur le president Jeannin*. Paris: P. le Petit, 1656.
- [Kepler] – Caspar, Max (ed.), *Johannes Kepler Gesammelte Werke, Band 16 – Briefe 1607-1611*, München, 1954; idem, *Band 17 – Briefe 1612-1620*, München, 1955.
- Kesteloo, H.M., 'De Stadsrekeningen van Middelburg IV: 1550-1600'. In: *Archief. Mededelingen van het Zeeuwisch Genootschap der Wetenschappen*, jrg. 7:1 (1894), 1-182.
- , 'De stadsrekeningen van Middelburg V, 1600-1625'. In: *Archief. Mededelingen van het Zeeuwisch Genootschap der Wetenschappen*, jrg. 8:1 (1902), 41-122.
- Molhuysen, P.C. (ed.), *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit 1 (1574 - 7 Febr. 1610)*. 's Gravenhage, 1913.
- , *The Correspondence of Hugo Grotius*. deel 1, 's Gravenhage, 1928.
- Rijperman, H.H.P., Japikse, H., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, dl. 14 [1607-1609], 's-Gravenhage, 1970.
- Simoni, Anna E.C., *The Radermacher Sale Catalogue* (2007). Online op <http://www.johanradermacher.net>.
- Tamizey de Larroque, Philippe (ed.), *Lettres de Peiresc*. vol. 6. Paris, 1896.
- Waard, Cornelis de [Sr.], *Regestenlijst van de charters en bijbehoorende stukken van de Zeeuwische Rekenkamer 1525-1784*. Middelburg, 1918.
- Waard, Cornelis de [Jr.], *Journal tenu par Isaac Beeckman de 1604, publié avec un introduction et des notes*. 4 vols., La Haye, 1939-1953.

B. Primaire literatuur

- [Anonymus], *De magistraat der stad Middelburg, die geregeert hebben sedert anno 1560*. Middelburg: Willem de Klerk, z.d. [1745].
- Bates, William, 'Vita Antonii Walaei'. In: *Vita Selectorum*. London: George Wells, 1681, 600-659.
- Borel, Pierre, *De vero telescopii inventore*. Hagae comitum [=Den Haag]: Adriaen Vlacq, 1655 [=1656].
- Bredero, Gerbrand Adriaensz, *Groot lied-boeck*, dl. 1 [ed. G. Stuiveling e.a.]. Culemborg, 1975.
- Brune, Johan de (de Oude), *Emblemata of Zinne-werck*. Middelburg: Hans van der Hellen / Amsterdam: Ian Evertsen Kloppenburch, 1624.
- Cats, Jacob, *Aenmerkinghe op de tegenwoordige steert-sterre*. Middelburg, [n. pub.] 1619.
- Christmann, Jacob, *Observationum solarium libri tres*. Basel: Lazarus Zetzner, 1601.
- Cool (Colius Ortelianus), Jacob, *Den staet van London in hare groote peste in het jaer des Heren MDCIII*. Middelburg: R. Schilders, 1606. Moderne uitgave: Dorsten, Jan A. van, Schaap, Klaus (red.), *Jacob Cool, den Staet Van London in Hare Groote Peste*. Leiden, 1962.
- , *Syntagma Herbarum Encomiasticum. Earum, utilitatem et dignitatem declarans*. Lugdunum Batavorum: Hendrick Haestens, 1606; Antwerpen: Plantijn, 1624.
- , *Van de doot een ware beschryvinge end tegen de doot een goede bereydinge*. Middelburg: Jan Pietersz van de Venne, 1624. Vertaald in het Engels door Dierick Hoste als: *Of death. A true description and against it a good preparation: together with a sweet consolation, for the surviving mourners*. By James Cole merchant. London: A. M[athewes], 1629.

- , *Paraphrasis ofte Verklaringe ende verbreydinge van den CIII psalm des propheten Davids. De grootheyte ende goetheyt Godes aenwysende uyt syne schepselen. Nu wederoversienende geheel vernieut*. Middelburg: weduwe Jan Pietersz van de Venne, 1626. Uitgebreide en herziene uitgave van *Paraphrasis, ofte eer en verclaringe ende verbreydinge eenes heerlicken psalms des propheten Davids*. Leiden: Joh. Le Maire, 1618.
- Clusius, Carolus, *Rariorum Plantarum Historiae*. Antwerpen: Plantijn, 1601.
- Coutereels, Jean/Johan, *Cantique des victoires obtenues par l'illustre prince de Nassau*. Middelburg: Richard Schilders, 1600.
- , *Den vasten stijl van boeckhouden*. Middelburg: Symon Moulert, 16232 [eerste druk 1603 niet teruggevonden].
- Dee, John, *Monas Hieroglyphica*. Antwerpen: G. Silvius, 1564.
- Fabricius, Johann, *De Maculis in Sole Observatis*. Wittenberg: Seuberlichij, 1611.
- Gruterus, Petrus, *Epistolarum Centuria*. Lugduni Batavorum: Jan Paets, 1609; Frankfurt: Joannes Thymus, 16152.
- , *Epistolarum Centuria Secunda*. Amsterdam: Petrus van Ravesteyn, 1629.
- Heinsius, Daniel, *Auriacus sive libertas saucia*. Lugdunum Batavorum: Andreas Cloucq, 1602.
- Herls, Cornelis, *Examen der chyrurgie*. Middelburg: Symon Moulert, [ca. 1625; ca. 1630]; Amsterdam: B. Jansz, 1645; Middelburg: F. Kroock, 1660; 1663; Amsterdam: M. de Groot, 1680; Amsterdam: erve wed. G. de Groot en A. van Dam, 1723.
- Hollandi, Magistri Joannis Isaaci, *Opera Mineralia, sive de Lapide Philosophico, omnia, duobus libris comprehensa. Nunquam antehac edita, ac nunc primùm ex optimis manuscriptis Teutonicis exemplaribus fidelissimè in Latinum sermonem translata, à P.M.G.*. Middelburg: Richardus Schilders, 1600.
- Hooft, Pieter Cornelisz, Coster, Samuel, *Warenar* (ed. Jeroen Jansen). Amsterdam, 2004. Heruitgave van de oorspronkelijke editie uit 1617.
- Hoorebeeke, Zacharias de, *l'Art de tenir livre de comptes ou de raison, contenant le train de marchandise par divers pais et villes capitales de l'Europe, [...] Ensemble la correspondance des changes de Middelbourg*. Middelburg 1599.
- Lansbergen, Philippus, *Triangulorum geometriae libri quator*. Lugduni Batavorum [=Leiden], 1591.
- , *Catechesis religionis christianae quae in Belgii et Palatinatus ecclesijs docetur, sermonibus LII. explicata*. Middelburgi: R. Schilders, 1594.
- , *Verclaringhe van de platte Sphaere van Ptolemaeus anders Astrolabium genoemd*. Middelburg: Zacharias Roman, 1628.
- , *Observationum Astronomicarum Thesaurus*. Middelburg: Zacharias Roman, 1632.
- Libavius, Andreas, *Rerum chymicarum epistolica forma ad philosophos et medicos quosdam in Germania excellentes descriptarum*. Frankfurt 1595.
- , *Novus de medicina veterum tam Hippocratica, quam Hermetica tractatus. In cuius priore parte dogmata pleraque inter utriusque professores recentes controversa, adversus ultimum per Iosephum Micheliū Paracelsitarum conatum discutiuntur*. Frankfurt am Main 1599.
- L'Obel, Matthias de, *Medici Insularj, [...] botanographi, sive plantarum historiae physicae, tam indigenarum & Britanniae inquilinarum, quam exoticarum scriptores [...] In G. Rondelletii inclytæ Monspeliensis Scholae Medicae professoris, quondam regii [et] cancellarij celeberrimi methodicam pharmaceuticam officinam animadversiones [...]*. London: Thomas Purfoot, 1605.
- , *Den Leytsman ende Onderwijzer der Medicijnen, oft ordenlijcke uytdeydinghe ende Berydingh-boeck vande Medicamenten*. Amsterdam: Hendrick Laurenz, 16142. Herdruk van een verloren gegane Middelburgse editie uit ca. 1596.
- , *Stirpium Illustrationes* [ed. William How]. London: Thomas Warren, 1655.
- Meursius, Johannes, *Poemata in Quibus*. Lugdunum Batavorum 1602.
- Michelius, Josephus, *Apologia Chymica, adversus invectivas Andreae Libavii calumnias*. Middelburg: Schilders, 1598.

- Miverius, Daniël, *Apologia pro Philippo Lansbergio adversus Jacobum Christmannum, prof. Logices Heidelbergensem*. Middelburg: Richard Schilders, 1602.
- Nansius, Franciscus, *Nonni Panopolitani Graeca paraphrasis sancti evangelii secundum Johannem*. Lugduni Batavorum 1589.
- Pelletier, Caspar, *Plantarum tum patriarum, tum exoticarum, in Walachria, Zeelandiae insula, nascentium synonyma*. Middelburg: Richard Schilders, 1610.
- Pena, Petro, L'Obel, Matthias de, *Dilucidae simplicium medicamentorum explicationes*. London: Thomas Purfoot, 1605.
- Polyander, Johannes, 'Oratio Funebri' in: Walaeus, *Opera Omnia*, vol. 1 (1643).
- Porta, Joannes Baptista della, *Magia, ofi de wonderlicke wercken der naturen*. Antwerpen: Christoffel Plantyn, 1566.
- , *De refractione optices parte libri novem*. Napoli 1593.
- Regius, Jacob, *Dry Uytnemende ende schoone Tractaetkens*. Middelburg: by Adriaen vanden Viverre, Boeck-vercooper, woonende op den hoeck van de nieuwe Burse, in de nieuwe Druckerij, 1616.
- Rue, Pieter de la, *Staatkundig Zeeland*. Middelburg 1737.
- , *Geletterd Zeeland*. Middelburg 1741.
- Sirtori, Girolamo, *Télescopium, sive ars perficiendi novum illud galilei visorium instrumentum ad sydera*. Frankfurt: Paulus Jacobi, 1618.
- Smallegange, Mattheus, *Nieuwe Cronyk van Zeeland*. Middelburg: Johannes Meertens / Amsterdam: Abraham van Someren, 1696.
- Somer, Jan, *Beschrijvinge van een zee ende landt reyse naer de Levante, als Italien, Candyen, Cyprus, Egypten, Rhodes, Archipelago, Turckeyen, en wederom door Duytslant*. Amsterdam, 1649.
- Venne, Adriaen van de, 'Middelburgsche Lauwer-Hof'. In: idem, *Tafereel van Sinne-Mal*. Middelburg: J.P. van de Venne, 1623, 1-8.
- Vervestius, Jacobus, *Summa Physicae Thesis Comprehensa*. Middelburgh: R. Schilders, 1591.
- Walaeus, Antonius, *Opera Omnia*, vol. 1. Lugdunum Batavorum: Franciscus Hackius, 1643.
- Walchius, Johannes, *Decas fabularum humanis generis*. Strasbourg: Lazarus Zetzner, 1609.

C. Secundaire literatuur

- Aarsen, Paul J., 'Richard Schilders, eerste (?) drukker in Middelburg'. In: *NEHALLENIA*, afl. 174 (2011), 2-7.
- Bakker, Noortje, Bergström, I., Jansen, G., *Masters of Middelburg. Exhibition in the honour of Laurens J. Bol*. Amsterdam, 1984.
- Berkel, Klaas van, 'Inventiviteit zonder continuïteit het raadsel van de Zeeuwse wetenschap in de zeventiende eeuw'. In: *Nebalennia. Bulletin van de werkgroep historie en archeologie van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen en de Zeeuwse vereniging voor dialectenonderzoek*, afl. 75 (1989), 47-56.
- , 'Descartes' debt to Beeckman. Inspiration, cooperation, conflict'. In: Gaukroger, Stephen, Schuster, John, Sutton, John (eds.), *Studies in Seventeenth-Century Philosophy: Descartes' Natural Philosophy*. London, 2003, 46-59.
- , 'The city of Middelburg, cradle of the telescope'. In: Van Helden [et al], *Origins of the Telescope* (2010), 45-71.
- , 'The Dutch Republic. Laboratory of the Scientific Revolution'. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, jrg. 125 (2010), 81-105.
- , *Isaac Beeckman on Matter and Motion. Mechanical Philosophy in the Making*, Baltimore, 2013. Engelse bewerking van *Isaac Beeckman (1588-1637) en de Mechanisering van het wereldbeeld* [Diss. Utrecht]. Amsterdam, 1983.
- Bol, Laurens J., 'Een Middelburgse Brueghel groep I'. *Oud Holland*, jrg. 70 (1955), 1-20; idem II, 96-109.
- , *The Bosschaert dynasty: painters of flowers and fruit*. Leigh-on-Sea, 1960.

- Borrelli, Arianna, Hon, Giora, Zik, Yaakov (eds.), *The Optics of Giambattista Della Porta (ca. 1535-1615): A Reassessment*. Berlin, 2017.
- Bostoën, Karel, 'Kaars en bril: de oudste Nederlandse grammatica'. *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1984) [= gepubliceerd 1985].
- , *Bonis in Bonum. Johan Radermacher de Oude (1538-1617), humanist en koopman*. Hilversum, 1998.
- Bredius, A., 'De bloemschilders Bosschaert'. In: *Oud Holland* (1913), 137-140.
- Broeke, Martin van den, *Het pryee van Zeeland. De buitenplaatsen op Walcheren 1600-1820*. Hilversum, 2016.
- Buning, Marius, *Privileged Knowledge. Inventions and the legitimization of knowledge in the early Dutch Republic (ca. 1581-1621)*. Florence, 2015.
- Burgersdijk Jr, L.A., 'Speurtocht tusschen de bladen van het album amicorum van Petrus Hondius'. In: *Archief. Mededelingen van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1934), 63-109.
- Cohen, Floris, *De Herschepping van de Wereld. Het ontstaan van de moderne natuurwetenschap verklaard*. Amsterdam, 2007.
- Cook, Hal, *Matters of Exchange. Commerce, Medicine, and Science in the Dutch Golden Age*. New Haven, 2007.
- Cocquyt, Tiemen, 'Beeckman gaining understanding of the telescope' (unpublished work in progress, presented in Leiden, 2017).
- Dupré, Sven, 'Ausonio's mirrors and Galileo's lenses: The telescope and sixteenth-century practical optical knowledge'. In: *Galilaeana*, jrg. 2 (2005), 145-180.
- , 'Trading Luxury Glass, Picturing Collections and Consuming Objects of Knowledge in Early Seventeenth-Century Antwerp'. In: *Intellectual History Review*, jrg. 20:1 (2010), 53-78.
- Dijksterhuis, Fokko Jan, 'Magi from the North. Instruments of Fire and Light in the Early Seventeenth Century'. In: Borrelli et al. (eds.), *The Optics of Giambattista Della Porta* (2017), 125-143.
- Dijkstra, Arjan, *Between academics and idiots. A cultural history of mathematics in the Dutch province of Friesland (1600 1700)*. Diss. Enschede, 2012.
- Dixhoorn, Arjan van, *Lustige Geesten. Rederijkers in de Noordelijke Nederlanden (1480-1650)*. Amsterdam, 2009.
- Egmond, Florike, *The World of Carolus Clusius*. London, 2010.
- Eldering, Peter M.N., 'Middelburgs biologisch onderzoek in de 17e eeuw'. In: *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 1986 [= gepubliceerd 1987], 87-102.
- Enschede, J.W., 'Het geslacht Burgerhuys, klok- en geschutgieters te Middelburg'. In: *Bulletin Nederlandsche Oudheidkundigen bond*, 2de serie, jrg. 9 (1916), 221-222.
- Fokker, A.A., 'Philippus Lansbergen en zijne zonen Pieter en Jacob'. In: *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, jrg. 1:5 (1863), 52-100.
- Frederiks, J.G., 'Petrus Hondius, geboren te Vlissingen, omstreeks 1578, overleden te Neuzen in 1621'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 6 (1885), 103-159.
- , 'De Zeeusche Nachtegael'. In: *Oud Holland*, jrg. 14 (1896), 19-35.
- Frijhoff, Willem, 'Zeelands universiteit: Hoe vaak het mislukte en waarom'. In: *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 1986 [= gepubliceerd 1987], 7-41.
- Godfrey, Eleanor S. *The Development of English Glassmaking, 1560-1640*. Oxford, 1975.
- Goldgar, Anne, *Tulipmania. Money, Honor and Knowledge in the Dutch Golden Age*. Chicago / London, 2008.
- Gijsen, Annelies van, 'Isaac Hollandus revisited'. In: Pérez, Miguel López, Kahn, Didier, Bueno, Mar Rey (eds), *Chymia: Science and Nature in Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge, 2010, 310-330.

- Harkness, Deborah E., *The Jewel House. Elizabethan London and the Scientific Revolution*. New Haven / London, 2007.
- Hensen, A.H.L., 'De verrekijkers van Prins Maurits en van Aartshertog Albertus'. In: *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome*, jrg. 3 (1923), 199-204.
- Heuvel, Charles van den, 'Tot meerder bewijs. Een kaart en een model van Daniel Note van 1620 ter demonstratie van een nieuwe uitvinding om de haven van Middelburg zandvrij te schuren'. In: Hoftijzer, Paul, Ommen, Kaspar van, Warnar, Geert, Witkam, Jan Just, *Bronnen van Kennis, Wetenschap, kunst en cultuur in de collecties van de Leidse Universiteitsbibliotheek*. Leiden, 2006, 100-108.
- Hijmans, H., 'Melchior Wyntgens'. In: *Dietsche Warande. Nieuwe reeks*, jrg. 2 (1889), 152-157; 268-277.
- Hunger, F.W.T., 'Acht brieven van Middelburgers aan Carolus Clusius'. In: *Archief. Mededelingen van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1925), 110-133.
- Jorink, Eric, *Het 'Boeck der Natuere'. Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods schepping 1575-1715*. Leiden, 2006.
- Kerk, Hendrikje Jacoba van de, *De Haarlemse drukkers en boekverkopers 1540-1600*. 's Gravenhage, 1941.
- Kuijpers, F.H.W., 'Aantekeningen betreffende eenig oud en merkwaardig geschut in Neerland-sch Indie'. In: *De Militaire Spectator*, 3e serie, 1e stuk (1856), 268-282.
- Lambour, Ruud, 'De alchemistische wereld van Galenus Abrahamsz (1622-1706)'. In: *Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks*, jrg. 31 (2005), 93-182.
- Louis, A., *Mathieu de L'Obel, 1538-1616. Episode de l'Histoire de la Botanique*. Ghent-Louvain, 1980.
- Louwman, Peter, Zuidervart, Huib J., *A Certain Instrument for Seeing Far. Four Centuries of Styling the Telescope, illustrated by a selection of treasures from the Louwman Collection of Historic Telescopes*. Wassenaar, 2013.
- Man, Marie G.A. de, 'De verpachting der Zeeuwsche munt in 1601'. In: *Jaarboek voor Munt en Penningkunde* (1916), 178-182.
- , 'De voormalige Middelburgsche rederijkerskamer het Bloemken Jesse onder de kenspreuk "In minnen groeiende" en hare gildepenningen'. In: *Jaarboek voor Munt en Penningkunde* (1917), 1-40.
- , 'De grafelijke Munt van Zeeland en de balansmeesters die er voor hebben gewerkt'. In: *Jaarboek voor Munt en Penningkunde* 1922, 41-69.
- Margócsy, Dániel, *Commercial visions. Science, trade, and visual culture in the Dutch Golden Age*. Chicago, 2014.
- McConnell, Anita, *A survey of the networks bringing a knowledge of optical glass-working to the London trade, 1500-1800, edited by Jenny Bulstrode*. Cambridge, 2016.
- Meerkamp van Embden, A., 'Het album amicorum van Petrus Hondius, 1578-1621, predikant te Terneuzen, 1604-1621'. In: *Archief. Mededelingen van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1934), 45-62.
- Meertens, P.J., *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw*. Amsterdam, 1943.
- Meskens, Ad, *Practical mathematics in a commercial metropolis: Mathematical life in late 16th century Antwerp*. Berlin, 2013.
- Meijer, Albert C., Bree-Broerse, J.M. de, 'Het memoriaal van Maria de Fraeye (1605-1682)'. In: *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (2013), 5-69.
- Mijnhardt, Wijnand W., 'Wetenschapsbevordering onder het ancien regime: Het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1765-1794'. In: *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 1985 [= gepubliceerd 1986], 1-94.
- Moran, Bruce T., *Andreas Libavius and the Transformation of Alchemy: Separating Chemical Cultures with Polemical Fire*, Science History Publications, 2007.

- , 'Eloquence in the Marketplace: Erudition and Pragmatic Humanism in the Restoration of Chymia'. In: *Osiris* (2014), 49-62.
- Nagtglas, Frederik, *De algemeene kerkeraad der Nederduitsch-hervormde gemeente te Middelburg van 1574-1860*. Middelburg, 1860.
- , *Levensberichten der Zeeuwen*, 2 delen. Middelburg, 1888-1891.
- Neele, Arno, Heyning, Katie, Rooze-Stouthamer, Clasiën, 'Religie en Cultuur'. In: Brusse, Paul, Mijnhardt, Wijnand (red.), *Geschiedenis van Zeeland, deel 2: 1550-1700*. Zwolle/Utrecht, 2012, 199-295.
- Nellissen, Leo, 'De echte uitvinder van de telescoop; Pierre Borels werk uit het Latijn vertaald'. In: *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (2007), 61-103.
- Ploeg, Willem, *Constantijn Huygens en de natuurwetenschappen*. Rotterdam, 1934.
- Raven, Charles E., *English Naturalists from Neckam to Ray: A Study of the Making of the Modern World*. London, 1947; 20103.
- Reeves, Eileen, *Galileo's Glassworks. The Telescope and the Mirror*. Cambridge Mass, 2008.
- , *Evening News. Optics, Astronomy, and Journalism in Early Modern Europe*. Philadelphia, 2014.
- Reeves, Eileen, Van Helden, Albert, 'Verifying Galileo's discoveries: telescope-making at the Collegio Romano'. In: Hamel, Jürgen, Keil, Inge, *Der Meister und die Fernrohre*. Frankfurt am Main, 2007, 127-141.
- Regt, W.M.C., lemma 'Petrus Montanus'. In: *NNBW* 10 (1937), kol. 645-646.
- Royalton-Kisch, Martin, *Adriaen van de Venne's Album*. London, 1988.
- Rijkhoff, Annelies, *'De Liefde' tot Const'. Een onderzoek naar kunstliefebbers in het Schilderboek van Karel van Mander*. Masterthesis Kunstgeschiedenis Universiteit Utrecht, 2008.
- Rijks, Marlise, *Catalysts of knowledge. Artists' and artisans' collections in early modern Antwerp*. Diss. Universiteit Gent, 2016.
- Rijkse, Ronald, 'De Moffenschans van Petrus Hondius (1)-(6)'. In: *Nehalennia*, no. 103 (1995), 25-28; no. 105 (1995), 3-6; no. 107 (1996), 4-7; no. 108 (1996), 16-20; no. 112 (1997), 14-19; no. 115 (1997), 18-24.
- , 'Het zeventiende-eeuwse culturele centrum van de gebroeders Van de Venne in Middelburg (1)-(9)'. In: *Nehalennia*, no. 177 (herfst 2012 - no. 186 (winter 2014)).
- Schelven, A.A. van, 'Zuid-Nederlandsche schoolmeesters en schoolvrouwen in Noord-Nederland'. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jrg. 36 (1921), 80-83.
- Smith, Pamela H., *The Body of the Artisan. Art and Experience in the Scientific Revolution*. Chicago, 2004.
- Turner, Anthony John, 'Mathematical instrumentmaking in early modern Paris'. In: Fox, Robert, Turner, Anthony John (eds), *Luxury trades and consumerism in Ancien régime Paris: studies in the history of the skilled workforce*. Aldershot, 1998, 63-96.
- Uil, Huib, 'Repertorium van onderwijsgevenden in Zeeland, 1578-1801'. Bijlage bij 'De scholen syn planthoven van de gemeente'. *Het onderwijs in Zeeland en Staats-Vlaanderen 1578-1801*. Bergschenhoek, 2015.
- Unger, W.S., 'Het klokkengietersgeslacht Burgerhuys'. In: *Archief. Mededelingen van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1926), 19-29.
- Van Helden, Al; Dupré, Sven, Gent, Rob van, Zuidervaart, Huib (eds.), *The Origins of the Telescope*. Amsterdam, 2010.
- Vermij, Rienk, *The Calvinist Copernicans. The reception of the new astronomy in the Dutch Republic, 1575-1750*. Amsterdam, 2002.
- Waard, Cornelis de [Jr.], *De uitvinding der verrekijkers: eene bijdrage tot de beschavingsgeschiedenis*. Rotterdam, 1906.
- , lemma's in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. Leiden, 1911-1931:
'Samuel Bollaert' - dl. 3 (1914), kol. 136.
'Johan Coutereels' - dl. 1 (1911), kol. 644.

- 'Jacobus en Petrus Gruterus' – dl. 3 (1914), kol. 506-509.
 'Theobald en Johannes van Hoghelande' – dl. 2 (1912), kol. 595-596.
 'Louis en David D'Outreleau' – dl. 2 (1912), kol. 1049-1050.
 'Willem en Simon Jasperse Parduyn' – dl. 3 (1914), kol. 958-959.
 'Daniel Miverus' – dl. 2 (1912), kol. 925-926.
 'Johan Radermacher' – dl. 2 (1912), kol. 1154.
 —, *Journal tenu par Isaac Beeckman de 1604 à 1634, publié avec une introduction et des notes*, 4 vols., La Haye, 1938-1953.
 Wall, Ernestine van der, 'The Dutch hebraist Adam Boreel and the Mishnah project. Six unpublished letters'. In: *Lias. Journal of Early Modern Intellectual Culture and its Sources*, jrg. 16:2 (1989), 239-263.
 Wennekes, A.F., 'Een onbekende tekening van Adriaen van de Venne'. In: *Nebalennia 71* (herfst 1988), 7-9.
 Wesseling, J., 'Terneuzen's bekendste predikant Petrus Hondius (c. 1578-1621)'. In: *Zeeuws Tijdschrift*, jrg. 1:2 (1950), 49-52.
 Willach, Rolf, 'The long road to the invention of the telescope'. In: Van Helden [et al], *Origins of the Telescope* (2010), 93-127.
 Zanen, Sylvia van, "*Een buitengewone verscheidenheid*". *Uitwisseling van kennis en materiaal in het netwerk van Carolus Clusius*. Diss., Univ. Leiden, 2016.
 Zoomers, Henk, Zuidervaart, Huib J., *Embassies of the King of Siam sent to His Excellency Prince Maurits, arrived in The Hague on 10 September 1608. An Early 17th-Century Newsletter, reporting both the Visit of the First Siamese Diplomatic Mission to Europe and the First Documented Demonstration of a Telescope Worldwide*. Wassenaar, 2008.
 Zuidervaart, Huib J., *Van 'Konstgenoten' en Hemelse Fenomenen. Nederlandse sterrenkunde in de achttiende eeuw*. Rotterdam, 1999.
 —, 'Hun eigen venster op Gods schepping. Zeeuwse verzamelaars van zeldzaamheden in de zeventiende en achttiende eeuw'. In: *Zeeland*, jrg. 12:3 (2003), 81-87.
 —, "'Uit vaderlandsliefde": Pierre Borels *De vero telescopii inventore* (1656) en het negentiende-eeuwse streven naar een gedenkteken voor de 'ware uitvinder' van de verrekijker'. In: *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (2008), 5-58.
 —, 'Zeeuws preacademisch erfgoed. Een filosofische disputatie uit Middelburg uit de late zestiende eeuw'. In: *Zeeland*, jrg. 18:2 (2009), 50-56.
 —, 'The 'true inventor' of the telescope. A survey of 400 years of debate'. In: Van Helden [et al], *Origins of the Telescope* (2010), 9-44.
 —, 'The 'invisible technician' made visible. Telescope making in the seventeenth and early eighteenth-century Dutch Republic' in: Alison D. Morrison-Low, Sven Dupré, Stephen Johnston, Giorgio Strano (eds.), *From Earth-Bound to Satellite. Telescopes, Skills and Networks*. Leiden/Boston, 2012, 41-102.
 Zuidervaart, Huib, Rijks, Marlise, "'Most Rare Workmen': Optical Practitioners in Early Seventeenth-Century Delft", *The British Journal for the History of Science*, jrg. 48:1 (2015), 53-85.

Noten

N.B. Voor de plaatsbepaling van de diverse personen is vooral gebruik gemaakt van de bewaard gebleven Middelburgse haardstedenregisters van 1601 en 1606. Zeeuws Archief, archief Rekenkamer van Zeeland, 'Rekenkamer D' (511), inv. nrs. 47270a (1601) en 47270b (1606).

- 1 De hierna volgende opsomming is ontleend aan Cohen, *Herscheping*, 261 e.v.
- 2 Smith, *The Body of the Artisan*; Cook, *Matters of Exchange*; Margócsy, *Commercial Visions*.

- 3 Mary E. Fissell (Johns Hopkins University): "Matters of Exchange is a magisterial book linking science and commerce. From now on, 'the Scientific Revolution' has a Dutch accent". Zie: 'Early praise for Matters of Exchange' op: <http://yalepress.yale.edu>.
- 4 Frijhoff, 'Zeelands universiteit; Van Berkel, 'Inventiviteit zonder continuïteit; Zuidervaart, 'Hun eigen venster op Gods schepping'.
- 5 Mijnhardt, 'Wetenschapsbevordering onder het ancien regime', 51.
- 6 Van Berkel, 'The Dutch Republic. Laboratory of the Scientific Revolution'.
- 7 Van Berkel, *Isaac Beeckman on Matter and Motion*, 1.
- 8 Ibidem, 4.
- 9 Van Berkel, 'Descartes' debt to Beeckman.
- 10 Van Berkel, 'Inventiviteit', 53.
- 11 Frijhoff, 'Zeelands universiteit', 24.
- 12 Zuidervaart, *Konstgenoten*, 363-364.
- 13 Deze correspondentie bevindt zich in de Zeeuwse Bibliotheek. Zie ook de brief van Antonius Walaeus aan Abraham Beeckman, d.d. 5 september 1608, in: Walaeus, *Opera Omnia*, 370-372.
- 14 Van Berkel, *Beeckman on Matter and Motion*, hoofdstuk 1, noten 9, 14 en 15, refereert naar afschriften van brieven van Lansbergen aan Beeckman uit de jaren 1600-1604, bewaard in de Zeeuwse Bibliotheek, ms. 5070, 5078-5079. Lansbergen woonde in Londen tussen 1566 en 1579. Van Berkel veronderstelde dat de vriendschap tussen Lansbergen en Abraham Beeckman uit die tijd stamde.
- 15 Drebbe ontving £ 23: 6: 8 "over de reste en volle betalinghe van alle tgene hy aen de stad voor date van deze heeft gewrocht ofte verdient, soo int maken van de fonteyne buyten de Noortpoorte als anders". Kesteloo, 'Stadsrekeningen' (1902), 119.
- 16 De Waard, *Journal*, dl. 3, 442.
- 17 Nellissen, 'De echte uitvinder van de telescoop', 88. Ook Constantijn Huygens rapporteert over dit instrument dat hij in 1622 onder ogen kreeg tijdens zijn reis naar Engeland. Ploeg, *Constantijn Huygens en de natuurwetenschappen*, 25.
- 18 Radermacher vestigde zich te Middelburg in de Brakstraat, in het nog steeds bestaande huis *De Schelpje*. Zie: Bostoën, *Album Joannis Rotarii*, die Johan Radermacher de Oude abusievelijk plaats in het pas in 1661 door diens nazaten gebouwde huis *De Globe*, direct naast het complex van de VOC aan de Rotterdamse Kaai.
- 19 De Waard, *Journal*, dl. 4, 2 noot 5.
- 20 Tamizey de Larroque, *Lettres de Peiresc*, 678.
- 21 Bostoën, 'Kaars en bril'.
- 22 De Waard, lemma 'Johan Radermacher'.
- 23 Lansbergen, *Observationum Astronomicarum Thesaurus*, 118. Zie ook: Vermij, *Calvinist Copernicans*.
- 24 Van den Heuvel, 'Tot meerder bewijs'.
- 25 Adriaan van de Vyvere "van Duijsburch bouckbinder" werd in december 1592 poorter van Middelburg. Kesteloo, 'Stadsrekeningen' (1893), 95.
- 26 Zie Regius, *Dry Uytnemende ende schoone Tractaetkens*. Adriaan van de Vivere werd begraven op 6 oktober 1617. Zijn vermoedelijke zwager, de Middelburgse predikant Gerson Panneel, werd toen voogd voor zijn kinderen. Zie Frederiks, 'De Zeeusche Nachtegael', 27; Website 'Zeeuwen gezocht'.
- 27 Deze splitsing is niet eerder opgemerkt. Van 1618 tot 1622 gaf Geeraert van de Vivere op ditzelfde adres – "by de nieuwe B[e]urse, in de [nieuwe] Druckerie" – een aantal boeken uit, die gedrukt waren bij Hans van der Hellen "in de Noort-straeete, naest den Rooden Leeuw". Na het overlijden van Geeraert, bleef zijn weduwe Cathelijken Baptiste hier boekverkoopster tot 1625, waarna zoon Jacob van de Vivere eveneens op ditzelfde adres tot 1657 actief bleef. Zie de adresvermeldingen op de boeken genoemd in de digitale 'Short-Title Catalogue of the Netherlands' (STCN).

- 28 Op 16 maart 1618 nam Jan Pietersz van de Venne, “constvercooper” een hypotheek op het huis “op de hoek vande Nieuwe Beurse” voor de exploitatie van een “Schilderij-winckel”. Dit was dus het rechterdeel van het perceel van Van de Vivere. Zijn broer Adriaen Pietersz van de Venne, schilder, stond daarbij borg. Jan Pietersz wordt al vermeld als “prentvercooper” wanneer hij in 1608 als poorter van Middelburg wordt ingeschreven. Ook Bredius vermeldt dat hij zich daar in september 1612, samen met zijn eerste echtgenote Aefken Davidts, bezighield met het “vercoopen van schilderijen, prenten en andere frayheden”. Waar hij deze kunsthandel dreef is niet vermeld. Mogelijk vanuit het huis van zijn vader, de ‘Spaensche fruytvercooper’ Pieter van de Venne. Deze bezat in 1601 het huis *Paternoster* in de Gravenstraat. Volgens Meertens woonde hij (na 1606) in *De Oude Backerije* aan de Noordzijde van de Dam. Zijn weduwe Grietjen Jans, nam in 1619 een hypotheek op haar huis *De Vier Heemskinderen* aan de Rotterdamse kaai, even voorbij het zoëven genoemde huis. Zie Aantekeningen Bredius, RKD, Den Haag; Meertens, *Letterkundig leven*, 242–noot182 en Rijkse, ‘De gebroeders Van de Venne’ (2012–2014).
- 29 Zo verkreeg Jan Pieters van de Venne op 18 augustus 1618 octrooi “omme voor den tyt van ses naestcommende jaren [...] te mogen drucken, doen drucken ende uytgeven [...] naar ‘t leven de persoonen van [...] Prince Hendrick Frederick van Nassau, [...] geheel constich op koperen platen gesneden”. In een rekest van 21 januari 1619 aan de admiraliteit van Zeeland verklaren de broers “hoe dat syluyden [...] daechlycx zyn aenwendende om de Conste van teykenen, Plaetsnyden, ende Plaetdrucken hier in dese U.Ed. Provincie langhs hoe meer te doen floreren”. Op 1 mei 1620 werd Jan Pietersz van de Venne zelfstandig meester in het boekverkopersgilde. Hij gaat dan ook boeken uitgeven, met als adres: “woonende op den houck van de Nieuwe Beurse, in de *Schilderijen-winckel*”. Deze boeken werden echter tot 1623 gedrukt door Hans van der Hellen. Deze drukker was in 1618 gevestigd op de Markt in *De Fransche Galye*. In 1621 verhuisde hij naar de “Noort-straete, naest *Den Rooden Leeuw*”. Kennelijk werd de drukkerij van de broers Van de Venne hoofdzakelijk voor het drukken van prenten gebruikt. Vgl. Rijkse, ‘De gebroeders Van de Venne’.
- 30 Van de Venne, ‘Middelburgsche Lauwer-Hof’.
- 31 Meertens, *Letterkundig leven*, 17, 217.
- 32 Op 20 april 1616 had Adriaen van de Venne dit huis in de Bogardstraat – “daer hy nu in woont” – overgenomen van zijn schoonvader Hubrecht de Pours. Het buurpand werd in een rentebrief van 1624 inderdaad aangeduid als “*De Schilderijen-winckel*”. Rijkse, ‘De gebroeders Van de Venne’.
- 33 Schilderij afgebeeld in Royalton-Kisch, *Van de Venne’s Album*, 39 en in Rijkse, ‘Gebroeders Van de Venne (9)’, nr. 186, 2–3.
- 34 Royalton-Kisch, *Van de Venne’s Album*, plate nr. 66 (a wind-powered waterpump) and nr. 68 (windmill).
- 35 Ibidem, plate nr. 89 (a pile-driver)
- 36 Ibidem, nr. 35 (wind-chariots at Scheveningen).
- 37 Titelprent in Cats, *Aenmerkinghe*. Zie voor een variant ook: Wenckes, ‘Een onbekende tekening’.
- 38 De verrekijker is door Adriaen van de Venne drie maal afgebeeld, te weten in: *De Zeeusche Nachtegael* (1623); in De Brune, *Emblemata of zinne-werck* (1624) en op de prent ‘Besiet u selven’, uitgegeven ca 1670 door Johannes de Ram te Amsterdam, naar eerder voorbeeld.
- 39 Royalton-Kisch, *Van de Venne’s Album*, plate nr. 38 (The arts). Voor de suggestie van Pieter Rooman, zie hierna (n. 174).
- 40 Willach, ‘The long road to the invention of the telescope’. Zie ook: Louwman & Zuidervaart, *A certain instrument for seeing far*, 12.
- 41 Zuidervaart, ‘The “true inventor” of the telescope’, 16–18.

- 42 Ibidem.
- 43 Kesteloo, 'Stadsrekeningen' (1894), 94.
- 44 De Waard, *Uitvinding*, 109.
- 45 Ibidem, 307-309.
- 46 Ibidem, 110, 315-319.
- 47 Een component van 'cristallo' was kwarts, het materiaal waarvan Lipperhey de lenzen maakte van de kijkers die hij in het voorjaar van 1609 aan de Staten Generaal leverde. Ook dat zal hij van de Middelburgse glaswerkers hebben betrokken. Zie: McConnell, *Knowledge of optical glass-working*, xiv, 9; Van Berkel, 'The city of Middelburg, cradle of the telescope', 48; Van Helden, *Invention*, 36.
- 48 Kesteloo, 'Stadsrekeningen' (1902), 102, die de huurder weergeeft als Jan Wambassaert en François Maclau. Mogelijk echter zijn de namen onjuist getranscribeerd en gaat het om Boss[ch]aert en Maclain, familienamen die destijds wel voorkwamen.
- 49 De Waard, *Journal*, dl. 4, iv.
- 50 Godfrey, *English Glassmaking*, 239, noot.
- 51 Zuidervaart, 'Een filosofische disputatie'.
- 52 De Waard, 'lemma Jacobus Gruterus'; De la Rue, *Geletterd Zeeland*, 541.
- 53 Gruterus schrijft hierover in de correspondentie met zijn broer. Dit betreft vermoedelijk de volgende twee boeken: Johann Ludwig Havenreuter, *Commentaria in libris octo physicorum Aristotelis philosophorum principis* (Argentorati 1604) en M. de L'Obel (ed.), *In G. Rondelletii inclytae Monspelienensis scholae medicae professoris [...] methodicam pharmaceuticam officinam animadversiones, quibus depravata & mutilata auctoribus mente corriguntur & restaurantur* (London 1605). Zie: Jacob Gruter aan broer Petrus Gruter, 4 november 1604. Afdrukt in: Gruterus, *Epistolarum Centuria Secunda*, 201-202 en Petrus Gruter aan Jacob Gruter, 8 juli 1605, in: Gruterus, *Epistolarum Centuria*, 114-115.
- 54 In 1619 zou Antonius Walaeus hoogleraar te Leiden worden. Zie: Frijhoff, 'Zeelands universiteit', 32; Polyander, 'Oratio Funeris' in: Walaeus, *Opera Omnia*, vol. 1. Zie hierin ook 506: Walaeus' Latijnse gedicht 'In Mortem Iacobi Gruteri'. Zie ook: Bates, 'Vita Antonii Walaei'.
- 55 Kesteloo, 'Stadsrekeningen' (1894), 72.
- 56 Vervestius, *Summa Physicae Thesibus Comprehensa*.
- 57 Reinier Gruterus aan broer Petrus Gruterus, 18 juni 1592, in: Gruter, *Epistolarum Centuria Secunda*, 218.
- 58 De Hoorebeeke, *L'Art de tenir livre de comptes*.
- 59 Adam Boreel is midden jaren 1640 zelf verrekijkers gaan maken. Willem Boreel interesseerde zich midden jaren 1650 dusdanig voor de uitvinding, dat hij deze *coûte que coûte* voor zijn geboortestad Middelburg geboekstaafd wilde zien. Zie over dat laatste uitvoerig: Zuidervaart, 'Uit Vaderlandsliefde' en idem, 'The 'true inventor' of the telescope'(2011).
- 60 Barlaeus, *Mercator Sapiens*.
- 61 Zo schrijft De la Rue over Jacob Boreel: "Zyne zoonen heeft hy laten studeeren en geene kosten gespaard om hen in verre landen te laten reizen, agtende het zelve voor jonge lieden zeer noodig". (De la Rue, *Staatkundig Zeeland*, 4. Boreels volwassen geworden zonen waren: I. uit zijn in 1574 gesloten huwelijk met Maria Passchiers: [1] Johannes (1577-1629), student theologie Leiden 1596, later raadpensionaris; II. uit zijn in 1584 gesloten huwelijk met Maria Gremminck: [2] Willem (1591-1668), student rechten Leiden, 1609, later ambassadeur; [3] Jacob (c. 1597-1643), schepen en raad van Middelburg; [4] Pieter (1598-1643), student rechten Padua 1623, later Extraordinaris Raad in Oostindië; [5] Josephus [=Justus] (1600-1629), student rechten Leiden, 1620, later vaandrager van de Garde van de Prins van Oranje; [6] Adam (1602-1668), student letteren Leiden, 1619 & 1628, idem te Oxford, c. 1632, later taalkundige en theoloog; [7] Abraham (1605-1664), student rechten Leiden, 1623, later Rechtsgeleerde; Raad en Generaalmeester van de Munt der Verenigde Nederlanden.

- 62 Kesteloo, 'Stadsrekeningen' (1902), 118.
- 63 De Waard, *Uitvinding*, 307-309.
- 64 Nagtglas, *Kerkeraad*.
- 65 Bredius, 'Gildeboeken st. Lucas Middelburg', 252, 258.
- 66 [Anonymus], *De magistraat der stad Middelburg*.
- 67 De leverancier was Jan Burgerhuijs. Het kanon zelf is gegoten in Den Haag door Conraad Anton. Een tweede kanon droeg het wapen van burgemeester Jan van der Hooge. In 1600 werden deze beide kanonnen door de stad geleverd aan de "Compagnie vijft Middelburg, reedende op Oost Indie", een voorcompagnie van de VOC. Een vergelijkbaar kanon uit 1599 met de naam en het wapen van Middelburg is nog steeds in het bezit van de Sultan van Solo in Indonesië. Zie: Kesteloo, 'Stadsrekeningen' (1893), 16 en idem, (1902), 99. Zie ook: Kuijpers, 'Oud en merkwaardig geschut'.
- 68 Van den Broeke, *Het pryel van Zeeland*, 110, 136.
- 69 Margócsy, *Commercial Visions*.
- 70 Wijntgis wordt in zeventien verschillende Nederlandse levensbeschrijvingen genoemd met betrekking tot kunstbezit. Hij bezat werken van Albert Dürer, Hieronymus Bosch, Joachim Patenier, Henri de Bles, Joos van Cleef, Jacques de Backer, Joachim Buecklaer, Frans Floris, Maarten van Heemskerk, Jan Mabuse (Gossaert), Gillis Mostart, Marinus de Seeu, Joos van Winghen, Gillis van Conincxloo, Cornelis Cornelisz., Octavio van Veen, Joachim Wtenwael. Zie Rijkhoff, *'De Liefde' tot Const'* en Hijmans, 'Melchior Wyntgens'.
- 71 De L'Obel, *Den Leytsman*, 144. Zie ook: Eldering, 'Middelburgs biologisch onderzoek'. De locatie 'Markt' noemt Parduyn in een brief aan Clusius in 1593. Onder deze naam komt het pand ook voor in het Middelburgse haardstedenregister van 1601. De locatie 'Korte Delft' wordt genoemd in het haardstedenregister van 1606. Het uithangschild *De Gouden Mortier* (ofwel een vergulde vijzel) is daar nog steeds te zien. Het huis draagt nu de naam *De Morinne*.
- 72 Symon Jasperse Parduyn († 1612) behoorde als compagnon van het handelshuis De Moucheron tot de invloedrijkste kooplieden van Middelburg. Hij was bovendien schepen, raad en burgemeester van de stad en sinds 1596 rekenmeester van Zeeland. Net als zijn broer de apotheker had ook hij een 'bloemhof'. Zie over hem: De Waard, lemma 'Parduyn' in *NNBW*, III, kol. 958 en Hunger, 'Acht brieven', 112.
- 73 Alle hierna genoemde brieven zijn online te vinden via Van Gelder (ed.), *The Clusius Correspondence*. Zie voor de inhoud ook: Hunger, 'Acht brieven'; Eldering, 'Middelburgs biologisch onderzoek'; Goldgar, *Tulipmania*, 20-29; Egmond, *The World of Carolus Clusius*, 143-155 en Van Zanen, *Een buitengewone verscheidenheid*.
- 74 De apotheker Thomas de la Fosse woonde in het westelijk hoekhuis Dam-Molstraat, destijds nog net Giststraat genoemd. In 1601 werd dit huis met zeven haardsteden *Den Gouwen Pot* genoemd, en in 1606, *Den Blompot*. Zijn eerste brief aan Clusius dateert van 1589 toen hij nog in Tournay (Doornick) woonde. De la Fosse was een neef van de apotheker Jean Mouton aldaar. In 1597 bericht hij Clusius vanuit Middelburg dat hij net enige planten van Matthias de L'Obel heeft ontvangen. Zie: De la Fosse aan Clusius, 31 augustus 1589; idem, 12 juli 1596.
- 75 Johannes de Jonge aan Clusius, 14 mei 1596. Johannes de Jonghe (ook wel 'Junior') was predikant te Middelburg vanaf 1583. In 1601 en 1606 woonde hij net buiten de stad, iets voorbij de Seispoort.
- 76 Jacques Noirot aan Clusius, 6 februari 1601. Dat jaar woonde Noirot in *De Vergulde Peere* op de Balans, in een huis met 7 haardsteden. In 1606 blijkt hij daar niet meer te wonen. Hij was mogelijk een verwant van Jean Noirot, die in 1580 de eerste muntmeester van Zeeland was.
- 77 Arnout Verhouven woonde in de *Leeuwenburch*, in de Lange Noordstraat op de hoek van de Blindenhoek, een huis met 9 haardsteden. Dit brede huis is in 1787 verwoest, tijdens onlusten. Het was toen bewoond door de arts en patriot Lucas van Steveninck.

- 78 Willem Jasperse Parduyn aan Carolus Clusius, 1 november 1596. Zie ook: Enrique Hoons uit Antwerpen aan Clusius, 15 mei 1596.
- 79 Jehan (of Johannes) Somer aan Clusius, 8 mei 1597. In 1601 woonde hij in de Nieuwstraat te Middelburg, naast *Den Voghel Phenix*. Johannes Davidsz Somer overleed omstreeks 1605, waarna zijn weduwe Elisabeth Joosdr van de Vivere (†1620) in 1607 huwde met de arts Petrus Gruterus, broer van Jacob Gruterus, rector van de Middelburgse Latijnse School. Zie: De Waard, lemma 'Petrus Gruterus'.
- 80 Zie voor deze reis: Somer, *Beschrijvinge van een zee ende landt reyse* (1649).
- 81 Clusius, *Rariorum Plantarum Historiae*, 133, 153, 257. Zie ook Goldgar, *Tulipmania*, 20-22.
- 82 Tobias Roels aan Clusius, 6 sept. 1590; 19 febr 1591; 1592; 10 april 1593; 2 jan. 1594; 12 juni 1596; mei 1597. In 1601 woonde Roels († 1605) in het huis *De Sonnewijser* in de Lombardstraat, in het gedeelte naar de Korte Burg, waar hij ook een (verhuurd) huis bezat. In 1606 was het woonhuis in de Lombardstraat door de wezen verhuurd aan de rekenmeester Porrenare.
- 83 Clusius, *Rariorum Plantarum Historiae*, cccxv-cccxx.
- 84 Pena & De L'Obel, *Dilucidae simplicium medicamenorum explicationes*, 483-485, 505; De L'Obel, *Medici Insulanj [...] animadversiones*, 67, 137; De L'Obel, *Stirpium Illustrationes*, 83, 102, 156. Zie ook: Louis, *Mathieu de l'Obel*, (1980) en Eldering, 'Middelburgs biologisch onderzoek. De L'Obel is de naamgever van het plantengeslacht *lobelia*.
- 85 Pena & De L'Obel, *Dilucidae simplicium medicamenorum*, 503. Michiel de Lannoy bezat in 1601 in het huis *Het Groene Wout* in de Giststraat in een huis met vijf haardsteden. Hij woonde zelf echter in de Pijpstraat.
- 86 Ibidem, 492. Cornelis Coorne woonde in 1601-1606 aan de Oostzijde van de Koeportstraat (in het verlengde van de Molstraat), in een huis met zeven haardsteden.
- 87 Ibidem, 485, 503, 505. De goudsmid Johannes (of Hans) Knibbe (lid van het St Lucasgilde sinds 1586, en nadien meermalen beleeder) woonde in 1601-1606 aan de westzijde van de Molstraat, in de *De Gouden Hamer*, een huis met vier haardsteden. Dat was dus vrijwel naast de apotheker-botanicus Thomas de la Fosse, die op de westelijke hoek van de Molstraat woonde. Zie ook: Bredius, 'Gildeboeken st. Lucas Middelburg', 159.
- 88 Ibidem, 491. Nicolaus Pelletier, afkomstig uit Abbeville en gehuwd te Vlissingen in 1596, was vermoedelijk de vader van de latere stadsarts Caspar Pelletier, auteur van de eerste inheemse flora van Walcheren: *Plantarum tum patriarum, tum exoticarum, in Walachria* (1610). De L'Obel refereert aan hem in *Di lucidae simplicium medicamenorum*, 506 en *Stirpium Illustrationes*, 145. Zie ook *De Wapenheraut* 4 (1900), 17.
- 89 De L'Obel, *Medici Insulanj [...] animadversiones*, 67. Reynier van de Putte (1532-1618) was apotheker in de Zuidstraat te Vlissingen. Hij was afkomstig uit het Vlaamse Tienen (nabij Leuven). Samen met zijn echtgenote Janneken Zeeleers (1558-1600) uit Leuven, is hij begraven in de St. Jacobskerk te Vlissingen. Zie: Dommissie, 'Eenige grafschriften', 97.
- 90 De L'Obel, *Den Leytsman*, 225.
- 91 Ibidem, 144. De drogist Cornelis Bouwens woonde in 1601-1606 in het huis *St Andries Cruyse* op de Dam.
- 92 Volgens de Middelburgse haardstedenregisters bezat De L'Obel in 1601 nog drie van deze huizen en in 1606 nog twee. Het oude woonhuis, in 1601 genaamd *Den Bijbel* was toen al in het bezit van boekhandelaar Adriaen van de Vivere.
- 93 Frederiks, 'De Zeeusche Nachtegael', 27.
- 94 In 1602 schrijft De L'Obel bijvoorbeeld tijdens zijn verblijf in Middelburg in het Album Amicorum van Samuel Radermacher, de zoon van Johannes Radermacher de Oude (UB Leiden, BPL 2185).
- 95 In 1603 verbleef zij langere tijd in Middelburg. Ook verhuurde De L'Obel in Middelburg nog enige huizen, gelegen direct naast zijn oude woonhuis op de Korte Burg: in 1601 waren dat er drie en in 1606 nog twee.

- 96 Hoorebeeke, *L'Art de tenir livre de comptes*, cas 19. Een Pieter Lobel huurde in 1601 een pand buiten de oude Noordpoort. Een weduwe De Lobel woonde in 1601 en 1606 in de Brakstraat in het huis 'De Robijn', direct naast Johan Radermacher de Oude, die in een van zijn brieven laat blijken Matthias de L'Obel persoonlijk te kennen. Radermacher aan Jacob Cool, 1 maart 1607.
- 97 De Jonge aan Clusius, 14 mei 1596.
- 98 Bredius, 'De bloemschilders Bosschaert', 138.
- 99 Bol, 'Een Middelburgse Brueghel-groep'(1955); idem, *The Bosschaert dynasty* (1960); Bakker, *Masters of Middelburg* (1984).
- 100 G.A. Bergen op Zoom, inv. nr. 9829: notaris A. Molkeman, f. 155, d.d. 4 november 1615: verklaring omtrent twee "blompotten". Geciteerd naar: Bol, 'Een Middelburgse Brueghel-groep', (1955), 98. Van Bosschaerts contact met de familie Radermacher getuigt zijn inschrijving uit 1602 in het Album Amicorum van Samuel Radermacher (1573-1621), de zoon van Johan Radermacher de Oude. UB Leiden, BPL 2185, fol. 62r (met pentekening van een drommedaris en het motto 'Rien sans Dieu').
- 101 Goedaert, *Metamorphosis Naturalis*, deel 2 (c. 1662), 236. Zie ook 272.
- 102 Zie ook Van Berkel, 'Cradle of the telescope', 70: "It is hard to imagine a painter like Bosschaert studying a fly or a caterpillar without the help of a magnifying glass. In the sixteenth and seventeenth century such an instrument was not uncommon in the textile industry".
- 103 Uit zijn Antwerpse tijd dateert vermoedelijk zijn (ongedateerde) bijdrage aan het *Album* van Johannes Paludanus (KB).
- 104 Biografische details zijn ontleend aan de verklaringen van Micheliüs' oud-collega te Middelburg Daniël Miverius (†1601) en de Dordtse arts Carel Baten (Carolus Battus; ca. 1540-1617), resp. d.d. 1 maart 1601 en 8 februari 1601, opgenomen in: *Miscellanea Henrici Smetii* (Frankfurt 1611), 721-725.
- 105 Micheliüs' *Apologia Chymica* was opgedragen aan de stadhouder van Holland en Zeeland, graaf Maurits van Nassau. Zijn voorwoord gericht aan het Middelburgse stadsbestuur is gedateerd 'Middelburg, 2 juli 1597'.
- 106 Libavius, *Rerum chymicarum epistolica* (1595). Zie: Moran, 'Eloquence in the Marketplace', 52-53, en idem, *Libavius and the Transformation of Alchemy*.
- 107 Libavius, *Novus de medicina veterum tam Hippocratica* (1599). Voorwoord gedateerd 18 april 1598.
- 108 In 1597 woonde Miverius in de Middelburgse Kerkstraat. Op 14 Aug. 1597 ontving hij zijn gage van f 100 als een der vier stadsdoktoren. In mei 1598 werd hij als stadsdokter te Goes aangesteld. De Waard, Lemma 'Miverius',
- 109 *Miscellanea Henrici Smetii* (Frankfurt 1611), 721-725.
- 110 Lansbergen, *Triangulorum Geometriae* (1591).
- 111 Zie: Christmann, *Observationum solarium*, 92 en Miverius, *Apologia pro Philippo Lansbergio* (1602).
- 112 Voor deze opdracht aan de Middelburgsche magistraat, gedagtekend Goes, 4 augustus 1602, kreeg Miverius' weduwe eind 1602 nog een bedragje uitgekeerd. Kesteloo, 'Stadsrekeningen' (1902), 33-34.
- 113 Hollandi, *Opera Mineralia* (1600).
- 114 Van Gijsen, 'Isaac Hollandus revisited'.
- 115 Het huis 'De witte hazewind' in de Langedelft (H. 6), was gelegen schuin tegenover het Kerkstraatje (zie fig 15, nr. 21). Het werd in 1612 door Magdalena Hoghelande, weduwe Jan Matens aan het Gasthuis vermaakt. De Waard, lemma 'Hoghelande'.
- 116 De L'Obel, *Leytsman* (16142), 364, 395, 454, 468, 480, 483. Goede apparatuur werd belangrijk gevonden getuige de uitspraak van De L'Obel: "Want de bequaemheyt vande instrumenten – als de alchymisten seggen – maken den meester". Ibidem, 473.
- 117 Frederiks, 'Petrus Hondius' (1885); Rijkse, 'De Moffenschans' (1995-1997).

- 118 Uil, 'Repertorium' (2015), lemma 'Sterthemius'.
- 119 Zie: Fokker, 'Lansbergen en zijne zonen' (1863) en Herls, *Examen der chyrgie* (ca. 1625-1723). De eerste edities van Herls boek zijn opgedragen aan de "Heeren Bewinthebbers van de Oost ende West-Indische Compagnie ter kamere binnen Middelburgh in Zeelandt".
- 120 Meerkamp van Embden, 'Het album amicorum van Petrus Hondius'(1934), 52; Zie voor dit album ook: Burgersdijk, 'Speurtocht'(1934).
- 121 In 1601 woonde "Pieter Monthanes" in het huis *De [Fransche] Galije* op de Markt. In dat huis was van 1593-1600 de boekhandel en drukkerij van uitgever Richard Schilders gevestigd. Sindsdien dreef deze zijn zaak vanuit het huis *Den Olyphant* in de Lange Delft. In de haardstedenregisters staat dat huis op naam van Pieter Brassart (1601) of Busschaert (1606). Alleen in 1606 staat vermeld als huurder "Ritchaert Schilders met zyne consoorten", hoewel Schilders al in 1600 publiceert met dit adres. Zie ook: Aarsen, 'Schilders' (2011).
- 122 Regt, lemma 'Petrus Montanus' (1937); Uil, 'Repertorium' (2015), lemma 'Montanus'.
- 123 De Waard, lemma 'D'Outreleau'.
- 124 Ibidem. Ds. Louis D'Outreleau woonde in 1601 in de St Pieterstraat naast de Waalse Kerk. Zijn zoon, de arts David D'Outreleau woonde in 1606 in de Lombardstraat, mogelijk in het voormalige woonhuis van zijn in 1605 overleden voorganger als stadsarts Tobias Roels. De andere zoon, apotheker Jacob D'Outreleau, bezat in 1606 een huis op de Balans en een in de Wagenaarstraat. Een vermoedelijke derde zoon Louis D'Outreleau was in 1629 schoolmeester te Middelburg. In 1633 werd deze aangesteld als notaris. Een Steven D'Outreleau woonde in 1601 en 1606 in het huis *Den Olijffboom* in de Lange Delft.
- 125 *Catalogus Librorum Theologicorum, Iuridicorum, Medicorum, Mathematicorum, Historicorum, & Philosophicorum, qui venduntur Middelburgi ad diem 26 Februarij. 1607.* (UB Heidelberg, F 9801:7). Hoewel de catalogus anoniem is uitgebracht (hetgeen vaker voorkwam) wijst de inhoud op de nalatenschap van een predikant. Ds. Louis D'Outreleau is de enige predikant die in 1606 te Middelburg is komen te overlijden, hetgeen hem een goede kandidaat maakt voor de oorspronkelijke eigenaar van deze boeken.
- 126 In hierboven genoemde convoluit in de UB Heidelberg zitten eveneens catalogi van de Middelburgse bibliotheken van Pieter Herquebout [=Erckebout] (1605) en Anthonio Taymont (1606), in leven raad van Vlaanderen. Vooral in de laatstgenoemde catalogus zijn betrekkelijk veel wetenschappelijke werken te vinden, waaronder diverse botanische handboeken.
- 127 Adres in 1601. In 1606 woonde Coutereels in het huis *Koning Salomo* in de Gravenstraat. In 1610 was hij verhuisd naar de Latijnse Schoolstraat. Zie De Waard, lemma 'Couteereels'.
- 128 De Man, 'De verpachting der Zeeuwsche munt' (1916); idem, 'De grafelijke Munt van Zeeland' (1922), 46-47.
- 129 Jan Burgerhuys, de stamvader van dit geslacht, vestigde zich in 1593 ook in de Kapoenstraat, links van de ingang naar de Nieuwe kerk. Op de aquarel van Tuitert uit 1848 (*Afb. 5*) staat daar slechts een schuurtje. Op de gravure van 1796 staat nog een huis (*Afb. 20*). Vgl. Enschedé, 'Het geslacht Burgerhuys' (1916) en Unger, 'Het klokkengiersgeslacht Burgerhuys' (1926).
- 130 De Man, 'De grafelijke Munt van Zeeland' (1922), 47.
- 131 In 1601 en 1606 stond dit huis op naam van (de weduwe van) Jan Claesse, die het ook bewoonde. Haar buurman was toen de timmerman Dirck Jansen, die ook genoemd wordt als belending in 1622. Gezien het feit dat dit huis in 1622 het gedeelde bezit is van Sacharias Jansen en zijn zuster Sara, zal de weduwe van Jan Claesse in feite hun moeder Maeyken Meertens († na 1610) zijn geweest, die eerder getrouwd was met de in 1592 overleden Hans Martens, en van wie in 1593 gezegd wordt dat zij woont "tusschen

- de pylaren van de Nieuwe kercke”. Sacharias Jansen zal dus inderdaad in dat huis zijn opgegroeid. De Waard veronderstelt dat hij pas na zijn huwelijk in 1610 het huis van zijn moeder heeft verlaten en toen op het Koorkerkhof is gaan wonen. De Waard, *Uitvinding*, 178, 322, 326.
- 132 De Waard, *Uitvinding* 120 (tot 1610 wonend bij de muntpoort); 121-122 (valse munter in 1613); 123-136 (valse munter te Arnemuïden in 1618 en 1619). Na enige tijd voortvluchtig te zijn geweest, keerde Jansen in 1621 terug naar Middelburg, waar hij in 1622 op de pof het huis *Den Swarten Leeuw* in de Schuivlotstraat kocht. In november 1626 vertrok Jansen naar Amsterdam, waar hij tot aan zijn faillissement in mei 1628 op de Dam als brillenmaker heeft gewerkt. Vóór 1632 moet hij zijn overleden. Zijn zoon Johannes Sachariassen (1611-na 1655) keerde terug naar Middelburg, waar hij vanaf 1630 als 'brilmaker' actief was. Zuidervaart, 'Uit vaderlandsliefde', 51, noot 6 en 52, noot 20.
- 133 Marie de Man deelt mee dat de kamer van de redrijkers zijn entree had op de Markt, maar ver achter de daar gelegen huizen lag. Een notitie in het archief Bredius (RKD), gemaakt vóór 1940 uit het vernietigde Middelburgse archief, situeert de "Camer van Rhetorica" ten zuiden van een pand in de Lombardstraat, genaamd *Het Somerhuys*, dat aan de oostzijde grensde aan het Gravensteen op de Lange Burg. De Man, "De voormalige Middelburgsche redrijkerskamer het Bloemken Jesse" (1917), 19-20; RKD, Den Haag, notitie d.d. 4 sept. 1619.
- 134 Bosschaert woonde tot ca. 1615 in Middelburg, eerst bij zijn vader in de Noordstraat 'over het stadhuis' en vervolgens na 1611 aan de zuidzijde van de Oude of St. Pieterskerk. Bredius, 'De bloemschilders Bosschaert', 138.
- 135 In 1606 woonde Magnus in het huis *De Sonne* op de Markt in Middelburg. Hij had kennelijk enige technische expertise, want hij werd door de Staten-Generaal vaker ingezet om uitvindingen te beoordelen. Zie: Buning, *Privileged Knowledge* (2015), appendix E; Van Helden, *Invention*, 42; Rijperman & Japikse, *Resolutiën Staten-Generaal*, 624.
- 136 Zoomers & Zuidervaart, *Embassies*, 55.
- 137 Ibidem.
- 138 Dijkstra, *Between academics and idiots*, 151-154.
- 139 Cocquyt, 'Beeckman gaining understanding of the telescope'; Sirtori, *Telescopium*. Zie ook: Dijksterhuis, 'Magi from the North'.
- 140 Adam Boreel (1602-1665) vervaardigde verrekijkers tenminste sinds 1646. Zie: Lambour, 'De alchemistische wereld van Galenus Abrahamsz', 106, 111. Zie ook: Van der Wall, 'The Dutch hebraist Adam Boreel', 245-246; 252 en Hartlib Papers: John Dury aan Hartlib, 1 december 1646 (ref: 3/3/61A).
- 141 Neele, Heyning & Rooze-Stouthamer, 'Religie en Cultuur'.
- 142 Zie hierover uitvoerig: Reeves, *Galileo's Glassworks*.
- 143 In de *Magia, oft de wonderlicke wercken der naturen*, zoals Della Porta's boek in Nederlandse vertaling van 1566 heette, kwam dit stuk nog niet voor.
- 144 Borrelli [et al], *The Optics of Della Porta*.
- 145 Anna E.C Simoni, *The Radermacher Sale Catalogue*. Online <http://www.johanradermacher.net>.
- 146 Radermacher aan Cool, Middelburg, 17 januari 1604. Hessels, *Ortelianum epistulae*, nr. 334, 787.
- 147 Ibidem.
- 148 Radermacher aan Hugo de Groot, Middelburg, 13 juni 1605. Molhuysen, *Correspondence Grotius*, brief 65.
- 149 Lansbergen, *Verclaringhe*, 39; In 1606 maakte Lansbergen een gedicht op een nieuwe ster voor Radermacher. Zie Bostoën, *Album Rotarii*, 103r.
- 150 Bostoën, *Bonis in Bonum*, 32.
- 151 Ibidem, 47-48.
- 152 Radermacher aan Ortelius, 12 december 1591. Hessels, *Ortelianum epistulae*, nr. 206, 494-497.

- 153 Radermacher refereert in dit verband aan het lemma 'Specillo' in het boek van Marcus Terentius Varro (116-27 v.Chr.), *De Lingua*. Hij vermoedt echter dat de daar gegeven beschrijving van een 'perspilla' veeleer een chirurgisch instrument betreft, dan een optisch hulpstuk.
- 154 Radermacher aan Ortelius, 12 december 1591. Hessels, *Ortelianum epistulae*, nr. 206, 494.
- 155 Radermacher aan Cool, Middelburg, 5 augustus 1606. Zie ook: 14 augustus 1603. in: *Ibidem*, nr. 335, 792-795 en nr. 331, 780-783.
- 156 Harkness, *The Jewel House*, 19-24.
- 157 Cool, *Den staet van London in hare groote peste*. Deze uitgave was verzorgd door de Londense predikant Johannes Regius, die met Hesther Radermacher (een zus van Johan Radermacher de Oude) was getrouwd.
- 158 Cool, *Syntagma Herbarum*. Ook deze uitgave was door Regius verzorgd. Zie ook Harkness, *The Jewel House*, 23.
- 159 Radermacher aan Cool, 1 maart 1607. Hessels, *Ortelianum epistulae*, nr. 338, 801-804.
- 160 Zie bijvoorbeeld zijn inscriptie in het Album Amicorum van Samuel Radermacher Johanzn, gesigneerd "Middelburg, 1602". Samuel Radermacher woonde in Hamburg, maar verbleef veel bij zijn vader in Middelburg. (UB Leiden).
- 161 Radermacher aan Cool, 1 maart 1607. Hessels, *Ortelianum epistulae*, nr. 338.
- 162 Postuum gepubliceerd in: De L'Obel, *Stirpium Illustrationes*, 38. Zie ook: Raven, *English Naturalists*, 247.
- 163 Dupré, 'Ausionio's mirrors and Galileo's lenses'.
- 164 Reeves, *Galileo's Glassworks*, 147.
- 165 Riccardo Forster te Londen aan Giovanni Antonio Magini, eind 1606? (brief ontvangen 22 februari 1607), in: Favaro, *Carteggio inedito di [...] Magini*, 317-321, m.n. 320.
- 166 Dodt van Flensburg, 'Resolutien der Generale Staten', 372-373; Buning, *Privileged Knowledge*, 77-78. De andere octrooiaanvraag voor een vergrotende spiegel is in 1610 ingediend door Johan Hoefelmans uit Frankfurt, samen met een apparaat voor het afschieten van kanonskogels. Noch over Hoefelmans, noch over Raephorst heb ik nadere informatie kunnen achterhalen.
- 167 Naar het zich laat aanzien was Lipperhey in 1608 inderdaad de enige brillenmaker in Middelburg. Zijn latere collega 'Lowys Lowyssen, geseyt Henricxen brilmakers', wiens vrouw Lijsbeth in 1615 overlijdt, waarna Sacharias Jansen als "goede bekende van de kinderen van de moederlijcke syde" als voogd wordt aangesteld, kwam waarschijnlijk uit Veere. Lowys Lowyssen wordt in 1622 genoemd als lidmaat van de Nederduitsch-gereformeerde kerk, wonend op de Markt in Veere (website Zeeuwen gezocht). Zie ook De Waard, *Uitvinding*, 324.
- 168 De eerste publicatie waarin wordt onthuld dat de Hollandse verrekijker bestaat uit de combinatie van een bol objectief met een hol oculair is Walchius, *Decas fabularum humanis generis*, 249-250.
- 169 Eigen vertaling naar het citaat uit Sirtori, *Telescopium*, in Van Helden, *Invention*, 48-51. Hoewel Sirtori's boek in 1618 was uitgekomen, was zijn tekst al in 1612 gereed. Zie: Frederico Cesi aan Galileo, 28 oktober 1612, in: Favaro, *Le opere di Galileo Galilei*, 11 (1901), 420.
- 170 Zuidervaat, 'Uit vaderlandsliefde', 11. Vertaling naar het originele bericht uit het pamflet *Ambassades du Roy de Siam envoyé à l'Excellence du Prince Maurice, arrivé à la Haye le 10 Septemb. 1608*, 9-11. Dit pamflet is volledig gereproduceerd in Zoomers & Zuidervaart, *Embassies of the King of Siam*.
- 171 Hensen, 'De verrekijkers van Prins Maurits en van Aartshertog Albertus'.
- 172 Reeves, *Galileo's Glassworks*, 85-86.
- 173 Dit bericht kwam van een bevriende arts van Alfonso Strozzi uit Venetië. Zie: Filippo Salviati (Verona) aan Galileo Galilei (Florence), 13 november 1613, in: Favaro, *Le opere di Galileo Galilei*, 11 (1901), 595. Het bewuste fragment is ook geciteerd in De Waard, *Uitvinding*, 273.

- 174 Helaas is het journaal met wetenschappelijke aantekeningen van Johan Radermacher verloren gegaan. Net als Isaac Beeckman die in de jaren 1604-1634 een journaal bijhield getiteld *loci communes* (gemeenplaatsen [van beginselen]), had ook Rademacher een dergelijk journaal. Zie: Johanna Radermacher, 'Copie genomen van onser saeliger ouders, en onser geboorte gecopiert wt onsen eerwerdigen vaeders Johan Radermachers boeck, geheeten *loci communes* met syn eygen hant geschreven'. Zeeuws Archief, Middelburg, Fam. Arch. Schorer, inv. nr. 37.
- 175 Zie voor de geleerde cultuur van wetenschappelijke liefhebbers in Londen: Harkness, *The Jewel House*.
- 176 De doopgetuigen van Lipperheys kinderen, die vermeld staan in de bewaard gebleven aantekeningen opgetekend in de jaren 1816-1817 door Cornelis Johannes Serlé, destijds directeur van het hypotheekkantoor te Middelburg, geven op dit punt geen nadere inzichten. Mogelijk dat 'Monsieur Becher', getuige in 1603 bij de doop van Lipperheys zoon 'Nicolaus', dezelfde was als 'Nicolaus de Backer van Gent', in 1591 een van de 22 schoolmeesters te Middelburg die toen het poorterschap aanvroegen. Deze massale aanvraag van het Middelburgse burgerschap vloeide voort uit de oprichting dat jaar van het Middelburgse schoolmeestersgilde. Zie Zuidervaart, 'Uit vaderlandsliefde', 54, noot 37 en Van Schelven, *Zuid-Nederlandsche schoolmeesters en schoolvrouwen*, 81.
- 177 Zie de STCN voor het uitgeverfonds van Zacharias Roman (1595-1667), waaronder uitgeversrestanten van Jan Pieters van de Venne. Hij was een zoon van de Haarlemse stadsdrukker en uitgever Gillis Rooman († 1609), afkomstig uit Gent. Hoewel Zacharias pas in 1619 voor het eerst in Middelburg wordt vermeld, zal hij er al veel eerder hebben rondgelopen. Twee ooms van hem (Jan en Pieter Rooman) en vermoedelijk een tante (Leviena Rooman, sinds 1597 echtgenote van Joos de Bruijne uit Gent) woonden er al geruime tijd. Als 'Weduwnaar van Gent' was Jan Rooman in 1592 te Middelburg gehuwd met Jaquemijnken van Weymaess uit Neerbraeckel. Nadien is hij zowel in 1596 als in 1600 te Middelburg als ouderling geboekstaafd. In 1601 woonde Jan in een huis met vijf schouwen iets buiten de de Seispoort. Hij overleed begin 1606. Volgens aantekeningen van Bredius was de inventaris van zijn boedel omvangrijk. Zijn erfgenamen bezaten dat jaar het huis *Het wapen van Gent* in de Lange Viele. De andere oom, Pieter Rooman (die vermoedelijk beeldhouwer was), woonde in 1606 op de oostelijke hoek van de Molstraat en de Dam. Zijn gelijknamige zoon werd er in 1607 geboren. Deze zoon zou een vermaard beeldsnijder in Den Haag worden. Een niet bij name genoemde zuster van de gebroeders Rooman woonde in Arnemuiden als echtgenote van Francoys Pinseel. Zowel Gillis, als Jan, als Pieter Rooman traden op als doopgetuige van hun kinderen, in resp. 1595, 1597 en 1599. Zacharias' vader Gillis Rooman haalde uit Middelburg ook zijn tweede vrouw, Sara van de Woestijne, met wie hij in 1609 in het huwelijk trad. Kortom, gezien deze sterke Zeeuwse familiebanden, maar ook omdat Zacharias Roman in 1620 in de Kerkstraat woonde, vlakbij Lipperheys huis (zie *Afb. 15*, nr. 22), zullen zij elkaar al langer hebben gekend. Zie: Bredius, aantekeningen RKD; Nagtglas, *Levensberichten*, 538-541 en Van de Kerk, *Haarlemse drukkers en boekverkopers*, hoofdstuk 5: 'Gillis Rooman'.
- 178 Zeeuws Archief, verzameling aanwinsten Rijksarchief Zeeland 1960, nr. 17. Inv. nr. 192: originele akte van notaris Jan van der Rijst, d.d. 26 september 1619. Lipperhey overleed drie dagen later. Hij liet zijn vier wezen 'de somme van vierhondert carolusguldens van 40 ponden grooten Vlaems' na. De tweede in het testament aangewezen voogd was glazenmaker Jacob Claijssen, die blijkens het kohier van 1606 woonde in het huis *De Goude Ruytte*, naast het hoekhuis van de Kapoenstraat met de Wal.
- 179 De Waard en Van Dixhoorn identificeren de rederijker Samuel Bollaert op onzekere gronden met de in 1619 geboren Samuel Bollaert 'de jonge'. Echter, uit een in december 1639 te Amsterdam door Samuel Bollaert 'de oude' gesloten contract blijkt dat diens gelijknamige zoon Samuel Bollaert 'de jonge' met ingang van januari 1640 voor drie jaar in Amsterdam in de leer ging om het vak van boekbinder te leren. Deze zoon verbleef in die

- jaren dus niet in Middelburg, en zal dus niet de auteur zijn van het op 28 februari 1640 gedateerde Middelburgse rederijkershandschrift, noch zal hij hebben meegedaan aan een rederijkerswedstrijd te Vlissingen in 1641. Zie: Stadsarchief Amsterdam, NA Protocol van Vliet, fol. 429vs., d.d. december 1639. In dit protocol staan meer akten m.b.t. handelsactiviteiten van Bollaert Sr., die volgens De Waard een zoon was van Titus Bollaert. Deze laatste woonde in 1606 dichtbij Lipperhey in de Kerkstraat in een huis dat in 1619 mogelijk Samuel Bollaert tot verblijf diende (*Afb. 15*, nr. 23). Zie: De Waard, lemma 'Samuel Bollaert' (die nog de huwelijksinschrijving van Samuel Bollaert met Janneken Soetemans van 30 juni 1612 onder ogen heeft gehad) en Van Dixhoorn, *Lustige Geesten*, 181-185, plus diens op internet geplaatste database van rederijkers.
- 180 Bronnen voor het netwerk in afbeelding 26:
Murdison – P. Gruterus	Vier brieven (1597-98) in Gruterus <i>Epistolarum</i> , nrs. 83, 99, 101, 105.
Murdison – Ortelius	Brief (1595) in Hessels, <i>Ortelianum epistulae</i> , nr. 264.
Murdison – Hondius	Inscriptie (1600) in <i>Album Amicorum Hondius</i> , nr. 79.
J Gruterus – P Gruterus	Diverse brieven in Gruterus <i>Epistolarum</i> en <i>Epistolarum Secunda</i> .
J Gruterus – Cool	Brief (1603) in Hessels, <i>Ortelianum epistulae</i> , no 328.
J Gruterus – Lansbergen	Gedicht in Lansbergen, <i>Triangulorum</i> (1591) en idem, <i>Catechesis</i> .
J Gruterus – Magnus	Bestuur Latijnse School – Kesteloo (1902).
J Gruterus – Boreel	Gift aan Latijnse School – Kesteloo (1902).
J Gruterus – Radermacher	Genoemd als vriend in brief Radermacher (1607) in Hessels, nr. 338.
J Gruterus – Coutereels	Gedicht in Coutereels, <i>Den vasten stijl van boeckhouden</i> (16232)
J Gruterus – Van der Haghen	Zwager, beiden gehuwd met een dochter van Carel Verhasselt.
J Gruterus – Hondius	Inscriptie (1599) in Album Amicorum Hondius, nr. 38.
Montanus – Cool	Brief (1583) en genoemd in brief Gruter (1603), in Hessels, nrs. 236 en 328.
Montanus – Radermacher	Inscriptie (1602) Album Amicorum Samuel Radermacher Jzn. UB Leiden
Montanus – Ortelius	Bijschrift bij kaart Ortelius
Montanus – Schilders	Heeft bij S boek uitgegeven. Hollandi, <i>Opera Mineralia</i> (1600).
Montanus – Hondius	Inscriptie (1599) Album Amicorum Hondius, nr. 12.
Walaeus – J. Gruterus	Oud-leerling; Lijkdicht in Walaeus, <i>Opera Omnia</i> , 506.
Walaeus – P. Gruterus	Brieven (1608-1609) in Gruterus, <i>Epistolarum</i> , nr. 26, en 108.
Walaeus – Radermacher	Inscriptie (1602) Album Amicorum Samuel Radermacher Jzn. UB Leiden
Walaeus – Coutereels	Gedicht in Walaeus, <i>Opera Omnia</i> , 506.
Walaeus – Hondius	Inscriptie (1599) in Album Amicorum Hondius, nr. 80.
P Gruterus – Van der Haghen	Genoemd als familie in Gruterus, <i>Epistolarum Secunda</i> , no 9.
P Gruterus – Metius	Brief (Juli 1608) in Gruterus, <i>Epistolarum</i> , nr. 49.
Cool – Schilders	Heeft bij S boek uitgegeven: <i>Den staet van London</i> (1606).
Cool – De L'Obel	Schoonvader (1606); Brief (1609) in Hessels, nr. 352.
Cool – Ortelius	Neef en erfgenaam.
Cool – Radermacher	Brieven R. (1603-1607), in Hessels nr. 330, 331, 334, 335, 338.

- Lansbergen – Hondius Inscriptie (1601) in *Album Amicorum Hondius*, nr. 24.
- Lansbergen – Schilders Heeft bij S boeken uitgegeven (1591 en 1594).
- Lansbergen – Radermacher Noemt R zijn vriend in Lansbergen, *Verclaringhe* (1628), 39.
- Clusius – Ortelius Brieven (1569-1593) in Van Gelder, *The Clusius Correspondence*.
- Clusius – De L'Obel Brieven (1601-1604) in *ibidem*.
- Clusius – Radermacher Vriendschap gememoreerd in *Album Samuel Radermacher* (UB Leiden).
Zie Bostoën, *Bonus in Bonum*, 27.
- Boreel – Magnus Diverse bestuurlijke raakvlakken.
- Boreel – Radermacher Beiden ouderling in Kerkeraad. Nagtglas, *Kerkeraad*.
- Boreel – Van der Haghen Verstreckt lening in 1591. De Waard, *Uitvinding*, 309.
- Radermacher – Schilders Heeft bij S boek uitgegeven (1606). Zie: Bostoën, *Bonus in Bonum*, 53-55.
- Radermacher – De L'Obel Genoemd als bekende in brief aan Cool (1607) in Hessels, nr. 338.
- Radermacher – Ortelius Brieven (1567-1568 en 1591) in Hessels, nr. 23 en 24, 206.
- Coutereels – Schilders Coutereels, *Cantique des victoires obtenues par l'illustre prince de Nassau*.
- De L'Obel – Schilders Heeft zeer waarschijnlijk bij S boek uitgegeven. Vgl. De L'Obel, *Leytsman*.
- 181 Gedichten van Jacob Gruterus zijn opgenomen in: Nansius, *Nonni Panopolitani*; Lansbergen, *Triangulorum geometriae*; idem, *Catechesis religionis christianae*; Heinsius, *Auriacus sive libertas saucia*; Meursius, *Poemata*; Coutereels, *Den vasten stijl van boeckhouden*. Gedichten gewijd aan Jacob Gruterus zijn bekend van Dominicus Baudius en Antonius Walaëus.
- 182 Zowel Govert van der Haghen († ca. 1605), als Jacobus Gruterus († ca. 1607) waren getrouwd met een dochter van de Middelburgse koopman Carel Verhasselt († ca. 1600) en diens vrouw Petronelle Thielens. Dit echtpaar woonde in het – nog steeds bestaande – huis *Het [Groot] Paradijs* in de Giststraat (nu het Damplein). Verhasselt was diaken in 1590/94 en ouderling in 1598. Petronelle Thielens uit Brussel, was eerder gehuwd met de lakenkoopman Adriaen van Coninxloo. Deze was in 1571 om geloofsredenen naar Keulen uitgeweken, waar hij een prominente rol speelde in de Vlaamse protestantse vluchtelingengemeente. Tevoren in Brussel was hij in 1561 'Prins' van de rederijderskamer 'De Corenbloem'. Na een verblijf te Frankenthal (1572-75) en Frankfurt (1575-78) keerde hij naar Brussel terug, waar hij in 1580 burgemeester werd, en twee jaar later overleed. De Waard, *Uitvinding*, 309; idem, lemma 'Gruterus'; idem, *Regestenlijst*.
- 183 Rijperman & Japikse, *Resolutiën Staten-Generaal*, 324.
- 184 Van Helden, *Invention*, 43-44; Rijperman & Japikse, *Resolutiën Staten-Generaal*, 914.
- 185 Nagtglas, *Kerkeraad*, 70-72. Ook de koopman-botanicus Symon Jasperse Parduyn (zie *Afb.* 7) behoorde tot de vaste kern van ouderlingen.
- 186 Gruterus, *Epistolarum Centuria*: dertig brieven uit Middelburg, geschreven in 1608 en zeven idem, uit 1609.
- 187 Hugo de Groot, bijvoorbeeld, heeft het met zijn Zeeuwse contacten ook nimmer over de verrekijker. Evenmin wordt er iets over de verrekijker gezegd in de gepubliceerde correspondentie uit de jaren 1605-1638 tussen de Middelburgse pensionaris, en latere raadshoer in de Hoge Raad, Apollonius Schotte (ca. 1573-1639) en de in Middelburg opgegroeide Leidse hoogleraar Petrus Cunaëus (1586-1638). Zie: Cunaëus, *Epistolae* (1725).
- 188 Zie bijvoorbeeld: Reeves, *Evening News*.
- 189 Jeannin, *Negotiations* (1656), 518-519; Van Helden, *Invention*, 43.

- 190 Ibidem. Zie voor het vervaardigen van verrekijkers in de eerste jaren na Lipperhey: Zuidervaart, 'The invisible technician made visible' en Louwman & Zuidervaart, *A Certain Instrument for Seeing Far*.
- 191 Ook Isaac Beeckman haalde in 1624 zijn eerste verrekijker uit Delft. Zie voor identificatie van deze Delftse verrekijkermaker als de brillenmaker Evert Harmansz [van Steenwyck] († 1654): Zuidervaart & Rijks, 'Most Rare Workmen', 8.
- 192 Fabricius, *De Maculis in Sole Observatis*.
- 193 Deze verrekijker was naar Rome gestuurd door Pieter Davidsz Scholier (1582-1635) uit Antwerpen, toen student te Leuven. Het instrument was bestemd voor zijn Vlaamse leermeester Odo van Maelcote SJ (1572-1612). Niettemin is ook hier het netwerk klein. Pieter Scholier was slechts twee handdrukken van Middelburg verwijderd. Zijn oom Hieronimus Scholier was namelijk bevriend met zowel Abraham Ortelius, als Jacob Cool, beiden contacten van Johan Radermacher de oude. Zie: Gregorius à St. Vincentio aan Christiaan Huygens, 4 oktober 1659, in: *Oeuvres Complètes de Christiaan Huygens*, vol. 2, nr. 673 en Hieronymus Scholierus aan Jacobus Colius (1597), in Hessels, *Ortelianum epistulae*, nr. 301. Deze vroege Vlaamse telescoop is door een van de Jesuiten van het Collegio Romano beschreven als "een langwerpige buis in de bases waarvan twee glazen, of beter lenzen, waren geplaatst, waarmee je verre dingen dichtbij kunt zien". Zie: Reeves & Van Helden, 'Verifying Galileo's discoveries', 128 en 140-141.
- 194 Dupré, 'Trading Luxury Glass'; Rijks, *Catalysts of Knowledge*, 314-315.
- 195 Bredero, 'Bruylofts-Ghedicht' [1613], in: *Groot lied-boeck*, dl. 1 ed. 1975], 183.
- 196 Hoof & Coster, *Warenar* (1617), [ed. 2004], 77.
- 197 De brieven handelen over een herdruk door Pisani van Ortelius' *Geographica*. Pisani aan Cool, 12 en 24 juni 1613. Ottavio Pisani woonde in Antwerpen in de Everincstraete (ook wel Everdijstraet genoemd). Hessels, *Ortelianum epistulae*, nrs. 359-360, 841-844, 915.
- 198 Pisani aan Galilei, 15 september 1613; Pisani aan Galilei, 18 juli 1614, in: Favaro, *Le opere di Galileo Galilei*, 11 (1901), 564-565 en idem, 12 (1902), pp 86-87. Pisani aan Kepler, 7 oktober 1613; Pisani aan Kepler, voorjaar 1614, in: *Kepler Gesammelte Werke*, 17 (1954), nrs. 665 en 676. Zie ook: Meskens, *Practical mathematics in Antwerp*, 114, 190.
- 199 Kepler aan Pisani, 16 december 1613. in: *ibidem*, nr. 675.
- 200 Benedetto Castelli aan Galilei, 24 mei 1617 en idem, 7 februari 1618, in: Favaro, *Le opere di Galileo Galilei*, 12 (1902), 319-320 en 372.
- 201 Uit de eerste decennia is alleen van de instrumentmaker Daniel Chozre (ca. 1585-1659) te Parijs bekend dat hij in de jaren 1620-1625 binoculaire verrekijkers heeft gemaakt. Turner, 'Mathematical instrumentmaking in early modern Paris', 75-76. Zie ook: Louwman & Zuidervaart, *A Certain Instrument for Seeing Far*.
- 202 Zie boven. Van de Venne, 'Middelburgsche Lauwer-Hof', 8.
- 203 *De Zeeusche Nachtegael*, 20-23: in het gedicht 'Cupido Brille-man' door Jacob Cats.
- 204 De Brune, *Emblemeta of Zinne-werck*, 333.
- 205 Een eerste druk van de *Paraphrasis* was in 1618 in Leiden bij Jan Le Maire uitgebracht. Zie voor de nieuwe Middelburgse bewerking uit 1626: Johan Radermacher jr. aan Jacob Cool, 23 september 1623 en Willem Thilenus (Thielen) aan Jacob Cool, 14 december 1625, in: Hessels, *Ortelianum epistulae*, nr. 365, 855-858 en nr. 370, 870-872. De tweede briefschrijver, Willem Thielen (1596-1638) was gehuwd met Maria de Fraeye, kleindochter van Johan Radermacher de oude. Hij was nauw bevriend met Adam Boreel. Zie Meijer & De Bree-Broerse, 'Het memoriaal van Maria de Fraeye'. Overigens had Cool twee jaar tevoren bij Van de Venne ook al een aan Johan Radermacher junior opgedragen overdenking *Van den Doot* (1624) gepubliceerd. Zie voor een reactie op dit eerdere boekje: Willem Teelinck aan Cool, ongedateerd [1624?], in: Hessels, *Ad Ortelianum epistulae*, nr. 371, 872-874.
- 206 Cool, *Paraphrasis*, 42.

- 207 Ibidem, 46.
- 208 Lansbergen, *Bedenckingen*, 91-92. Al eerder, in 1622, had Isaac Beeckman van Lansbergen het advies gekregen om een verrekijker te (laten) maken, en wel precies zo één “gelyck het schyndt, dat Galileus à Galilaeo gehadt heeft in *Nuntio Sidereo*”. Pas twee jaar later, in juni 1624, liet Beeckman door “een jonghen” in Middelburg een grote lens slijpen. Op dat moment was Johannes Sachariassen, die voor het eerst in 1630 als brillemaker wordt genoemd, pas 12 jaar oud. De kans is dus het grootst dat deze “jonghen” een van de (overigens jong overleden) zonen van Lipperhey is geweest. Zijn eerste complete verrekijker haalde Beeckman overigens dat jaar uit Delft. De Waard, *Journal Beeckman*, dl. 1, 294 en idem, dl. 3, 396. Zie ook Zuidervaart, ‘Invisible technicians’, 78.
- 209 De weduwe, Tanneken Jansdr Cools, met wie Lipperhey op 12 oktober 1594 te Middelburg was getrouwd, overleed pas eind maart 1632. Haar huis in de Kapoenstraat heeft zij vermoedelijk in januari 1630 verkocht. Van haar kinderen is daarna alleen nog een vermelding bekend betreffende dochter (Sus)anna Lipperhey. In 1635 vermelden de stadsrekeningen haar als ‘hoendercoopster’. Maar in december van dat jaar overleed ook zij. Zie: genealogische noties door H.J. Lach de Bère, nr. 106, in 1915-1917 opgetekend uit het notarieel archief te Middelburg; Kesteloo, ‘Stadsrekeningen’ (1902), 83; en de verklaring d.d. 4 januari 1636 van Suzanna’s weduwnaar, de kleermaker Ewout Kien voor de Middelburgse Weeskamer. (Zeeuws archief, [akte nr.] 6620).
- 210 Vgl. Jorink, *Het ‘Boeck der Natuer*’.

Vensterglazen, toneel en verzenboeken: het
spel van de Veeerse rederijderskamer Missus
Scholieren (1681-1796)

Elsbeth Blok-den Braber

De Veerse rederijerskamer in een tijd van verval¹

Als P.J. Meertens in 1943 zijn *Letterkundig leven in Zeeland* publiceert, noemt hij de opkomende rederijkerij als een van de twee stromingen die in de vijftiende eeuw de literatuur in Zeeland vorm beginnen te geven.² Rederijerskamers waren broederschappen of gilden met voornamelijk mannelijke leden die zich oefenden in de kunst van retorica en in de andere vrije kunsten.³ Daarbij kan gedacht worden aan het schrijven en voordragen van liederen, gedichten en ook toneelstukken. Volgens Meertens was de invloed van de rederijerskamers op de ontwikkeling van het Zeeuwse culturele leven in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw niet licht te onderschatten. De rederijerskamers hadden binnen de Zeeuwse cultuur een prominente positie ingenomen. Recenter onderzoek heeft inderdaad aangetoond dat de rederijerskamers zich tussen 1500 en 1650 in Holland en Zeeland in het hart van het culturele leven nestelden.⁴

Na 1650 begint voor de rederijkerij een onomkeerbare periode van verval. Van Dixhoorn concludeert in zijn proefschrift *Lustige geesten* dat er tussen 1680 en 1750 zoveel kamers verdwijnen dat er in 1750 nog maar zeven over zijn.⁵ Het gaat om drie kamers in Haarlem, de kamer Missus Scholieren in Veere, en drie kamers in Zuid-Beveland. Waarom zoveel kamers in de Noordelijke Nederlanden verdwenen en juist deze zeven (samen met een groot aantal kamers in de Zuidelijke Nederlanden) bleven bestaan, is niet duidelijk.⁶ De nieuwste literatuurgeschiedenis voor de achttiende eeuw, *Worm en donder*, herhaalt Van Dixhoorns conclusie dat de kamers 'eind zeventiende eeuw al in verval geraakt [zijn]' en voegt eraan toe dat ze 'hoogstens iets voor plattelanders' werden.⁷

In het licht van deze feiten valt het archief van de kamer Missus Scholieren uit Veere bijzonder op. Dit archief omvat namelijk documentatie van de kamer uit de periode 1530-1796.⁸ Deze periode van ruim tweeënhalve eeuw beslaat de gehele bestaanstijd van deze rederijerskamer en voor de laatste helft van die periode geldt dat de rederijkerij toen bijna overal al verdwenen was. Van het archief van Missus Scholieren is echter niet alleen de lengte van de gedocumenteerde periode uniek, maar ook de inhoud van de documentatie. In het archief bevinden zich namelijk zeven handgeschreven verzenboeken in folioformaat met door de Veerse rederijers geschreven gedichten. Die gedichten werden gemaakt voor de bijeenkomsten die in de winter wekelijks gehouden werden.⁹ De teksten zijn gedateerd tussen 1681 en 1794. Het gaat om een collectie van duizenden gedichten die is aangelegd in een periode waarin de meeste rederijerskamers verdwenen. De gegevens in de verzenboeken worden ondersteund door de inhoud van drie rekeningboeken uit de periode 1590-1793 in hetzelfde archief. Verder zijn er nog drie versies van de statuten van de kamer overgeleverd. Deze stukken samen maken het mogelijk het rederijersleven van Veere van binnenuit te onderzoeken. De verzenboeken met de rekeningboeken en de statuten kunnen inzicht geven in de zelfwaardering van de Veerse rederijers in deze periode en in de waardering die de rederijers toekenden aan hun eigen productie. Dit archief vormt zo een unieke toegang tot de denkwereld van een rederijerskamer in de nadagen van de rederijersbeweging, waardoor mogelijk meer duidelijk wordt over de oorzaken van de verdwijning van de rederijkerij.

Missus Scholieren als spelgemeenschap

Binnen de context van dit artikel voert het te ver om de hele wisselwerking tussen de zelfwaardering van Missus Scholieren en de waardering van de verzenboeken door de rederijkers zelf te bespreken. Daarom zal in dit artikel alleen ingegaan worden op het geheel aan praktijken in de kamer Missus Scholieren, waarbinnen de verzenboeken konden ontstaan. Met praktijken worden patronen van activiteiten, zoals de wekelijkse bijeenkomsten in de winter, bedoeld. Binnen die praktijken kwam de productie en waardering van de verzenboeken en de zelfwaardering van de Veerse rederijkers tot stand. Alleen door het geheel van die praktijken te analyseren, kan uiteindelijk de zelfwaardering van Missus Scholieren en de waarde van de verzenboeken voor deze rederijkers begrepen worden binnen de context van het hele handelen van de kamer. Bovendien kan een analyse van de praktijken van Missus Scholieren gebruikt worden als basis voor een onderzoek naar de praktijken van kamers die veel eerder verdwenen.

Het geheel van praktijken van Missus Scholieren zal geduid worden aan de hand van het begrip 'spel' van de historicus Johan Huizinga, zoals hij dat uiteenzet in zijn boek *Homo ludens*. Kenmerkend voor het spel is dat het buiten het dagelijkse leven staat waarin mensen bezig zijn met het vervullen van hun morele plichten en het voorzien in hun levensonderhoud.¹⁰ De activiteiten van de rederijkers vallen niet in deze categorieën. Bovendien waren leden lid op vrijwillige basis, wat past bij Huizinga's opvatting dat deelname aan het spel nooit afgedwongen kan worden. De wekelijkse bijeenkomsten van de kamer werden daarnaast ook bepaald door vastgestelde regels en begrenzingsen in tijd en ruimte, typische kenmerken van het spel.¹¹ Volgens Van Dixhoorn dienden rederijderskamers geen directe, materiële behoefte.¹² Leden van bijvoorbeeld ambachtsgilden hielden zich allereerst bezig met het vervaardigen van producten om daarmee in hun levensonderhoud te voorzien, maar een dergelijke noodzaak was er niet voor de leden van de rederijderskamers. Toch kenden de kamers wel allerlei systemen van regels en verplichtingen.¹³ De praktijken die hieruit voortvloeiden, laten zien dat rederijders hun missie heel serieus namen.¹⁴ Dat gold ook voor Missus Scholieren. De drie versies van de statuten van deze kamer werden zorgvuldig bewaard en eeuwenlang werden de rekeningboeken en verzenboeken zorgvuldig bijgehouden en consciëntieus aangevuld.

Om te begrijpen waarom mensen zich met een spel bezighouden moet het spel volgens Huizinga gezien worden zoals een speler het zelf ziet: 'in zijn primaire betekenis'.¹⁵ Het perspectief zou dus de waarde moeten zijn die het spel voor de speler zelf vertegenwoordigt. Datgene wat voor de speler op het spel staat, is het succes van het spel of de succesvolle uitvoering van het spel.¹⁶ Huizinga wijst erop dat het spel alleen gespeeld kan worden doordat de deelnemers de grenzen van tijd, plaats en bepaalde regels in acht nemen. Als het spel niet op de juiste wijze gespeeld wordt, is het geen spel meer en verliest het zijn waarde.¹⁷ Bij Huizinga lijkt de waarde van het spel dus de correcte uitvoering van het spel zelf te zijn – een gegeven dat hij verder niet uitwerkt.¹⁸ Wanneer van een organisatie met kenmerken van een spel (een spelgemeenschap) de regels rondom correcte uitvoering geanalyseerd worden, zal blijken wat voor deze gemeenschap in hun praktijken van waarde wordt geacht. In het vervolg van dit artikel zullen daarom deze grenzen van tijd, plaats en regels voor de kamer Missus Scholieren geïnventariseerd worden. Gegevens daarover kun-

nen afgeleid worden uit de statuten van de kamer, de rekening- en verzenboeken, het boek *Iets van Henrik Antoni Tollé* uit 1790 en het handschrift *Het kort berigt nopens de Veersche Rederijkkamer* van rond 1793. De laatste twee teksten zijn geschreven door de Veerse rederijker en predikant Tollé en bevatten veel feitelijke informatie over praktijken van Missus Scholieren aan het eind van de achttiende eeuw.¹⁹

De analyse van de praktijken betreft allereerst de grenzen van plaats en tijd van het spel, zoals de plaats en tijd van de bijeenkomsten van de kamer. Verder worden de regels geanalyseerd die golden tijdens de activiteiten van deze bijeenkomsten. Als laatste wordt onderzocht of er behalve de verzenboeken nog andere media in het spel van de kamer betrokken waren. Gingen de rederijkers daar dan op dezelfde manier mee om als met de verzenboeken?

De focus ligt op de periode 1680-1795, de periode waarin de verzenboeken geschreven zijn en de rederijkerscultuur in verval raakte. Het eerste rekeningboek (1590-1660), het eerste gedeelte van het tweede rekeningboek (tot 1680) en de instellingsbrief uit 1530 blijven buiten beschouwing, omdat in deze tijd de rederijkerscultuur nog in volle bloei was en er bovendien uit die periode geen literaire productie van Missus Scholieren bewaard gebleven is.

Spatiale grenzen: fysiek en symbolisch

Vergaderruimtes in de statuten

De instellingsbrief van Missus Scholieren uit 1530 en de herziene versie van 1608 wijzen geen specifieke ruimte aan waar de rederijkers vergaderden – al wordt in de inleiding bij de statuten van 1608 wel Veere als vestigingsplaats van de kamer genoemd.²⁰ Beide documenten geven wel een paar aanwijzingen hoe een ruimte voor de leden van Missus Scholieren tot een vergaderruimte werd.²¹ Artikel 25 spreekt over het uithangen van het ‘tanneel van de camer’, het blazen van de kamer waarop het devies en de verbeelding van de naam van de kamer gestaan zullen hebben.²² Wanneer dit tanneel uithing, mochten de leden van de kamer die dat zagen volgens artikel 25 ‘daer commen [...] op heur lieder gelagh’.²³ Het woord ‘daer’ is niet gespecificeerd en kan naar allerlei ruimtes verwijzen van waaruit het tanneel kon uithangen.

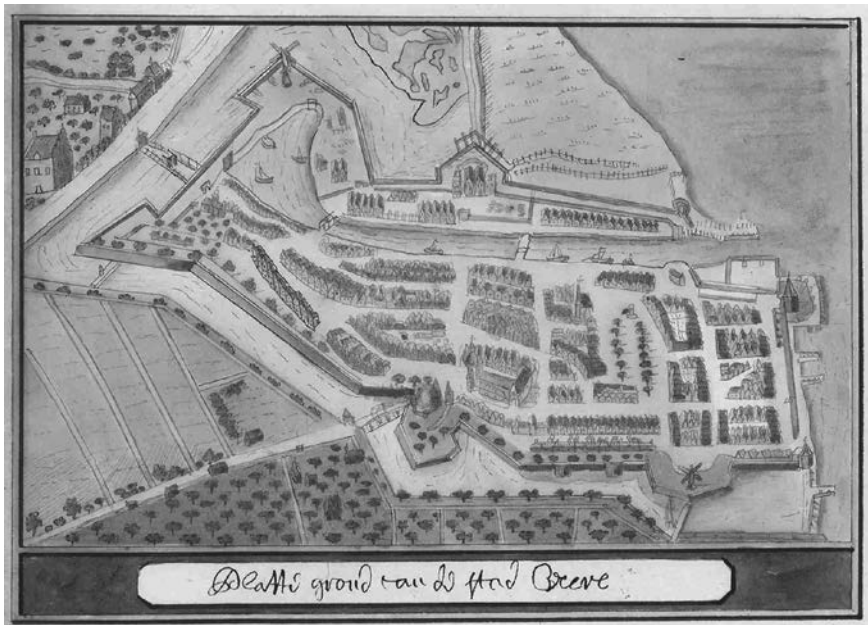
De vergaderruimte kende verder nog verschillende symbolische grenzen, die bepaalde categorieën personen systematisch uitsloten van het betreden van de vergaderruimte. Rederijkers die de regels van de statuten overtreden hadden, mochten er niet binnenkomen. Leden van het gezelschap konden ook alleen iemand meenemen binnen de vergaderruimte als daarvoor toestemming verkregen was van de overdeken, prins en dekens.²⁴ Volgens hetzelfde artikel mochten vrouwen in het geheel geen vergaderingen bijwonen, tenzij het vrouwen van onbesproken gedrag waren of meisjes die in een toneelstuk speelden dat de kamer opvoerde.²⁵ Rederijkers die zich aan de regels hielden konden echter ook niet zomaar de vergaderplaats betreden. Zij dienden bij een vergadering van de kamer bij binnenkomst eerst de overdeken, prins of dekens en de ‘compagnie’ die daar bijeen was blootshoofds te begroeten.²⁶ Deed een rederijker dat niet, dan riskeerde hij elke keer een geldboete. Deze specifieke begroeting was alleen verplicht als in de kamer het gezelschap van

rederijkers aanwezig was. Dit laat zien dat de aanwezigheid van rederijkers in een ruimte noodzakelijk was om van deze ruimte een vergaderplaats van de kamer te maken. Uit dit begroetingsritueel blijkt iets van de aard van het spel van Missus Scholieren. Volgens Huizinga hebben de meeste spellen namelijk meerdere spelers of is er in ieder geval een vorm van publiek nodig.²⁷ Dat de aanwezigheid van andere rederijkers noodzakelijk is om van een ruimte een spelruimte te maken toont aan dat het spel van de rederijkers niet door een persoon op zichzelf kon worden gespeeld en dat het pas kon beginnen als er meerdere aanwezigen waren.

Net als bij hun komst in de kamer moesten de rederijkers bij het verlaten van de kamer bepaalde handelingen uitvoeren. Was de bijeenkomst afgelopen, dan werd God gelooft en gedankt. Daarna werd de rekening opgemaakt en dienden de leden direct dat wat zij schuldig waren te betalen.²⁸ Betaalde een lid niet, dan kon hem bij de volgende vergadering de toegang tot de kamer ontzegd worden.

Vergaderlocaties

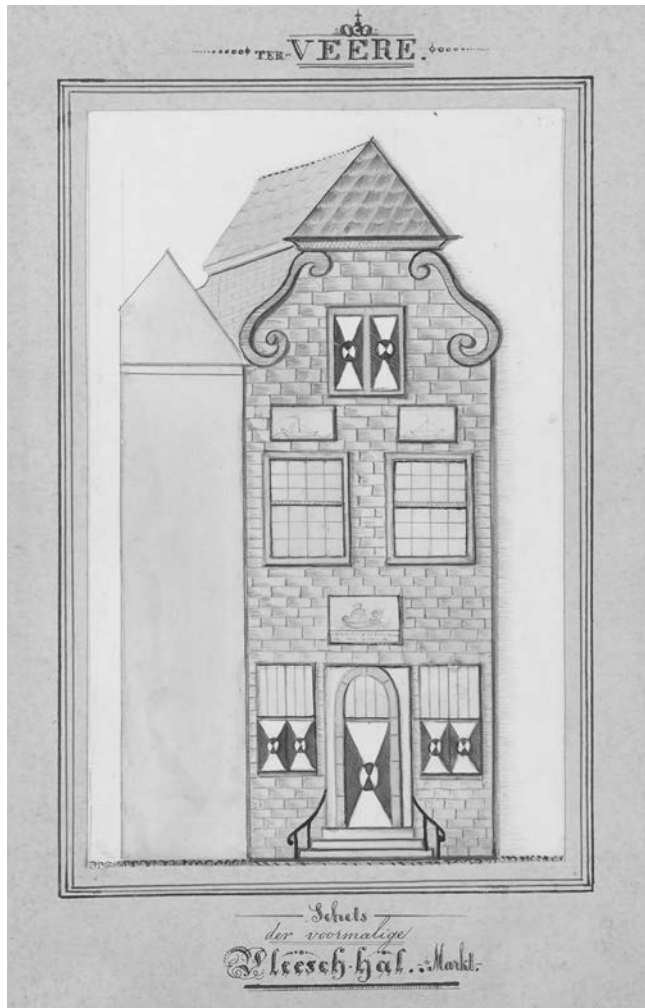
Met de regels voor toegang tot de kamer konden de rederijkers van Veere in elk pand vergaderen. Ze hadden geen eigen gebouw, maar maakten gebruik van ruimtes in gebouwen die ook voor andere doeleinden gebruikt werden. Als de rederijkers eenmaal in een bepaalde ruimte vergaderden, dan konden ze daar wel jaren of zelfs decennia achtereen bijeenkomen.

Afb. 1. Andries Schoemaker, Gerrit Schoemaker, Cornelis Pronk en Abraham de Haen, Plattegrond van de stad Veere, gedateerd ca. 1710–1735. (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 132 D1, uit: *Atlas Schoemaker (Zeeland)*, fol. 194r–200r). Het Vleeshuis stond waarschijnlijk aan de rechterkant van het plein met de bomen, tegenover het stadhuis, het gebouw met het torentje (het plein staat rechts op de kaart).

Lang vergaderde de kamer in een ruimte van het stadhuis van Veere. In 1628 schreven de rederijkers in een verzoekschrift aan het stadsbestuur dat ze 'wel hondert jaren voor desen herwaerts' vergaderden.²⁹ Dat zou betekenen dat er in 1530, toen Missus Scholieren door een fusie uit twee eerdere kamers ontstond, ook al in het stadhuis vergaderd werd. Bij de verbouwing van het stadhuis aan het eind van de zestiende eeuw werd op de eerste verdieping een kamer gemaakt voor de rederijkers.³⁰

In 1628 werd deze kamer in het stadhuis door het stadsbestuur aan de weeskamer in gebruik gegeven.³¹ De rederijkers vroegen daarop om een nieuwe vergaderplaats en mochten voortaan boven het Vleeshuis, een vergaderplaats voor alle gilden, bijeenkomen (afbeelding 1 en 2).³²

Afb. 2. Anoniem, Schets der voormalige Vleeschhal Markt ter Veere, gedateerd ca. 1870, 23 x 14,5 cm. (Middelburg, Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata deel II, toegangsnr. 95, inv. nr. 1086).

In 1686 moest de kamer opnieuw verhuizen. De kerk van Veere was in dat jaar deels afgebrand en de Waalse gemeente belegde daarom vanaf dat moment bij gebrek aan een kerkgebouw kerkdiensten in de bovenkamer van het Vleeshuis.³³ Blijkbaar hadden de rederijkers en de Waalse gemeente de ruimte op dezelfde momenten nodig, want uit de rekeningen van Missus Scholieren valt op te maken dat de kamer nu op zoek moest naar nieuwe vergaderruimte. Op '6 Augustij 1686' werd 'met de regenten Inde kroon verteert [...] om een kamer te hueren'.³⁴ Ruim drie maanden later vergaderde het bestuur van de kamer nog eens over de kwestie: '17 December [1686] nog over t hueren van een kamer gedeliber'.³⁵ Op 13 december 1687 kreeg de kamer van de stad toestemming om opnieuw in de 'Crijgsraadkamer' – de zuidkamer van het stadhuis die de voormalige vergaderplaats van de rederijkerskamer was – bijeen te komen.³⁶

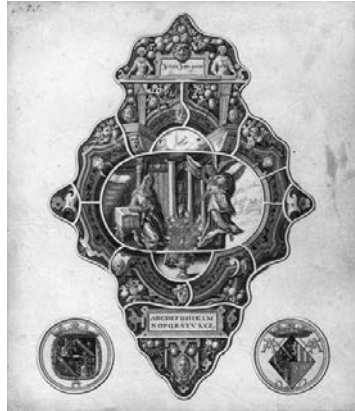
Missus Scholieren kon tot 1699 gebruikmaken van deze Crijgsraadkamer. In dat jaar besluit de magistraat van de stad dat de kamer op het stadhuis voor een ander doel moet worden gebruikt.³⁷ In dezelfde periode wordt het stadhuis verbouwd, wat mogelijk een rol gespeeld heeft bij het besluit om de rederijkerskamer opnieuw te verplaatsen.³⁸ Uit het eerste verzenboek blijkt dat de kamer van december 1699 tot begin februari 1700 geen vergaderruimte heeft gehad. Na de laatste gedichten van 1699 staat namelijk: 'Alsoo haar Ed[el]agtbare deser stede hebben gelieven de kamer op het stadshuys te aproprieeren tot een ander gebruik sulx is de reden dat de colven xb [december] 1699 en januarij 1700 heeft stil gestaan'.³⁹ Halverwege februari 1700 keert de kamer weer terug naar de kamer boven het Vleeshuis. Waarschijnlijk heeft Missus Scholieren tot aan het eind van de achttiende eeuw daar bijeenkomsten gehouden, want in geen van de bronnen wordt nog een verhuizing genoemd.

Interieur kamers

Voor haar voortbestaan was de rederijkerskamer van Veere niet afhankelijk van een specifieke plaats in de stad, maar de kamer drukte wel een stempel op vergaderruimtes die ze gebruikte. Zo hadden de rederijkers in de zuidkamer van het stadhuis, de retoricakamer, al in de zestiende eeuw een gebrandschilderd raam laten aanbrengen.⁴⁰ Helaas is dit raam verloren gegaan, maar een achttiende-eeuwse tekening ervan, gemaakt door de Veerse kunstenaar en rederijker Jacob Schwartzbach (Afb. 3), is bewaard gebleven.⁴¹ Het raam verbeeldde de annunciatie, de aankondiging van Jezus' geboorte aan Maria door de engel Gabriël.⁴² Van dit annunciatieverhaal (met in de Vulgaat de zinsnede: 'Missus est angelus') is de naam van de kamer Missus Scholieren afgeleid. Zo'n verwijzing naar het annunciatieverhaal in de naam van een rederijkerskamer kwam vaker voor.⁴³

Op het raam is ook het blazoen van de kamer te zien.⁴⁴ Hoe het blazoen van de kamer, zoals beschreven in de instellingsbrief van 1530 en in de akte van 1608 er precies uitzag, is niet helemaal zeker. In ieder geval waren de lelie en de akolei te zien die gestrengeld vanuit een pot omhoog groeiden, met tussen de takken een bandenrol met het devies van de kamer.⁴⁵ Onder de pot was een 'bardeken met a.b.c.' afgebeeld, een verwijzing naar de scholieren uit de naam van de kamer. Het blazoen op de tekening lijkt op deze omschrijving, maar het devies is hier helemaal bovenaan de afbeelding geplaatst. Dat maakt het waarschijnlijk dat het raam al voor 1530 geplaatst is.⁴⁶ Wellicht is rond 1790 het glas nog een keer vervangen,

want het rekeningboek vermeldt in 1788 dat er uitgaven zijn gedaan voor een 'houten piramidaal stelzel, om de Vensterglazen te illumineeren'.⁴⁷ In 1792 wordt vervolgens de rendant, regerend prins Schwartzentbach, betaald voor het leveren van glas en het schilderen van een lijst.⁴⁸ Deze Schwartzentbach was dezelfde als de maker van de afbeelding van het raam, dat misschien als voorbeeld is gebruikt bij de vervanging van het glas. In ieder geval blijkt hieruit dat de rederijkers dit fysieke teken van hun aanwezigheid in Veere en in het Veerse stadhuis eeuwenlang bleven koesteren.

Afb. 3. Tekening van het gebrandschilderde raam van de rederijderskamer in Veere met aankondigingsscène, de pot met akolei en lelie en het abc-bordje. J. Schwartzentbach, *Blazoën rederijderskamer Missus Scholieren met motto "In reynde jonsten groeende"*, gedateerd ca. 1780, 24,5 x 19,5 cm. (Middelburg, Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata deel III, toegangsnr. 296, inv. nr. 1361).

Die neiging tot bewaren gold ook voor een toneelpodium dat de rederijkers in de bovenkamer van het Vleeshuis hadden geplaatst. Als Missus Scholieren in 1686 het Vleeshuis moet verlaten, overlegt het bestuur ook 'of Tonneel soude Laten afbreken of niet'.⁴⁹ Op 17 december van dat jaar is de knoop doorgemaakt: het toneel is afgebroken. De vraag is nu echter wat er met het afgebroken toneel moet gebeuren.⁵⁰ Vier jaar later blijkt uit de rekeningen dat de materialen van het toneel publiekelijk onder de 'Confreren' zijn verkocht.⁵¹ Het toneelgordijn verdwijnt een aantal jaren later uit de inventaris van de kamer.⁵² De geregistreerde overlegmomenten over het lot van het toneel en de verkoop ervan onder de leden van de kamer laat zien dat de rederijkers veel waarde hechtten aan het toneel en dat ze er niet zomaar afstand van konden doen.

Het toneel en het gebrandschilderde raam maakten de (vroegere) aanwezigheid van de rederijkers op een bepaalde plaats zichtbaar, maar de verhuizingen en de afbraak van het toneel laten zien dat de kamer wel afstand kon nemen van deze symbolen. Voor de uitoefening van hun activiteiten (hun 'spel') waren deze interieurkenmerken niet van doorslaggevend belang. Er zijn geen aanwijzingen dat het toneel weer is opgebouwd toen de rederijkers voor de tweede keer in het Vleeshuis hun vergaderruimte hadden of dat het interieur daar op andere wijze beïnvloed was door de kamer.

Temporele grenzen: wanneer werd er vergaderd?

Tijden

Rederijkers kwamen in het algemeen op zondag bijeen, een bijeenkomst die in Zeeland meestal kolve genoemd werd.⁵³ Waarschijnlijk kwamen de Verenaren ook op zondag bijeen, want de verkiezing voor prins en dekens vond volgens de akte van 1608 plaats op de eerste zondag van september.⁵⁴ Volgens diezelfde statuten moesten de rederijkers dan ‘beginnen te colven s avonds ten vier uijren ende ten zeven uyren godt loven ende dancken’.⁵⁵ Rond 1703 veranderde deze praktijk. Dat blijkt uit een vraag in de verzenboeken waar door de prins gevraagd werd wat de redenen waren om voortaan niet meer op zondag te vergaderen, zoals in het verleden gebeurde.⁵⁶ Verschillende antwoorden brachten in dat de rederijkers de zondag meer aan God wilden wijden of dat hun vrouw niet wilde dat zij die avond weg zouden zijn.⁵⁷ Blijkbaar had de praktijk om op zondag bijeen te komen langzaam zijn vanzelfsprekendheid verloren en concurreerde die aan het begin van de achttiende eeuw met andere huiselijke en godsdienstige gewoonten. Dit laat zien dat het spel van de kamer niet helemaal buiten het dagelijkse leven stond, want juist morele verplichtingen uit het gewone leven leidden tot een verandering in de dag van de bijeenkomsten en dus tot een verandering in de praktijken van het spel van Missus Scholieren.

De verzenboeken bewijzen dat de vergaderdag in de achttiende eeuw geregeld veranderde. Er is op vrijwel alle dagen van de week vergaderd. Aan het eind van de eeuw is het de dinsdag geworden, waarop ’s avonds van half zes tot acht uur een bijeenkomst plaatsvindt.⁵⁸ De tijden van de bijeenkomst waren dus veranderd, wellicht omdat pas vergaderd kon worden als de werkdag voorbij was. Dit zou opnieuw een aanwijzing zijn dat de temporele begrenzingen van het spel vooral afhankelijk waren van het alledaagse leven.

Audiënties

Behalve grenzen van dag en tijd kon nog een extra temporele grens aangebracht worden. Artikel 29 van de akte van 1608 noemt dat audiëntie of gehoor geven.⁵⁹ Wanneer een van de leden van het bestuur van de kamer het woord wilde of een van de leden het bestuur verzocht om gehoord te worden, dan werd er met een belletje geklingeld. Dat was voor de overige aanwezigen het sein om stil te zijn. De persoon die audiëntie gevraagd had, kon dan zijn zegje doen. Werd deze spreker vervolgens gestoord in zijn voordracht, dan moest de stoorzender direct een boete betalen. Deze praktijk was niet uniek voor de Veerse kamer, want andere kamers hadden ook dergelijke regels.⁶⁰ In de context van het spel betekende de mogelijkheid tot audiëntie echter een extra mogelijkheid tot begrenzing in tijd. Binnen de kamer was het geluid van het belletje namelijk het begin van een afgebakende tijdsperiode met een eigen regel die luidde: niet praten of anderszins het spreken hinderen totdat de spreker uitgesproken is. De audiëntie vertoont zo binnen het spel van de kamer zelf ook weer kenmerken van een spel: er is binnen de vergaderruimte dan namelijk sprake van een afgebakende tijdsperiode met eigen regels die een succesvol verloop van de audiëntie moeten garanderen. Uit deze spelkenmerken blijkt de grote waarde die ongestoorde voordracht voor de kamer had.

Niet-wekelijkse bijeenkomsten

De wekelijkse bijeenkomsten vonden volgens predikant-rederijker Tollé alleen plaats tussen half december en 8 maart.⁶¹ De data in de verzenboeken laten zien dat de kamer tijdens haar bestaan nooit voor 10 november (in 1702) en nooit na 29 april (in 1693) bijeengekomen is.⁶² Beide uitersten komen nog relatief in de begintijd van de verzenboekentraditie voor, wat impliceert dat het een aantal jaar geduurd heeft voor het ritme van de bijeenkomsten in het winterseizoen vastgesteld was.

Op de dag van de verkiezing van prins en dekens in september moest er volgens de akte van 1608 ook een maaltijd plaatsvinden.⁶³ Leden moesten zich daarvoor vooraf opgeven en ook zij die niet aanwezig konden zijn, waren gehouden een geldelijke bijdrage te leveren. Dat illustreert het belang dat aan deze maaltijd gehecht werd. Volgens het rekeningboek werd eind 1688 (het jaar van de *Glorious Revolution*) besloten dat de verkiezing voortaan zou plaatsvinden op 14 november, de geboortedag van Willem III van Oranje, heer van Veere. Op deze manier herdacht de kamer diens geboortedag en toonde dankbaarheid voor de jaarlijkse subsidie aan de kamer uit de prinselijke domeinen.⁶⁴ De verkiezing werd op deze manier verbonden aan een praktijk buiten de kamer: de viering van de geboortedag van de prins van Oranje. Uit de verzenboeken wordt duidelijk dat in de vroege jaren negentig de jaarlijkse maaltijd losgekoppeld werd van de verkiezing. In 1693 vond de maaltijd bijvoorbeeld plaats op 29 april.⁶⁵ Voortaan was de maaltijd een aparte bijeenkomst die het winterseizoen afsloot. Het besluit van 1688 betekende de uitbreiding van het aantal dagen dat de kamer bijeenkwam in een bijzondere bijeenkomst. Deze bijzondere bijeenkomsten laten zien dat het spel van de kamer niet alleen vormgegeven werd in de wekelijkse bijeenkomsten, maar dat ook de verkiezingsbijeenkomst in september en jaarlijkse maaltijd aan het eind van de winter behoorden tot het spel van de kamer.

Activiteiten tijdens de wekelijkse bijeenkomsten

De artikelen in de statuten van Missus Scholieren gaan vooral over de organisatie van het toneel en van de wekelijkse bijeenkomsten. De 'knapen', de bode van de kamer, werd betaald om leden op de hoogte te brengen van deze bijeenkomsten.⁶⁶ Tijdens bijeenkomsten van de kamer werden allereerst toneelstukken geoefend die op de planning stonden.⁶⁷ Wie daarbij zonder geldige reden afwezig was, moest een boete betalen. De bijeenkomsten werden ook gebruikt om de speelrollen uit te delen 'ofte yet anders van t gilde wege te concluderen'.⁶⁸ Rondom het toneel golden verder nog allerlei andere regels, bijvoorbeeld dat een speelrol niet geweigerd mocht worden en dat de inhoud van een spel geheim moest blijven.⁶⁹ Van de 32 artikelen uit 1608 gaat het in 9 artikelen over zaken die met het toneelspel te maken hebben, wat het belang van het toneel voor de kamer onderstreept.⁷⁰

In het algemeen geven de artikelen van 1608 heel weinig informatie over het verloop van de bijeenkomsten. Er mocht in ieder geval geen grove taal gebruikt worden op straffe van een geldboete van zes groten Vlaams (een half dagloon voor een geschoolde arbeider).⁷¹ Vergelijkbaar is de regel dat niemand een lid van het bestuur of van de kamer mocht 'injurieren ofte quade woorden op desen camer geven'.⁷²

Artikel XXVI beschrijft de omgang met leden die ‘remoer’ maken en daarbij wordt vermeld dat dit ‘remoer’ zowel kan bestaan uit woorden als uit vechtpartijen of beide. Gedurende de bijeenkomsten was (negatief) taalgebruik van de leden dus een voortdurend punt van aandacht voor het bestuur van de kamer.

Tijdens de wekelijkse bijeenkomsten speelden de zogenaamde kolfmeesters een belangrijke rol. Zij waren als gastheren verantwoordelijk voor de praktische organisatie van de wekelijkse bijeenkomsten.⁷³ Volgens de akte van 1608 waren er drie kolfmeesters, die ieder verantwoordelijk waren voor een derde van de rederijkers.⁷⁴ Zo’n groep rederijkers onder verantwoordelijkheid van een kolfmeester werd net als de wekelijkse bijeenkomst, ook een kolf of kolve genoemd. Tollé meldt dat er drie, vier of meer kolven waren met ieder een eigen kolfmeester die om beurten de leiding hadden tijdens het tweede deel van de wekelijkse bijeenkomst.⁷⁵ In Tollé’s tijd hielden de rederijkers zich tijdens die tweede helft van de bijeenkomst bezig met kniedichten (door Tollé ‘kooldigten’ genoemd), een praktijk die de predikant niet bijzonder duidelijk uiteenzet.⁷⁶ In ieder geval hield het kooldichten in dat de rederijkers binnen een bepaalde tijd op een voorgesteld woord rijmen met een gelijkkluidend woord, waarbij de kolfmeester door driemaal met zijn voet te trappen de verstreken tijd aangaf.⁷⁷ Wie te laat klaar was, moest een boete betalen. Waarschijnlijk moesten de rederijkers bij het kooldichten niet alleen een rijmwoord op het genoemde woord bedenken, maar daar gelijk een rijmende zin of een heel gedicht met nieuwe rijmwoorden van maken. Dat gebeurde namelijk ook bij het zogenaamde ‘termen’ dat de laatste Leidse rederijker, Abraham Wijnbeek, beschrijft en dat in het reglement van de kamer Witte Acoleyen in Leiden genoemd wordt.⁷⁸ Voor de bijeenkomsten gold de eerdergenoemde audiëntieregel, die het belang geeft van een ongestoorde voordracht door de rederijkers. Deze regel bevorderde ook het verloop van het eerste deel van de bijeenkomst waarop de berijmde antwoorden van de leden op een eerder door de prins opgegeven vraag gelezen en aangehoord werden.⁷⁹ De vragen werden blijkbaar vooraf bekend gemaakt. Leden van de kamer beantwoordden de vragen voorafgaand aan de bijeenkomst, of ze deze tijdens de bijeenkomst ook zelf voorlasen is niet duidelijk. Voor deze praktijk van vragen stellen en in rijm beantwoorden tijdens de bijeenkomsten zijn in de akte van 1608 geen aanwijzingen te vinden. Het eerste verzenboek bevat echter een besluit van 10 december 1704 dat luidt:

Resolutie der Colvers.

’T is huijden vastgestelt met eenighe uijt den leden,
Die tegenwoordig sijn, dat niemand uijt sal treden
Geduijrend elcke kolf, ten sij hij antwoord geeft
Op d’uijtgeve vraag; ten waer hij liever heeft
Een stuijver te betaelen.⁸⁰

In 1704 werd vastgelegd dat de aanwezigen bij een kolve de vergaderruimte pas mochten verlaten als zij de vraag beantwoord hadden of een boete van een stuiver betaald hadden. Dat wijst erop dat de praktijk van vragen beantwoorden aan het begin van de achttiende eeuw meer geformaliseerd werd en dat de participatie van elk lid belangrijker werd geacht.

In de loop van de tijd wonnen dichters en voordragen als activiteiten aan belang ten opzichte van het toneelspelen. In de statuten van 1608 ging het nog vooral over toneel en werd het dichters voor en tijdens de wekelijkse bijeenkomsten niet genoemd – al maken de regels voor de audiëntie en grof taalgebruik wel aannemelijk dat er ook toen al sprake was van dichters en voordragen tijdens de bijeenkomst. Tollé noemt in zijn verslag over de rederijkers eind achttiende eeuw toneelspelen echter alleen als activiteit van Veerse rederijkers in de zestiende en zeventiende eeuw (later dus kennelijk niet meer) en heeft het bij zijn bespreking van de bijeenkomsten ook niet over toneelrepetities.⁸¹ Hij legt daarentegen wel uit wat het kooldichten is en citeert uitgebreid vragen en antwoorden uit de verzenboeken. De praktijken bij de wekelijkse bijeenkomsten van de kamer lijken in de loop van de tijd meer gericht te zijn geworden op het dichters dan op het toneelspelen.

De waardering van de bezittingen

Naast grenzen in tijd en ruimte en de regels rondom de wekelijkse bijeenkomsten biedt ook de omgang met de bezittingen van de kamer inzicht in wat voor de rederijkers van waarde was in hun spel. Tot de taken van de aankomende prins van de kamer behoorde daarom ook het jaarlijks controleren van de inventarislijst. De in dat jaar regerende prins moest ervoor zorgen dat deze actueel was en dat eventueel vermiste dingen weer teruggevonden werden. Deze taken stonden niet in de artikelen van 1608, maar blijken uit de rekeningboeken waarin werd vermeld of de inventaris gecontroleerd was en of deze compleet was. Hieruit blijkt de zorg die de rederijkers hadden voor hun bezittingen. Door de jaren heen werd deze inventaris steeds langer, omdat de kamer steeds meer bezittingen kreeg. De kamer bezat onder meer een bel voor de audiënties, kandelaren en tinnen drinkgerei. Regelmatig werden er nieuwe roemers bijgekocht.⁸² Onder het drinkgerei waren verder twee grote tinnen kannen uit 1580 met het devies en het schild van de kamer.⁸³ Prins Laurens Nebbens meldde in zijn op rijm gestelde inventaris van 1694 over deze kannen: ‘Door liefde alleen uit ’t vuur verbeên / Haare oudheid heeft haar hier verbannen’.⁸⁴ De reden dat deze kannen bewaard werden, was de leeftijd en de band die de kamer ermee had. In de tijd waarin Tollé zijn *Iets* schreef, waren deze kannen er nog steeds. In zijn ‘Berigt’ citeert Tollé bovendien het gedicht waarin Nebbens deze argumenten aanvoert, wat impliceert dat hij het argument betreffende de leeftijd en de band van de kannen nog steeds steekhoudend vond.⁸⁵ Prins Laurens Nebbens verbond in een andere inventaris de zilveren kop zonder deksel ook met het verleden van de kamer:

Wij danken jaarlijks Dien [een heer van Veere] met dezen Kop
Van zilver, schoon daar is geen Deksel op,
't geheugen van weldaên, die 's ook bewaaren,
Verbind ons tot dien Plicht, om meer te baaren.⁸⁶

De kop lijkt op de een of andere manier verbonden te zijn aan een eerder in het gedicht genoemde ‘Heer’ van Veere die de kamer geïnstitueerd heeft en haar een zilveren schild met de bloemen van de kamer heeft gegeven.⁸⁷ Het kan gaan om Adolf

van Bourgondië (die de kamer heeft geïnstitueerd) of om Maurits van Nassau (die heer van Veere was toen in 1608 de instellingsbrief herzien werd). Opnieuw wordt zo een voorwerp dat in de kamer wordt gebruikt, verbonden aan het verleden van de kamer. Bovendien moest de herinnering van weldaden uit het verleden – waartoe het drinken uit deze zilveren kop aanleiding gaf – leiden tot meer weldaden in het heden. Zo waren er nog meer zilveren voorwerpen die deden terugdenken aan het verleden. Er was bijvoorbeeld ook een ketting met zilveren schelpen of schilden met daarop de wapens van prinses en opperprinses uit het verleden van de kamer,

Afb. 4. Frans Floris I, Bildnis eines Gildenknappen, gedateerd ca. 1563/1566, 63,7 x 49,2 cm. (Wenen, Kunsthistorisches Museum, Gemäldegalerie, 7707).

die gedragen werd door de knape (zie Afb. 4 voor een voorbeeld van een gildeknaap met ketting). In de tijd van Laurens Nebbens, aan het eind van de zeventiende eeuw, waren er negen schilden.⁸⁸ Toen Tollé zijn berichten over de rederijderskamer schreef, waren er veertien of vijftien.⁸⁹ Het aantal schilden groeide dus aan. De ketting was zo een gebruiksvoorwerp – want gedragen door de knape – maar was tegelijk een herinnering aan prinsen uit het verleden die door het gebruik voortdurend geactualiseerd werd.

Decennialang heeft de kamer ook drie ‘Romeinsche Kleederen’ bewaard, waar niets meer mee gedaan werd.⁹⁰ Laurens Nebbens beschreef de kleren in 1694 in zijn berijmde inventaris op de volgende manier:

Op 't Roomsche Fatsoen drie pakken Kleêren,
Van zilver, Rood & Zwart gemaakt,
Door Preekren nijd 't onbruik geraakt,
Dog nut bewaard: de kans kan keeren.⁹¹

De verwijzing naar de nijd van predikanten waardoor de kleren in onbruik zijn geraakt, impliceert dat het ging om priesterkleren of kleren die het gewaad van de paus moesten voorstellen. Nebbens' berijmde inventaris laat zien dat de neiging tot bewaren zich ook uitstrekte tot objecten die op dat moment geen gebruikswaarde meer bezaten. De motivatie daarvoor was dat ze allicht in de toekomst nog gebruikt zouden kunnen worden.

In hetzelfde gedicht noemde Nebbens ook het eerste rekeningboek en het eerste verzenboek. De reden dat deze bewaard werden, was:

Op dat wij missende Scholieren
Het doen der ouden gadeslaan,
Zien prinsen op – en ondergaan,
Zien Feest - & Koltijd hoe te vieren.⁹²

Opnieuw worden verleden en heden, herinnering en gebruik, verbonden. In het rekening- en het verzenboek is te zien hoe de vorige generaties rederijders handelden en hoe in het heden feesten en kolfbijeenkomsten moeten worden gevierd. Om die reden was het ook belangrijk dat telkens alle bezittingen gecontroleerd werden. Als er dingen verdwenen, verdween daarmee de historie van de kamer en de richtlijn voor het heden. Om bederf te voorkomen werden daarom ook rond 1691 de statuten van 1608 op francijn, zeer goed perkament, gekopieerd.⁹³

De zorg van de rederijders voorkwam echter niet dat er wel eens bezittingen tijdelijk verdwenen. In 1728 is de inventaris zo goed als compleet. Alleen het tweede verzenboek ontbrak en dat werd door de prins Louis Nebbens als vermist opgegeven. Het duurde drie jaar voor het weer terug was. ‘Het boek met ingeschreven rijm hier nevens vermeld fol 219 vermist is naar veel gedane moeite weder door den prins nebbens agterhaalt’, staat er bij de rekening van 1731.⁹⁴ Twintig jaar later verdween er weer een boek. Nu ging het om het derde verzenboek, dat waarschijnlijk verdwenen was als gevolg van de dood van prins N.M. d’Assonville de Brigdamme.⁹⁵ In 1769, een jaar nadat de vermissing werd opgegeven, werd melding gemaakt

dat het boek weer was teruggevonden in de boedel van Nebbens. Dat een boek na jaren vermissing weer opdook, laat zien dat men zich niet zomaar neerlegde bij een verdwijning van bezit en dat de zoektocht lang werd voortgezet. Naast de boeken raakten er ook prenten zoek die de kamer op zeker moment in bezit had. Bij het opmaken van de rekening van 1776 bleek een aantal prenten verdwenen te zijn, maar op 14 januari 1777 noteerde de prins alweer dat ze gevonden waren.⁹⁶

Hoe het kon gebeuren dat de boeken en prenten verdwenen, is niet duidelijk. Het kan zijn dat de boeken ook privé door rederijkers gebruikt werden en dat zij de boeken daarvoor meenamen van de kamer of leenden bij het bestuurslid dat ze bewaarde. Het kan ook zijn dat een deel van de inventaris thuis bewaard werd bij bestuursleden en dat bij een wisseling in het bestuur de boeken of prenten niet steeds direct verhuisden. De omgang met de bezittingen van de kamer toont in ieder geval aan dat de zorgvuldige bewaring van de verzenboeken voor Missus Scholieren niet uitzonderlijk was, maar past binnen een patroon van conservering en archivering van bezittingen. Archivering en memorisering van in het verleden verworven bezittingen met als doel betekenisverlening voor het heden was al vanaf het begin een onderdeel van de gehele rederijkerscultuur, zoals Van Dixhoorn heeft laten zien in zijn artikel over de monumentalisering van het Antwerpse Landjuweel.⁹⁷ Binnen de rederijkerscultuur is er een constante neiging om het verleden te bewaren en te imiteren.⁹⁸ De neiging van de Veerse rederijkers om archiefstukken door gebruik tijdens de bijeenkomsten continu te actualiseren past binnen deze traditie.

Conclusie

Bij Missus Scholieren bleken de fysieke begrenzingsen in plaats en de niet-symbolische begrenzingsen in tijd het meest vatbaar te zijn voor invloed van het gewone leven buiten de kamer. De rederijkers konden soms decennia achtereen gebruikmaken van dezelfde ruimte, maar ze verhuisden ook verschillende keren. De fysieke begrenzing van het spel werd zo meermalen onder invloed van buitenaf veranderd. Voor de symbolische begrenzingsen van de plaats van het spel (zoals het uithangen van het tanneel en de aanwezigheid van andere rederijkers) zijn er geen aanwijzingen voor veranderingen in de loop van de tijd.

Instabiliteit geldt ook voor de temporele grenzen: deze werden in de loop van de tijd aangepast aan invloeden van buiten de kamer. De vergaderdag en waarschijnlijk ook de vergadertijden werden in de loop van de tijd veranderd en ook de jaarlijkse maaltijd werd naar een andere datum verplaatst. In al deze veranderingen in temporele grenzen bleven de regels voor de audiëntie voor zover bekend hetzelfde. Dat kan verklaard worden uit het feit dat de audiëntie de ongestoorde voordracht van teksten, een van de kernactiviteiten van de kamer, mogelijk maakte.

Binnen het spel zijn begrenzingsen in tijd en plaats van belang, maar het succes van het spel hangt vooral af van de uitvoering van de regels die gericht zijn op taal en tekst. Temporele en spatiale grenzen veranderen namelijk, maar de gerichtheid op taal en tekst blijft constant. Dat blijkt uit de regels rondom de verzenboeken die uitgebreid worden en de regels voor de audiëntie en het taalgebruik die in de tijd gelijk blijven. Daarom kon het toneel ook verkocht worden toen het niet meer gebruikt kon worden als medium om toneelstukken en voordrachten op te voeren

en daarom werden de verzenboeken met hun hoge gebruikswaarde en historische waarde een eeuw lang zo trouw bewaard.

Bronnen

- Zeeuws Archief, Kamer van Retorica ‘Missus Scholieren’ te Veere, 1530, 1590-1794, toegangsnummer 2515 (hierna ZA 2515), inv.nr. 2, *Akte waarbij burgemeesters, schepenen en raad van Veere de gildebrief, verleend door Adolf van Bourgondië bevestigen en de ordonnantie vernieuwen*, 1608 [en 1720].
- ZA 2515, inv.nr. 4, *Rekeningenboeken*. Deel II, 1660-1760.
- ZA 2515, inv.nr. 5, *Rekeningenboeken*. Deel III, 1761-1793.
- ZA 2515, inv.nr. 7, *Verzoekschrift van de overdeken, prins en dekens van de kamer van retorica te Veere aan het stadsbestuur van Veere inzake het behouden van de zuidkamer van het stadhuis voor hun bijeenkomsten, met beschikking van het stadsbestuur dat zij in het vervolg bijeen kunnen komen in een kamer boven het Vleeshuis*, 1628.
- ZA 2515, inv.nr. 10, ‘No. 1’, 1681-1707.
- ZA 2515, inv.nr. 20, *Op rijm gestelde vragen van de prins en antwoorden van de gildebroeders*, 1792-1794.

Literatuur

- Blom, P., “De zeldzaamheden op het gemeentehuis voorhanden.” Het stadhuis van Veere en zijn inrichting’. In: *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1994), 21-52.
- Bruaene, A-L. van, *Om beters wille. Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. Amsterdam, 2008.
- Commissie Zelandia Illustrata, ‘Het gebrandschilderde raam van het rederijkersgilde te Veere’. In: *Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, jrg. 1:0 (1991), 21-23.
- Dixhoorn, A. van, *Lustige geesten. Rederijkers in de Noordelijke Nederlanden (1480-1650)*. Amsterdam, 2009.
- Dixhoorn, A. van, ‘Monumentalisering van een festival. Het Antwerpse landjuweel van 1561 als historische gebeurtenis’. In: *Jaarboek de Fontaine 2011-2012*, 2014, 15-42.
- Dixhoorn, A. van, ‘De Rederijkerskamer (1400-1600)’. In: Jeroen Jansen & Nico Laan (red.), *Van hof tot overheid. Geschiedenis van literaire instituties in Nederland en Vlaanderen*. Hilversum, 2015, 67-91.
- Huizinga, J., ‘Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur’. In: L. Brummel et al. (ed.), *Verzamelde werken V* (Cultuurgeschiedenis III). Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 1950, 26-246.
- Koppenol, J., ‘Wat rijmt er nu op vuurbaken? Het ‘termen’ van de rederijkers’. In: *Literatuur*, jrg. 20 (2003), 26-28.
- Kops, W., ‘Schets eener geschiedenis der Rederijkers’. In: *Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*. Deel II. Leiden, 1774, 212-351.
- Leemans, I. & G-J. Johannes, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Republiek*. Amsterdam, 2013.
- Meertens, P.J., *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft derzeventiende eeuw*. Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks Deel XLVIII 1. Amsterdam, 1943.
- Moser, N., *De strijd voor rhetorica: poëtica en positie van rederijkers in Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland tussen 1450 en 1620*. Amsterdam, 2001.

Schotel, G.D.J., *Geschiedenis der Rederijkers in Nederland*. 2e verm. uitgave. Deel II. Rotterdam, 1871.

Tollé, H.A., 'Berigt nopens de rederykkamer der stad Vere. Waar in Sommige Byzonderheden voorkomen; gevolgt van eenige Vraegen, door Dezelve opgegeven in de jaaren 1788, 1789 en 1790; die zoo door my, als door andere Leden beantwoord zyn'. In: idem, *Iets van Henrik Antoni Tollé, predikant te Vere*. Vere, 1790, 49-76. Middelburg, Zeeuwse Bibliotheek, KLUIS 1108 D10.

Tollé, H.A., *Het kort berigt nopens de Veersche Rederijkkamer, uit oorspronkelijke ongedrukte stukken vermeerderd; met bijvoeging van eenige bijzonderheden, de rederijkkamers van Middelburg, Goes betreffende*. Manuscript, Veere, [1793]. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 78 C 57.

Noten

- 1 Het vervolg van dit artikel is een bewerking van het tweede hoofdstuk van mijn masterscriptie *'Dichtkunst beminnende Leden der Redenzaal binnen Vere': Een onderzoek naar de location of value in de verzenboeken van de Veerse rederijkerskamer Missus Scholieren (1681-1794)*.
- 2 Meertens, *Letterkundig leven*, 71. P.J. Meertens promoveerde in 1943 op dit werk, dat een uitwerking was van zijn afstudeerscriptie. Het biedt een geschiedenis van de literatuur, die in de zestiende eeuw en de eerste helft van de zeventiende eeuw tot stand kwam in Zeeland.
- 3 Van Dixhoorn, *De Rederijkerskamer (1400-1600)*, 76.
- 4 Idem, 75-76.
- 5 Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, 13.
- 6 Van Dixhoorn, *De Rederijkerskamer (1400-1600)*, 89-90. Er is nog steeds nauwelijks onderzoek gedaan naar de verdwijnende rederijkerscultuur na 1650 en de redenen waarom sommige kamers wel bleven voortbestaan.
- 7 I. Leemans & G.-J. Johannes, *Worm en donder*, 224. Overigens is voor die laatste conclusie weinig grond: Haarlem en Veere zijn van oudsher steden en in die plaatsen waren vier van de zeven overgebleven kamers gevestigd.
- 8 Zie Zeeuws Archief (ZA), toegangsnummer 2515 Kamer van Retorica 'Missus scholieren' te Veere.
- 9 De rederijkers kwamen elke winter circa een keer of tien bij elkaar. Voor zover bekend waren er in de zomer over het algemeen geen activiteiten. Een uitzondering is de zomer van 1792. Voor die periode zijn ongebundelde vragen en antwoorden in dichtvorm aangetroffen in het archief. Zie ZA 2515, inv. nr. 20, 1792-1794.
- 10 Huizinga, 'Homo ludens', 35-37. Huizinga publiceerde *Homo ludens* in 1938. Voor dit artikel is gebruik gemaakt van de versie uit de *Verzamelde werken* van Johan Huizinga in de editie van L. Brummel et al. uit 1950. Deze editie is online te raadplegen via de Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren (DBNL).
- 11 Idem, 35-39.
- 12 Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, 129-161. De missie van de rederijkers die hier omschreven wordt, dient geen directe materiële behoefte van de leden.
- 13 Van Bruane, *Om beters wille*, 231-251; Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, 57-88 en 139-153.
- 14 Volgens Van Dixhoorn zagen rederijkerskamers zichzelf als scholen van retorica. Zie Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, 129-161.
- 15 Huizinga, 'Homo ludens', 31.
- 16 Idem, 78, 80.

- 17 Idem, 35-39.
- 18 Huizinga noemt ook dat mensen een spel willen winnen om daarmee eer te verkrijgen, maar merkt terecht op dat dit alleen kan gelden voor een spel met meerdere deelnemers. Winnen is namelijk “de meerdere blijken” in den uitslag van een spel’. Echter, er zijn ook spelen voor een persoon, waarbij voor die persoon ook wat op het spel staat. Huizinga, ‘Homo ludens’, 77-78.
- 19 Tollé, ‘Berigt nopens de rederykkamer der stad Vere’, 49-76; Tollé, *Kort berigt nopens de Veersche Rederykkamer*.
- 20 ZA 2515, inv. nr. 2, 1608, [ongenummerde folia].
- 21 Ibidem.
- 22 Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, 140.
- 23 ZA 2515, inv. nr. 2, 1608, [ongenummerde folia].
- 24 Idem, artikel XIII.
- 25 Ibidem.
- 26 Idem, artikel IX.
- 27 Huizinga, ‘Homo ludens’.
- 28 ZA 2515, inv. nr. 2, 1608, artikel X.
- 29 ZA 2515, inv. nr. 7, 1628, [ongenummerde folia].
- 30 Blom, ‘De zeldzaamheden op het gemeentehuis voorhanden’, 27.
- 31 Idem, 29.
- 32 ZA 2515, inv. nr. 7, 1628, [ongenummerde folia]; Tollé, *Kort berigt nopens de Veersche Rederykkamer*, 8.
- 33 Tollé, *Kort berigt nopens de Veersche Rederykkamer*, 9.
- 34 ZA 2515, inv. nr. 4, 1660-1760, 50r.
- 35 Ibidem.
- 36 Tollé, *Kort berigt nopens de Veersche Rederykkamer*, 9.
- 37 ZA 2515, inv. nr. 10, 1681-1707, [98v]. Voor citaten uit de verzenboeken maak ik gebruik van transcripties gemaakt door de Werkgroep Walcheren van het project Rederijkers in Zeeland. De verzenboeken hebben, op het eerste na, geen folio- of bladzijde-nummering. De werkgroep heeft daarom de getranscribeerde pagina’s gecodeerd aan de hand van fotonummers. Een foto van een boekopening met twee bladzijden heeft een nummer gekregen en de linkerbladzijde daarvan is gecodeerd als de versozijde en de rechterzijde als de rectozijde. Wanneer niet de openingen in het boek, maar de bladen genummerd zouden zijn, zou dit precies andersom geweest zijn. Vanwege het feit dat de verwijzingen met fotonummers op dit moment de enige verwijzingsmogelijkheden naar de originele boeken zijn, zijn bij verwijzingen naar de verzenboeken de fotonummers aangegeven tussen vierkante haken.
- 38 Blom, ‘De zeldzaamheden op het gemeentehuis voorhanden’, 29.
- 39 ZA 2515, inv. nr. 10, 1681-1707, [98v].
- 40 Blom, ‘De zeldzaamheden op het gemeentehuis voorhanden’, 29.
- 41 Commissie Zelandia Illustrata 1991, 22-23.
- 42 Lukas 1: 26-38.
- 43 Moser, *De strijd voor rhetorica*, 81, 171-172, 180, 192.
- 44 Idem, 21.
- 45 Kops, ‘Schets eener geschiedenis der Rederijkers’, 332.
- 46 Het jaartal 1589 op de tekening verwijst naar een jaar waarin het glas vervangen is. Dit zou niet onlogisch zijn, want rond 1589 werd het stadhuis van Veere ook verbouwd. Commissie Zelandia Illustrata 1991, 22; Blom, ‘De zeldzaamheden op het gemeentehuis voorhanden’, 27.
- 47 ZA 2515, inv. nr. 5, 1761-1793, [ongenummerde folia].
- 48 Ibidem.
- 49 ZA 2515, inv. nr. 4 1660-1760, 50r.

- 50 Ibidem.
- 51 Idem, 69v.
- 52 Vergelijk ZA 2515, inv. nr. 4, 1660-1760, 67r en 76r.
- 53 Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, 140.
- 54 ZA 2515, inv. nr. 2, 1608, artikel XXI.
- 55 Idem, artikel X.
- 56 ZA 2515, inv. nr. 10, 1681-1707, [132v].
- 57 Idem, [132v-134r].
- 58 Tollé, *Kort berigt nopens de Veersche Rederijkkamer*, 25.
- 59 ZA 2515, inv. nr. 2, 1608, artikel XXIX.
- 60 Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, 142, vooral n. 63.
- 61 Tollé, 'Berigt nopens de rederykkamer der stad Vere', 58.
- 62 Uitzondering hierop is het jaar 1792, zie noot 10.
- 63 ZA 2515, inv. nr. 2, 1608, artikel XXII.
- 64 ZA 2515, inv. nr. 4, 1660-1760, 53r; Schotel 1871, 173-174.
- 65 ZA 2515, inv. nr. 10, 1681-1707, [68r-69r].
- 66 ZA 2515, inv. nr. 2, 1608, artikel IV, VI, XII, XXX.
- 67 Idem, artikel VI.
- 68 Idem, artikel XII.
- 69 Idem, artikel V en XVIII.
- 70 Idem, artikel V-VII, XII-XIV, XVI, XVIII en XIX.
- 71 Idem, artikel XVII.
- 72 Idem, artikel XXVIII.
- 73 Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, 140-141.
- 74 ZA 2515, inv. nr. 2, 1608, artikel XI.
- 75 Tollé, *Kort berigt nopens de Veersche Rederijkkamer*, 27.
- 76 Tollé, *Kort berigt nopens de Veersche Rederijkkamer*, 27; Schotel, *Geschiedenis der Rederijkers*, 178; Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, 234.
- 77 Tollé, *Kort berigt nopens de Veersche Rederijkkamer*, 27-28; Schotel, *Geschiedenis der Rederijkers*, 177-178.
- 78 Koppenol, 'Wat rijmt er nu op vuurbaken?', 26-28. Bij het termen werd een rijmwoord, de 'term', opgegeven waarna de rederijkers om beurten in een zin van maximaal twaalf lettergrepen hierop moesten rijmen. Wanneer er tot slot een rederijker was die geen rijmwoord meer wist te bedenken en een ander wist er nog wel een of meer, dan moest de eerste een boete betalen.
- 79 Tollé, *Kort berigt nopens de Veersche Rederijkkamer*, 27.
- 80 ZA 2515, inv. nr. 10, 1681-1707, [149v].
- 81 Tollé, *Kort berigt nopens de Veersche Rederijkkamer*.
- 82 Bijvoorbeeld in 1747. ZA 2515, inv. nr. 4, 1660-1760, 270r.
- 83 Tollé, 'Berigt nopens de rederykkamer der stad Vere', 56; ZA 2515, inv. nr. 4, 1660-1760, 81v.
- 84 ZA 2515, inv. nr. 4, 1660-1760, 81v. De berijmde inventarissen van prins Laurens Nebbens zijn een belangrijke bron voor de omgang met de eigendommen van de kamer, omdat Nebbens niet alleen de eigendommen noemt, maar er vaak ook op reflecteert.
- 85 Tollé, *Kort berigt nopens de Veersche Rederijkkamer*, 15-17.
- 86 ZA 2515, inv. nr. 4, 1660-1760, 85r-86v.
- 87 Ibidem.
- 88 Idem, 81v, 85r-86v.
- 89 Tollé, 'Berigt nopens de rederykkamer der stad Vere', 56; Tollé, *Kort berigt nopens de Veersche Rederijkkamer*, 22. In het manuscript van 1793 noemt Tollé een aantal van vijftien schelpen, in 1790 had hij het nog over veertien schelpen.
- 90 Tollé, 'Berigt nopens de rederykkamer der stad Vere', 56.

- 91 ZA 2515, inv. nr. 4, 1660-1760, 81v.
92 Ibidem. Onderstreping zoals in het rekeningboek.
93 ZA 2515, inv. nr. 4, 1660-1760, 67r, 81v.
94 Idem, 229v.
95 ZA 2515, inv. nr. 5, 1661-1793, 19r.
96 Idem, 45v.
97 Van Dixhoorn, *Monumentalisering van een festival*, 32-33.
98 Idem, 21-22.

Gehavende steden
De krimp van middeleeuwse havensteden in Zeeland

Jan-Willem de Winter

Inleiding

Wanneer we tegenwoordig een historische havenstad op de Zeeuwse of Zuid-Hollandse eilanden vanuit de verte naderen, is al van grote afstand iets opvallends te zien: een grote kerktoren domineert het silhouet van het stadje, maar die toren is onwerkelijk groot in vergelijking met het formaat van de rest van de stad. Hoewel bij de meeste steden nieuwbouwwijken inmiddels voor een aardige uitbreiding hebben gezorgd, is toch heel goed te zien dat de oorspronkelijke omwalling van de stad van een heel andere schaal was dan de stadskerk doet vermoeden. Dit verschijnsel is duidelijk te zien in bijvoorbeeld Sint Maartensdijk, Brouwershaven, Zierikzee en Goedereede. Het geeft het vermoeden dat er oorspronkelijk een grotere en meer verdichte stadsplattegrond moet zijn geweest. Het gaf de aanleiding voor dit onderzoek naar de achteruitgang en het uiteindelijke verval van wat eens een bloeiend stadsleven moet zijn geweest.

Morfologische krimp

Het bestaande onderzoek naar stedelijk verval is beperkt. Het weinige onderzoek naar krimp dat beschikbaar is, biedt echter wel interessante informatie. Stedelijke achteruitgang kent drie vormen: de bekendste vorm is de afname van de populatie, bijvoorbeeld door migratie of natuurlijke oorzaken als epidemieën en natuurrampen.¹ De tweede vorm is het teruglopen van de stadseconomie. De derde vorm is voor dit onderzoek het meest relevant, dit betreft namelijk het fysiek verval van de stad. Fysiek verval vindt plaats door het verdwijnen van bebouwing of andere ruimtelijke elementen, zoals straten en pleinen. Dit wordt aangeduid met de term morfologische aantasting. In 1966 kwam met de oprichting van de Urban History Group een sterke opleving van de wetenschappelijke interesse voor de ontwikkeling van de fysieke vorm van de stad.² Voor die tijd was het onderzoek voornamelijk gericht op de sociale, economische en politieke ontwikkeling. De toenemende aandacht voor de stadsmorfologie richtte zich vooral op de groei. Het onderzoek naar wat achteruitgang met de gebouwde vorm van de stad deed, bleef echter nog achter. Toch is door de goede beschikbaarheid van oude stadsplattegronden een vergelijkend onderzoek naar de fysieke aantasting van de stad goed mogelijk. De drie eerder genoemde vormen van stedelijk verval moeten hierbij goed worden gedefinieerd om het onderzoek zuiver te houden. Dat ze als begrip op zichzelf niet altijd staan voor stedelijk verval, illustreert Alan Dyer helder in zijn onderzoek naar het verval van Engelse steden.³ Hier nam het inwoneraantal sterk af, terwijl tegelijkertijd de welvaart toenam. De stedelijke economie kan dus een tegenovergestelde beweging maken en de afname van de populatie is op zo'n moment moeilijk als stedelijk verval aan te duiden. Voor het onderzoek naar het verval van de Zeeuwse steden is het daarom belangrijk deze drie vormen in het oog te houden en voortdurend met elkaar te vergelijken. Voor het onderzoeken van de fysieke vorm van de stad heeft Terry Slater de inmiddels bruikbare bronnen aangegeven, dit betreffen documenten, archeologische vondsten, stadsplattegronden en sporen in het landschap.⁴ Voor de betrouwbaarheid van het onderzoek naar de Zeeuwse stadsplattegronden is het uiteraard ook goed deze bronnen zoveel mogelijk naast elkaar te gebruiken.

Zeeuwse stedenkrimp

Wanneer we toespitsen op het bestaande onderzoek naar de vormontwikkeling van Zeeuwse steden valt op dat ook dit grotendeels gericht is op de groei. Daarnaast is doorgaans niet de samenhang tussen verschillende steden, maar het individuele niveau van een stad beschreven in een monografie. Voor het onderzoek zijn deze monografieën uiteraard wel goed bruikbaar. Met het naast elkaar leggen van deze beschrijvingen is het namelijk mogelijk een groter proces van stadsontwikkeling in Zeeland te ontwaren. Verder zal voor het onderzoek dus vooral gebruik gemaakt worden van primaire bronnen. Voor een geschikte methode is het onderzoek van Ronald Stenvert naar het verval van Enkhuizen zeer interessant.⁵ Centrale vraag van dit onderzoek is welke sporen het verdwijnen van circa duizend panden in deze stad achterliet. In Enkhuizen vond een demografische krimp plaats van 22000 inwoners in 1622 naar 6800 in 1796. Stenvert gebruikte opeenvolgende stadsplattegronden om te analyseren waar bebouwing was verdwenen. Herman Diederiks deed een demografische studie naar het verval van Amsterdam rond 1800.⁶ Interessant gegeven uit deze studie is dat segregatie van bevolkingsgroepen per stadsdeel wordt aangetoond. Bij de afname van de economische nijverheid op de Westelijke en Oostelijke Eilanden in Amsterdam werd dat meteen zichtbaar in de bevolkingsaantallen van de arbeiderswijken rondom deze gebieden. Hiermee werd zichtbaar dat bepaalde sociale klassen bij elkaar in een stadsdeel woonden. Ook Stenvert toonde aan dat de bevolkingsgroepen die sterk aan de handel waren gelieerd in specifieke stadsdelen woonden.⁷ Dit roept voor het onderzoek naar de Zeeuwse steden heel interessante vragen op. In welke delen van de Zeeuwse steden is de grootste leegloop? Daarop volgend: waar is de meeste morfologische aantasting te verwachten? Aangezien het bestaande onderzoek naar de fysieke krimp van de Zeeuwse steden beperkt is, is het van groot belang de stadsplattegronden zelf als primaire bronnen te gebruiken om de fysieke aantasting te kunnen onderzoeken. Daartoe zijn in dit onderzoek vier steden gekozen, waarvan de stadsplattegronden uit de zestiende tot en met de negentiende eeuw met elkaar zijn vergeleken. Hierdoor was het mogelijk de ontwikkeling van de bebouwing in beeld te krijgen. Het onderzoek is beperkt gebleven tot vier exemplarische havensteden op de verschillende Zeeuwse eilanden: op Walcheren Veere en Middelburg, op Schouwen-Duiveland Brouwershaven en Zierikzee. Redenen voor deze selectie waren de beschikbaarheid van goed kaartmateriaal en ander bronnenmateriaal, maar ook de verscheidenheid in ligging, de verdere ontwikkeling en de economische basis van de steden. Om een duidelijker beeld van de ruimtelijke ontwikkeling van de Zeeuwse havensteden te krijgen, wordt nu eerst de geschiedenis van de Zeeuwse steden kort uiteengezet.

Historie Zeeuwse havensteden

De grote rivieren de Schelde, de Waal en de Maas monden alledrie uit in het zuidwesten van Nederland. De plaats waar deze stromen de Noordzee bereiken, was uiteraard een strategische plaats om handel te drijven. Dit zorgde dan ook voor het tot bloei komen van verschillende havensteden in dit deltagebied in de veertiende en vijftiende eeuw. Grote zeevaardige schepen brachten handelswaren van en naar internationale bestemmingen. Wanneer zij het deltagebied bereikten om ver-

der de rivier op te varen, ontstond een probleem dat in de Zeeuwse nederzettingen als kans werd opgepakt. Door het vergroten van oude havens, werd een aanlegplaats voor de grote zeeschepen gecreëerd. De schepen werden vervolgens overgeladen in kleinere vaartuigen die de rivier wel konden bevaren en zo de meer landinwaarts gelegen steden konden bereiken, waarvan Antwerpen de belangrijkste was. Met deze overslag van handelsgoederen kwamen de Zeeuwse havens tot grote bloei. Die welvaart was zo groot dat er zelfs nieuwe havens werden gesticht. Rondom die nieuwe havens groeiden als snel welvarende stadjes. Zowel Veere als Brouwershaven zijn hier kenmerkende voorbeelden van. Dit is nu nog te zien aan de vorm van deze stadsplattegronden.⁸ De haven is het belangrijkste centrale element, in oudere nederzettingen was dit altijd de stadskerk. In deze nieuwe stadjes is de stadskerk decentraal gelegen en duidelijk niet het bepalende element van de ontwikkeling van de stadsplattegrond geweest.

Economische stagnatie

In de zeventiende eeuw stagneerde de economische groei in Zeeland. Het herhaaldelijk dichtslibben van de havenkanalen zorgde voor steeds minder bereikbaar worden van de havens. Het uitbaggeren was een grote kostenpost voor de stadsbesturen. Deze investering werd steeds moeilijker door de economische onzekerheid die de Engelse zeeoorlogen in die tijd met zich meebrachten. Door de onrust op de zeeën werd de internationale handelsstroom beperkt. Deze factoren versterkten elkaar, de verminderde bereikbaarheid zorgde voor minder inkomsten uit de overslag. Uiteindelijk leidden deze processen tot het vertrek van grote groepen internationale handelaren naar meer noordelijk gelegen havensteden, die economisch op Amsterdam waren gericht.⁹ De internationale handelaren waren mobiel en verwisselden op deze manier hun vestigingsgebied, terwijl ze niet veel op hun economische positie inleverden. Dit veroorzaakte uiteraard wel een grote bevolkingskrimp in de Zeeuwse havensteden. Het vertrek van de handelaren bracht een verdere economische teruggang van de steden, waardoor ook toeleverende industrieën zoals scheepsbouw, touwfabrieken en kuiperijen onder druk kwamen te staan. De demografische krimp was zo groot dat de vele leegstaande en vervallen bebouwing uiteindelijk werd gesloopt. De stadsplattegrond werd vanaf die tijd fysiek aangetast. Dat juist de bovenlaag van de bevolking vertrok, maakt dit proces extra interessant, zij lieten immers de duurzaamste en kostbaarste bebouwing van de stad achter. Dit in tegenstelling tot steden die te kampen hadden met wegtrekkende arbeidersgroepen.

Vier casestudies

Zierikzee

Wanneer we kijken naar de vier onderzochte steden, is hetzelfde proces per stad ook in meer of mindere mate zichtbaar. Zierikzee ontstond als nederzetting al in de zevende eeuw. Zierikzee werd als nederzetting gesticht door de Gentse Sint Baafsabdij. In de tiende eeuw werd het grafelijk bestuurscentrum voor het bezit op de omliggende eilanden.¹⁰ Met de overdracht van hun bezittingen aan de graaf van Holland in de twaalfde eeuw, werd dit bestuurscentrum nog verder uitgebreid voor het hele gebied Zeeland Beoosten de Schelde, het tegenwoordige deel van Zeeland

dat ten noorden van de Oosterschelde ligt. Zierikzee was eveneens kerkelijk bestuurscentrum, de Sint Lievensmonsterkerk was, zoals de naam al doet vermoeden de munsterkerk, het hoofd van alle parochies in dit gebied.¹¹ De stad lag aan de monding van de kreek de Gouwe, een strategische plaats voor een haven. Die haven werd dan ook in 1220 al vermeld, met de aanduiding van de nederzetting als 'Syricseporth', waarbij de term porth herleidbaar is tot portus, de haven.¹² Er werd lange tijd gehandeld in haring en zout, die handel groeide echter in de dertiende eeuw reeds uit naar internationale overslag van wol, laken, zuidvruchten, huiden, wijn en vis naar Italië, het Rijnland, Westfalen, Brabant, Namen, Luik en Frankrijk.¹³ Zierikzee werd aanvankelijk volledig gebouwd op de hoger in het landschap gelegen kreekkrug langs de Gouwe, een veilige wijkplaats voor het water. Dit is de strook bouwblokken die nu de huidige stadsplattegrond van west naar oost doorsnijdt. Hier bevindt zich het oudste centrum van de stad, aangeduid op de kaart met deel A (afb. 1). Met de aanleg van een dam was het mogelijk de handelshaven aan te leggen, ten westen daarvan lagen de gebouwen met de genoemde belangrijke bestuursfuncties. De bebouwing werd verder uitgebreid in oostelijke richting, ten noorden en zuiden van de haven, deel B en D. Hier vormde zich het handelsgebied van de stad, met grote stadswoningen op ruime percelen, maar ook typische stedelijke functies zoals het gasthuis voor opvang van zieke reizigers en kooplieden. In de delen C bleef lange tijd een bebouwing met meer perifeer karakter. Dit waren dan ook lager gelegen stadsdelen. Ook het zuidwestelijke deel E is pas in latere tijd bebouwd. Hier vestigde zich aanvankelijk de lakennijverheid in de dertiende en veertiende eeuw. In 1348 kreeg Zierikzee de stadsrechten verleend.¹⁴ De stad groeide uit tot een belangrijke internationale handelsplaats in de vijftiende eeuw, er werd handel gedreven met Engeland, Schotland, de Oostzeelanden en Scandinavië.¹⁵ Het eind van de zestiende eeuw bracht de grote teruggang van deze handel. Het stadsbestuur van Zierikzee reageerde op deze ontwikkeling door de aanleg van een nieuw havenkanaal in 1593, ter vervanging van de voortdurend dichtslibbende Gouwe.¹⁶ Zo kwam er weer een opleving van de regionale handel in landbouwproducten, zoals zout en meekrap.¹⁷ De internationale stapelrechten van de meekraphandel gingen echter over op Rotterdam, Zierikzee kwam hierdoor na de zestiende eeuw niet meer op het internationale handelsniveau van de voorgaande eeuwen.¹⁸ Door de lichte bevolkingsgroei als gevolg van de regionale handel, werd in de zeventiende eeuw de arbeiderswijk in deel E aangelegd, in contrast met de oude stad was dit gebied eenvoudig aangelegd met percelen van de wettelijk minimaal toegestane breedte van één Schouwse roede (3,7 meter) en woningen met slechts een bouwlaag.¹⁹ In de achttiende eeuw neemt door de inzakkende economie het inwoneraantal van Zierikzee weer af van 10.500 in 1750 naar slechts 6000 in 1795.²⁰

Brouwershaven

Op hetzelfde eiland ligt Brouwershaven. Hier werd een handelshaven gesticht in 1285.²¹ Deze haven werd aangelegd door het bestuur van het slecht bereikbaar wordende havenplaatsje Brijdorpe. In een bestaande kreek werd een dam gelegd en zo ontstond aan de ene kant de haven, aan de andere kant de eerste bebouwing van het stadje. De handel in bier en haring gaf de nodige welvaart in de dertiende eeuw, maar voor een felle economische bloei zorgde de opkomst van de internationale handel in haring, zout, meekrap en laken in de zestiende eeuw.²² In 1477 had

het stadje zijn stadsrechten ontvangen.²³ Ondanks een grote stadsbrand in 1545 en oorlogsschade door de Spaanse troepen in 1575, werd de stad steeds verder uitgelegd in de zestiende eeuw.²⁴ De huidige Nieuwstraat en Nieuwstad in deel C dateren uit deze tijd. Het hoogtepunt van de stad lag rond 1625, er stonden toen circa zeshonderd huizen, schuren en pakhuizen in het verdichte stadje.²⁵ In de latere zeventiende eeuw stagneerde de groei, de bevolkingsafname zette door in de achttiende eeuw. Deze afname werd vooral veroorzaakt door de teruglopende handelsinkomsten, die weer te wijten waren aan de voortdurend dichtslibbende haven van Brouwershaven. Halverwege deze eeuw resteerden duizend inwoners, in 1813 waren er nog slechts 730 over.²⁶ Van de handelspositie resteerde alleen nog de regionale handel in landbouwproducten, die nog gehinderd werd door de nabijheid van het grotere Zierikzee.²⁷

Veere

Veere werd als haven gesticht in de veertiende eeuw vanuit het oudere kerkdorp Zanddijk.²⁸ Hier stond het kasteel van de heren van Borssele, die een belangrijke veerverbinding onderhielden met het tegenoverliggende eiland Noord-Beveland. De veerverbinding met Kamperland op dit eiland leidde tot de naam Campveere voor de nieuwe havennederzetting. De eerste bebouwing in het later Veere genoemde stadje, verrees langs de haven aan de Kaai, maar ook langs de handelsroute naar Zanddijk, de huidige Oudestraat. De verbindende straat tussen deze twee straten was de Markt, van later datum en uitgegroeid tot het centrum van Veere. Het stadje kwam tot grote bloei door de handel in wol en laken vanuit Schotland.²⁹ Daarnaast werd vanuit Veere vis verhandeld naar het buitenland. In deze bloeitijd tussen 1450 en 1550 telde het stadje vierduizend inwoners.³⁰ Door de problemen met de havens vertrok ook hier het grootste deel van de handelaren. De aanwijzing tot garnizoensstad aan het eind van de zeventiende eeuw gaf weer enige opleving van het bevolkingsaantal.³¹ Veere verloor alsnog het Schotse stapelrecht in 1799.³² Dit was een gevoelige klap voor de al wankele economie, die de ondergang als internationale handelsstad bezegelde. De stad verviel uiteindelijk tot een plaats waar voornamelijk handel in sloopmaterialen resteerde.³³ In 1879 herbergde Veere nog slechts 610 inwoners.³⁴

Middelburg

Middelburg werd in de negende eeuw aangelegd als verhoogde burg in het landschap, waarschijnlijk als schuilplaats tegen de invallende Noormannen.³⁵ Deze burg lag op de kruising van twee kreekkruggen, die langs de kreek de Arne lagen. Na de aanleg van een dam kon de handelshaven ontstaan. Al vanaf de elfde eeuw kreeg Middelburg een stedelijke centrumfunctie. De Westmonsterkerk was het kerkelijk centrum van het gebied Bewesten de Schelde.³⁶ Deze positie werd versterkt door de stichting van de Noordmonsterkerk van het Utrechtse kapittel van Sint Pieter en de vestiging van de Onze-Lieve-Vrouwe abdij.³⁷ Ook het gewestelijk bestuur vond zijn plaats in Middelburg. De stad werd sindsdien in ringen rond de burg uitgebreid, maar ook langs de twee kreekkruggen, waarover de belangrijkste aanvoerroutes naar de stad liepen. In 1217 kreeg Middelburg de stadsrechten verleend.³⁸ In de twaalfde en dertiende eeuw kwam de internationale handel tot bloei. In 1508 werd het stapelrecht op Spaanse en Franse wijnen verworven.³⁹ Daarnaast bezat de stad het

stapelrecht op hout, laken en zout. In de zestiende eeuw werden drie belangrijke stadsuitleggen gerealiseerd, dit was een uitbreiding voor de huisvesting van de rijke handelaren wat goed te zien was aan de opzet van de bebouwing, in de stadsdelen aangeduid met D en E.⁴⁰ Deze Nieuwstad genoemde wijk trok ook de nieuwe stedelijke functies aan, zoals de toen gebouwde protestantse Oostkerk.⁴¹ In 1603 werden twee grotere havens aangelegd, er werd handel gedreven met Engeland, maar ook met Zuid-Europese en Scandinavische landen en de koloniën.⁴² In 1795 was de stad op zijn hoogtepunt van 19.500 inwoners.⁴³ De achttiende eeuw had nieuwe welvaart gebracht door handel in slaven, ivoor, goud, zilver, specerijen en koffie.⁴⁴ Middelburg schakelde door de teruglopende internationale handel echter steeds meer over op provinciale handel. Aan het eind van de negentiende eeuw resteerde het grootste economische belang nog in de Zeeuwse graanhandel.⁴⁵ Er was inmiddels ook een forse afname van het inwoneraantal naar 12.115 in 1807.⁴⁶

Gevallen gaten: de stadsplattegronden vergeleken

Uit de beschrijvingen van de Zeeuwse havensteden is een duidelijke demografische en economische krimp af te lezen. Er is echter niet veel bekend over de fysieke gevolgen die deze teruggang had voor de steden. Door het onderling vergelijken van opeenvolgende stadsplattegronden uit de krimpperiode van een stad moet het mogelijk zijn de morfologische aantasting in beeld te krijgen. Met het zichtbaar maken van deze fysieke krimp is er ook een mogelijkheid de achterliggende vraag naar dit fenomeen te onderzoeken: is er een logische structuur aan te wijzen in morfologische aantasting van krimpende steden? De ruimtelijke groei van steden is tot logische processen te herleiden, maar geldt dit ook voor de teruggang? Het onderzoek naar stadsplattegronden kent zijn beperkingen in het beschikbare materiaal. Niet alle stadsplattegronden zijn even betrouwbaar, ook zijn niet van alle steden voldoende plattegronden voorhanden. Een klein stadje is hierdoor moeilijker te analyseren dan een grotere stad als Zierikzee. De belangrijkste bron voor de zestiende eeuw is de door Jacob van Deventer getekende serie stadsplattegronden uit 1560. In de zeventiende eeuw volgt hierop de stadsplattegrond van Joan Blaeu uit 1649, alleen van Brouwershaven ontbreekt deze. Voor Veere is de kaart van Matthias Smallegange uit 1696 een tweede bron voor deze eeuw. In de achttiende eeuw maakte Willem Hattinga plattegronden van Zierikzee en Middelburg. Tot slot is aan het begin van de negentiende eeuw elke stad opgetekend voor het kadaster. Deze kaarten vormen de best betrouwbare basis voor het tekenen van de analysekaarten.

Methode

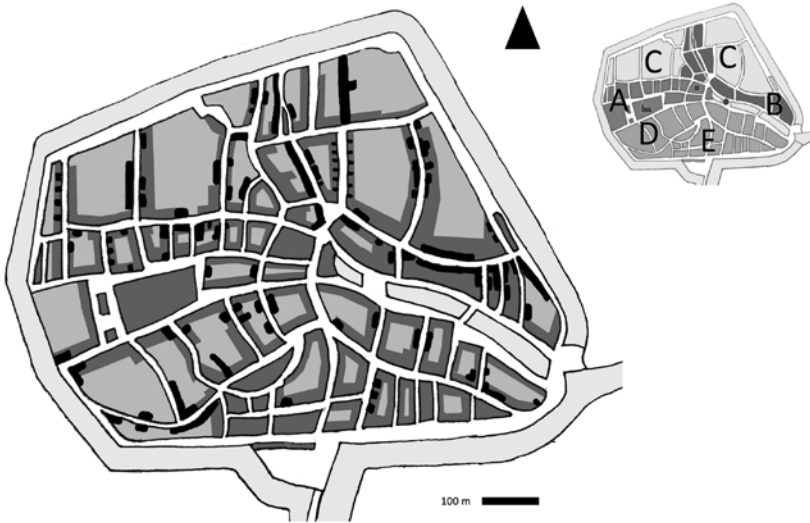
Door het over elkaar leggen van de stadsplattegronden in een computerprogramma, is het mogelijk de verdwenen bebouwing te achterhalen en zo op een analysekaart de gevallen gaten in te tekenen. Wanneer zichtbaar wordt dat panden zijn verdwenen, kan dit vervolgens worden gecontroleerd in de andere bronnen, bijvoorbeeld vermeldingen in de literatuur. De plattegronden zijn voor het onderzoek opgedeeld in verschillende wijken met een eigen letter. Met deze opdeling is elke wijk ingedeeld naar ouderdom, opzet en type bewoning. Hierbij is onderscheid gemaakt in

de stadskernen, de welgestelde wijken waar de internationale handelaren waren gevestigd, de arbeiderswijken en de randen van de stad. Zo wordt het mogelijk meer te weten te komen over het karakter van de fysieke krimp in de Zeeuwse steden. De verschillende wijken binnen de stad zijn nu namelijk met elkaar te vergelijken, maar ook de wijken van de vier steden onderling. Vond er in een grote en oude stad als Middelburg een gelijke aantasting van de bebouwing plaats in de welgestelde wijken als in een stadje als Brouwershaven? Tot slot wordt ook de vergelijking tussen de totale morfologische aantasting van de steden onderling gemaakt, om te kijken of er verschil bestaat in de mate van krimp tussen de steden.

Stadskernen

De stadskern is in de onderzochte steden altijd het oudste deel van de stad. Hier begon de ontwikkeling van de bebouwing, waren vanouds de meeste stedelijke functies gevestigd en was al een vrij stabiele stedelijke structuur ontwikkeld. Het stadscentrum was in de Zeeuwse steden vaak op een verhoogd deel van het landschap gelegen, waar het minste risico op overstroming was. Op de analysekaarten van de aantasting van Zierikzee wordt duidelijk dat de stadskern in deel A relatief onaangetast bleef. De eerste afbraak in dit stadsdeel vond pas plaats in de periode tussen de kaarten van 1750 en 1822. Er werden toen woonhuizen in het noordelijke deel van de bebouwing op de kreekrug afgebroken. Dit is interessant, omdat dit deel alleen bestond uit grote woonhuizen van de gegoede burgers van de stad. De zuidelijke bouwblokken werden in de gehele periode niet aangetast, hier was een concentratie van stedelijke functies zoals het stadhuis, de vleeshal en de stadskerk. (zie afb. 1) De stadskern van Veere werd gevormd door de kade langs de haven, een deel van de zuidelijke bouwblokken langs de route naar Zanddijk en met name de verbindende straat tussen die twee delen: de Markt. Langs deze straten waren ook de meeste stedelijke functies gehuisvest. De havenkade van Veere laat weinig aantasting zien: er werden wel verzoeken gedaan tot het afbreken van panden, maar daarin werd zelden toegestemd. De kade had echter wel degelijk te kampen met grote leegstand, veel van de huizen werden namelijk samengevoegd met hun buurpand. De Markt toont ook weinig aantasting vergeleken met de twee aangrenzende stadsdelen. Van de woningen die wel werden afgebroken, is het vrijgekomen perceel steeds toegevoegd als ommuurde tuin van het buurpand. Langs de Markt vond wel meer afbraak plaats dan langs de Kaai, maar vergeleken met de omliggende wijken bleef de aantasting erg beperkt. (zie afb. 2) Middelburg heeft een herkenbare stadskern in de centrale cirkel in de stadsplattegrond, gevormd door de hoger gelegen burg. Opvallend is ook in Middelburg dat binnen de oude stadskern weinig afbraak plaatsvond. In dit stadsdeel was het Gewestelijk Bestuur gevestigd en dat vormde een stabiele factor in de Middelburgse economie. Rondom dit gebouwencomplex stonden allerhande kostbare woonhuizen, maar ook hier werd weinig gesloopt. Waarschijnlijk kwam dit doordat veel bestuurders in dit gedeelte woonden, waardoor de bevolkingslaag van welgestelde burgers stabiel bleef dan in andere krimpende Zeeuwse steden. (zie afb. 3) De stadskern van Brouwershaven lag in het oudste deel, de bouwblokken ten oosten van de opgeworpen dam, aan de kop van de centrale haven. Dit stadje kende van de vier steden de grootste verandering in de stadskern. Op de kop van de haven staan op de plattegrond van 1560 gesloten bouwblokken getekend. Ten westen hiervan lag de hoofdstraat van de stad

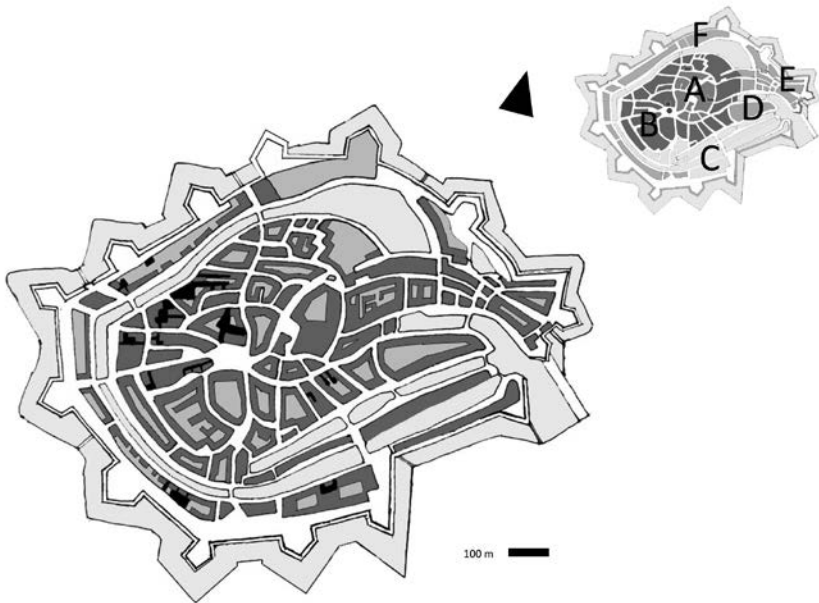
met daaraan de voorgevel van het stadhuis. In 1599 onderging het stadhuis een belangrijke verbouwing, waarbij de voorgevel naar de andere kant van het bouwblok werd verlegd en zo direct aan de haven stond.⁴⁷ De oorspronkelijke hoofdstraat, de Nieuwpoortstraat, verloor hiermee zijn belangrijke functie en in dit deel werd dan ook veel bebouwing afgebroken. De vrijgekomen percelen werden als tuin bij de beeldbepalende huizen langs de kop van de haven gevoegd. (zie afb. 4)

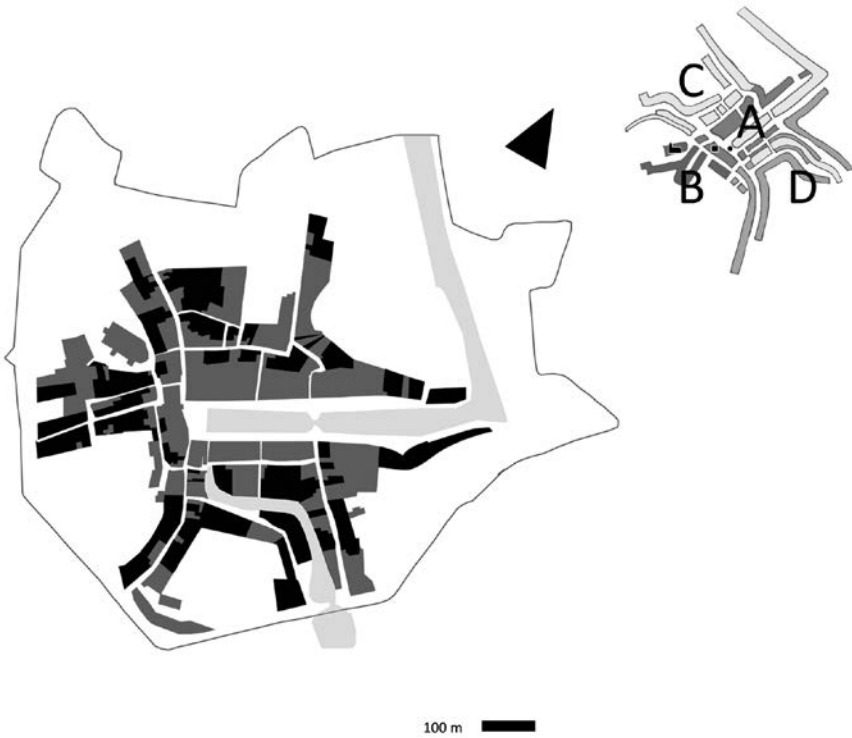
Afb. 1. Zierikzee

Afb. 2. Veere

Afb. 3. Middelburg

Afb. 4. Brouwershaven

Welgestelde wijken

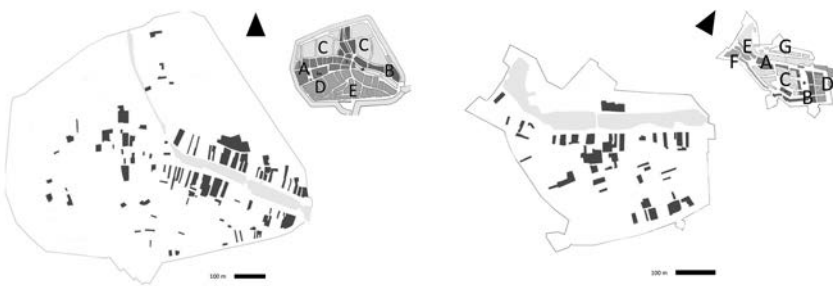
Zierikzee

De welgestelde wijken zijn voor het onderzoek de interessantste wijken, hier waren de internationale handelaren gevestigd in de bloeitijd van de Zeeuwse steden. Om te vinden waar een concentratie was van deze bewoners, geeft de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel (OAT) van de kadasterkaart uit 1822 een goede indicatie. Van elk perceel is de eigenaar vermeld, zijn beroep en de belastingwaarde van zijn woning. Hierdoor was het mogelijk de percelen in eigendom van internationale handelaren te arceren in de analysekaart. (zie afb. 5) Deze methode geeft uiteraard alleen de situatie weer aan het begin van de negentiende eeuw, waarin al veel handelaren de steden hadden verlaten. De mogelijkheid bestaat dat de verdeling van bewoners over de stadsdelen in voorgaande eeuwen anders is geweest. Dit is echter niet heel waarschijnlijk, omdat een structuur van grote huizen en percelen niet eenvoudig aanpasbaar was. Ook is op de meeste oudere stadsplattegronden te zien dat in dezelfde wijken de grootste huizen stonden getekend. Het is dus alleszins waarschijnlijk dat de verdeling van rijk en arm over de stadsdelen ook in voorgaande eeuwen zo was. In Zierikzee woonden de rijke burgers in de stadsdelen A, B en D. De oudst beschikbare plattegrond uit 1560 is getekend in een periode dat er waarschijnlijk al bebouwing was verdwenen. In de vijftiende eeuw had namelijk al een groeistagnatie ingezet door herhaaldelijke stadsbranden, pestepidemieën en de verzanding van de Gouwe, de kreek die naar de Oude Haven leidde. Al tussen de twee oudste plattegronden, van 1560 en 1650, zijn de nodige gaten in de bebouwing gevallen. De inval van de Spaanse troepen in 1576 zorgde voor de verwoesting van tweehonderd huizen en zestig zoutketen.⁴⁸ De bevolking verarmde sterk door de vele financiële offers die de verdediging vroeg. Op de analysekaart is een duidelijk onderscheid zichtbaar tussen de verschillende stadsdelen: grote aantasting in de wijken rond de Oude Haven, veel minder in wijk E aan de zuidkant van de stad. Dit heeft te maken met de aanleg van het nieuwe havenkanaal dat aansloot op het zuidelijke deel van de stad. Op de latere stadsplattegronden is dit verschil nog duidelijker te zien. In 1680 werd langs de zuidkant van de stad een kade aangelegd, waardoor de Nieuwe Haven in gebruik kwam. Sindsdien was er nog een verdere intensivering van de bebouwing in het zuidelijke deel van de stad. Was er dan toch geen sprake van krimp in Zierikzee? Dit blijkt niet het geval. De Oude Haven kampte voortdurend met verzanding, daardoor was de internationale vloot sterk afgenomen. De rijke handelaren verlieten Zierikzee en vestigden zich in andere steden.⁴⁹ De Nieuwe Haven bracht vernieuwde welvaart voor de stad, maar dit was op een ander vlak. De oplevende handel in zout en meekrap was nu vooral van regionaal belang, de grote internationale handel kwam er niet mee terug. Daarmee was er ook geen groei van de bovenste bevolkingslaag. De nieuw aangetrokken handelaren vestigden zich voornamelijk in de Nieuwstad, waar de huizen klein en de percelen smal waren, een typische arbeiderswijk. De afbraak van grote leegstaande panden in de welgestelde stadsdelen ging intussen onverminderd door.

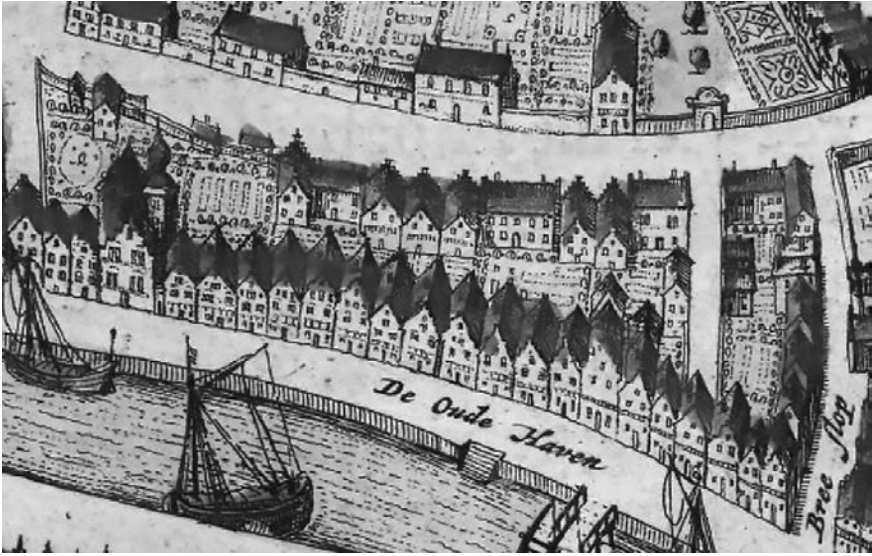
Gesloten bouwblokken

Een kenmerkend proces dat bij het vergelijken van de stadsplattegronden van 1649 en 1696 zichtbaar wordt, is de aantasting van de gesloten bouwblokken. Bij een

gesloten bouwblok is er langs alle randen een rij bebouwing, in het midden van het bouwblok resteert dan een plein of tuinen, die via steegjes tussen de bebouwing of soms alleen via de huizen wordt ontsloten. Wanneer een stad ging krimpen, werden dit type bouwblokken vaak als eerste aangetast. Dit is goed zichtbaar in Zierikzee. Wanneer we het fragment van de kaart van 1560 met de bouwblokken uit deel B vergelijken met de kaart van 1649, is te zien dat de eerste gaten in de bebouwing aan de achterkant van de bouwblokken al gaan vallen. In 1696 is het grootste deel van de bebouwing daar verdwenen. In 1822 zijn deze percelen weer veranderd (zie afb. 6). Alle zelfstandige woningen langs de achterzijde van het bouwblok zijn nu weg. Hier en daar resteert nog een koetshuis, de percelen zijn nu samengevoegd met de rij woningen direct aan de haven. Zo werd een aparte straat met panden dus gedegradeerd tot een achterstraat, behorend bij de huizen aan de representatieve zijde van de bouwblokken. Dit samenvoegen van meerdere percelen tot een grotere was een veel voorkomend proces in krimpende steden. Hoewel het een toename van welvaart van de resterende burgers is, die immers hun bezit zagen toenemen, zal het ook een gevolg van de sterk afgenomen vraag naar grotere stadswoningen zijn, waardoor het aanbod in waarde daalde. De rijkere zagen hun kans schoon om hun bezit in de verslechterende economie uit te breiden. Niet alleen percelen aan de voor- en achterzijde van bouwblokken werden samengevoegd, in de stad is ook te zien dat veel samenvoeging van naast elkaar liggende percelen plaatsvond. In de achttiende eeuw ontstond het woningtype 'gekoppelde woning', waarbij vaak een doorlopende eigentijdse voorgevel voor twee oudere panden werd geplaatst. De nog bestaande woning aan het Havenpark 40 in stadsdeel D, laat deze structuur nog duidelijk zien.⁵⁰ Ook de woning aan de Poststraat 48, in de kern van Zierikzee, kent deze vorm nog. Hiermee vond dus krimp plaats zonder dat dit directe sporen in de morfologie van de stadsplattegrond achterliet. Het is echter wel tekenend voor de afname van de vraag in dit segment van de woningmarkt.

Afb. 5. Zierikzee

Afb. 6a en 6b. Zierikzee

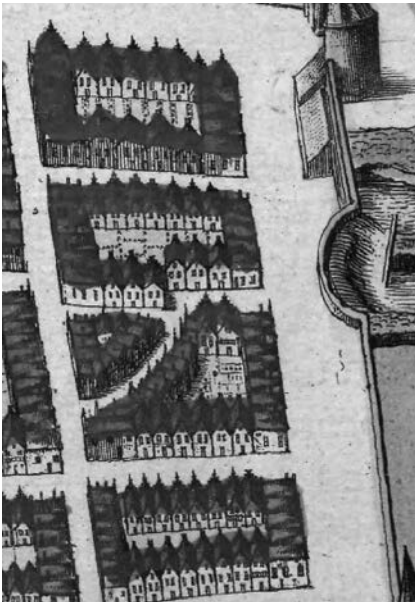
Veere

De rijke handelaren in Veere woonden in de wijken A, B, C en D. Op de eerste stadsplattegronden van Veere van 1560, 1649 en 1696 is nog niet zoveel aantasting zichtbaar. Toch verdwenen hier in de zeventiende eeuw al de nodige aanzienlijke woonhuizen. Kenmerkend voorbeeld uit de literatuur is Slot Laterdale in wijk C, eens in gebruik als verblijfplaats voor Prins Maurits, dat in 1647 wegens bouwvaligheid werd afgebroken.⁵¹ De kadasterkaart van 1811 geeft een dramatisch beeld van de kaalslag in dit stadje. Uit de literatuur zijn de nodige spraakmakende panden bekend die werden afgebroken in de negentiende eeuw in stadsdeel C. Huis De Swane, een statig pand dat werd bewoond door de belangrijke koopman Balthasar de Moucheron, oprichter van de Veerse Compagnie, ging bijvoorbeeld in 1809

wegens bouwvalligheid tegen de vlakte.⁵² In hetzelfde jaar werd ook het huis De Gouden Kop, een groot huis dat eens werd bewoond door de baljuw van Veere, gesloopt.⁵³ Op de OAT van de kadasterkaart is te zien dat de meeste vrijgekomen percelen van deze afgebroken panden als tuin aan de naastgelegen woning werden toegevoegd. Door de vele afbraak besloot het stadsbestuur een sloopbeleid op te laten stellen door de stadsarchitect Adriaan Bommenee.⁵⁴ Er werd verplicht gesteld bij het afbreken van een woning de straatzijde van het perceel af te bakenen met stenen muren, om te voorkomen dat er grote gaten in de rooilijnen zouden ontstaan. Deze tuinmuren werden in de praktijk vaak van de vrijkomende stenen van de woningafbraak gebouwd. De muren zijn ook nu nog op vele plekken te vinden in het stadje. Wanneer we inzoomen op deel D van de stad op de kaart van 1811, is hier alleen nog een groot vrijstaand gebouw te zien. Op de kaart van 1649 zijn hier nog vier gesloten bouwblokken (zie afb. 7). Het grote gebouw is een militaire kazerne in eigendom van het stadsbestuur van Veere. De aanwijzing van Veere als garnizoensstad zorgde voor enige nieuwe bewoners die ook gehuisvest moesten worden. Het is opvallend hoeveel woonhuizen op deze plaats inmiddels al waren verdwenen of blijkbaar voor de bouw van de kazerne zonder al teveel problemen konden worden afgebroken. In de stad werden in het begin van de negentiende eeuw nog twee kazernes gebouwd. Deze verrezen aan de Mijnsherenstraat en de Baljuwstraat, beide in het welgestelde deel C van Veere. Ook dit betrof een gedeelte waar in 1649 nog drie gesloten bouwblokken waren te vinden, alleen de rij woningen aan de oostzijde resteert hier nog in 1811. Van deze kazernes is bekend dat er slechts zeven huizen dienden te worden gesloopt om ruimte te maken, dit lage aantal geeft al aan hoeveel kaalslag er voor die tijd had plaatsvonden.⁵⁵ Ook rond de stadskerk werd het nodige afgebroken, hier om ruimte te maken voor een militaire wandelplaats, de kerk was namelijk in 1809 tot hospitaal voor de soldaten omgebouwd.⁵⁶ De Veerse kadasterkaart geeft veel interessante informatie over de afbraak. Zo is er veel samenvoeging van percelen zichtbaar aan doorhalingen. Een goed voorbeeld is te zien bij perceel A321 en A322 in deel C. A322 is een groot braakliggend perceel, dat is samengevoegd met het naastliggende perceel met bebouwing (zie afb. 8). In het lege perceel staat een 'p', wat duidt op 'plaats', deze is dus als tuin toegevoegd aan het pand van de burens. Ook de aanduiding 't' van tuin komt veel voor. Deze samenvoeging van vrijkomende buurpercelen vond heel veel plaats in het negentiende-eeuwse Veere. Ook de bijbehorende tabel laat dit zien: de bestemming 'huis' werd doorgehaald en veranderd in 'erf', zoals is te zien bij perceel A277 (zie afb. 9). In stadsdeel A, de huizenrij langs de Kaai en de haven, is relatief weinig aantasting te zien. De vijftiende-eeuwse verkaveling is hier bebouwd met aanzienlijke huizen, waar oorspronkelijk veel kooplieden woonden. Hier vond een zelfde proces plaats als bij de blokken ten noorden van de Zierikzeese Oude Haven: de huizen aan de representatieve zijde bleven gespaard, terwijl de bebouwing aan de achterzijde van de huizenblokken werd afgebroken of als secundaire bebouwing toegevoegd aan de andere percelen. Ook samenvoeging van buurpanden vond hier plaats. Het hoekperceel met het Huis De Beredans aan de Kaai werd samengetrokken met het buurpand De Prins van Oranje aan de Markt 2.⁵⁷ Dat gebeurde ook op de tegenoverliggende hoek van de Kaai met de Markt, waar het pand op de Kaai werd samengetrokken met Markt 1 en 3, de huizen De Wolffe en de Meerminne.⁵⁸ Die samenvoeging zette steeds verder door, want halverwege de negentiende eeuw

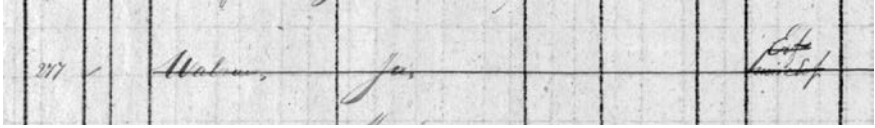
was het al samengevoegde pand van Markt 2 inmiddels eigendom van dezelfde persoon als de buurpanden 4 en 6. Interessant is dat duidelijk is te zien dat samenvoeging van complete panden vooral langs de beeldbepalende straten plaatsvond. In de bouwblokken achter deze zichtassen werd veel meer bebouwing afgebroken. In het negentiende-eeuwse Veere is ook goed te zien dat juist de grote en kostbare huizen werden afgebroken, terwijl de arbeiderswoningen aan de randen van de stad werden gespaard. De te hoge onderhoudskosten zullen hiervan de reden zijn geweest, van veel panden is als reden van afbraak de bouwvallige staat genoemd. Er was dus duidelijk geen doorstroom van arbeiders naar gegoede buurten. Hoewel het beeld in 1811 al een grote kaalslag is, zou veertig procent van de bebouwing pas na het bombardement van 1809 zijn afgebroken.⁵⁹ Aangezien het intekenen van een kadasterkaart vaak meerdere jaren tijd in beslag nam, is het mogelijk dat de kaalslag in 1811 dus in werkelijkheid nog groter was.

Afb. 7a en 7b. Veere

Afb. 8. Veere

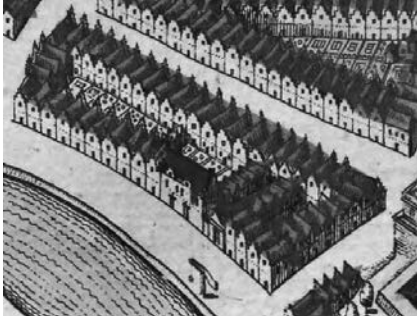

Afb. 9. Veere

Middelburg

Middelburg kende ook twee stadsdelen waar de meeste internationale handelaren waren gevestigd. Deze waren echter niet te achterhalen uit de tabel van de kadastrakaart: deze is bij het bombardement van de stad in 1940 verloren gegaan. Uit de literatuur was wel te achterhalen dat de wijken D en E speciaal voor de rijke internationale handelaren waren aangelegd en op de stadsplattegronden is ook te zien dat hier de statige bebouwing en grote percelen waren. In deel B woonden ook gegoede burgers, dit deel was echter niet specifiek voor de handelaren gebouwd. Het ontbreken van de OAT maakt de duiding van de lege percelen in de stadsplattegrond lastiger. In wijk E is wel afgebroken bebouwing te herkennen, op eerdere kaarten stonden hier wel grote huizen getekend. De literatuur geeft ook hier echter meer aanwijzingen over de teruggang van Middelburg. Tussen 1739 en 1833 verdwenen er 1229 huizen in de stad.⁶⁰ Deze afname van 3885 naar 2656 panden vond voornamelijk plaats door afbraak in de wijken D en E. De belastingkohieren van de stad geven een duidelijk beeld van de leegstand van kostbare woonhuizen, wat vooral blijkt uit dit kenmerkende citaat: 'Daar de meeste huizen door bouwval en absentie der eigenaren ten prooi staan van een ieder welke dezelve willen naasten'.⁶¹ Ook het vertrek van de zeer vermogende wijnhandelaar Jan David Herklotz uit Middelburg zorgde voor een leegstaand groot woonhuis aan de Rouaansekaai, de belangrijkste straat van de welgestelde wijk.⁶² Honorair pensionaris Huijssen de Kattendijke verliet zijn zeer kostbare woning aan de Groenmarkt in dezelfde tijd.⁶³ De meeste gaten in de stadsplattegrond vallen pas in de tweede helft van de negentiende eeuw, dus na de kadastrakaart van 1811. In Middelburg is net als in de andere steden ook de afnemende huizenwaarde te herkennen. De uitbreiding van het pakhuizencomplex van de VOC van 1711 tot 1720 in het hart van het belangrijkste bouwblok langs de haven aan de Rotterdamsekaai, laat deze ontwaarding duidelijk zien.⁶⁴ (zie afb. 10) De VOC kocht in 1628 het Huis Biggekercke aan en richtte dit in als kantoor. In 1670 was het eerste woonhuis aan de achterliggende Breestraat aangekocht en gesloopt voor de uitbreiding van het kantoor, dit proces ging in de achttiende eeuw gestaag door. Op de kadastrakaart van 1811 is te zien hoe groot het kantoor op deze manier kon worden in een bestaand bouwblok van kostbare stadswoningen. Er vond ook veel samenvoeging van woonhuizen plaats aan het eind van de zeventiende en in de loop van de achttiende eeuw. In veel gegoede straten is nu aan de structuur van de panden nog herkenbaar dat het achterhuis zich over drie percelen uitstrekt, terwijl het eerst drie afzonderlijke woonhuizen waren. Deze originele woningen bleven aan de gevelzijde wel intact als drie woningen. Dit is een kenmerkend verschil met Zierikzee, waar de voorgevel werd vervangen door een doorlopend front. Samenvoeging van de achterhuizen is in Middelburg nog te zien aan de woningen Rouaansekaai 35 en bij panden aan de Koepoortstraat, de Wagenaarstraat, de Gortstraat en de Lange Noordstraat.⁶⁵ Het betroffen allemaal

woonhuizen van goeude burgers. Belangrijke monumentale gebouwen als de Vlis-singse Poort, de Veerse Poort, het Accijnshuis op de Dam, het Hotel Hardinck aan de Lange Delft en de Wisselbank werden pas halverwege de negentiende eeuw af-gebroken.⁶⁶ In 1820 was de bevolking van de stad verder afgenomen tot 12900 in-woners, waardoor nog meer huizen vervielen en uiteindelijk werden gesloopt in de tweede helft van de negentiende eeuw.⁶⁷ Hoeveel lege plekken er in de stad geweest

moeten zijn, wordt duidelijk uit de zeer trage invulling van de gronduitgifte langs de Stationsstraat in 1885, de nieuwe hoofdas tussen het stadscentrum en het nieuwgebouwde spoorwegstation. Voor de bouwgrond langs deze straat werd uit-gegeven, werden namelijk eerste de lege percelen in de stad opgevuld met nieuwbouwwoningen voor de inmiddels weer groeiende bevolking.⁶⁸ Die lege plekken in de stad bleken er zeer veel te zijn.

Afb. 10a en 10b. Middelburg

Brouwershaven

Brouwershaven toonde meer spreiding in de vestiging van internationale hande-laren. Ze woonden vooral in de wijken A, C en D. Het is een relatief klein stadje, waardoor er ook minder stadsplattegronden zijn gemaakt. De vergelijking in be-bouwing vindt dus plaats tussen 1560 en 1813. Deze grote tussenliggende perio-de geeft echter toch een duidelijk beeld van de aantasting van dit stadje. Op het hoogtepunt van de bloei van Brouwershaven stonden hier zeshonderd huizen, dit aantal nam af door branden en overstromingen, maar voornamelijk door de afbraak van 420 panden.⁶⁹ Hierdoor resteerden in 1813 nog 180 huizen in het stadje. De wijken C en D, waar veel rijke burgers woonden, tonen een grote morfologische aantasting op de analysekaarten (zie afb. 4). Direct ten noorden van de haven is te zien dat de gesloten bouwblokken in 1560 aan het begin van de negentiende eeuw

nog slechts de rij woonhuizen langs de haven hadden behouden, terwijl de huizenrij aan de achterstraat grotendeels was verdwenen en de grond als tuin bij de andere bebouwing gevoegd. Bij de bebouwing ten zuiden van de haven vond een zelfde proces plaats. Het aantal huizen in deze bouwblokken nam tussen 1600 en 1750 af van vierenzeventig naar drieënveertig.⁷⁰

Arbeiderswijken

De arbeiderswijk van Zierikzee is hiervoor al benoemd, deze bevond zich in deel E. Deze wijk bleef behoorlijk intact op de opeenvolgende plattegronden, wat vooral zijn oorzaak had in de oplevende regionale handel van Zierikzee. De aantrekkende nijverheid zorgde voor nieuwe inwoners als scheepstimmerlieden en kuipers, die zich voornamelijk in deze buurt vestigden. Een zelfde proces zal zich in Middelburg hebben voorgedaan. In Brouwershaven en Veere ontbrak deze overgang naar nieuwe handelsposities, waardoor ook in de minder gegoede buurten bebouwing leeg stond en uiteindelijk verdween. De totale kaalslag in deze kleine handelsstadjes was dan ook aanzienlijk groter.

Randen van de stad

De stadsmuren en -wallen werden vaak ruim aangelegd, zodat er in de nakomende jaren mogelijkheden waren voor uitbreiding van de stad. Binnen de muren was vaak aan de stadsranden minder verdichting van de bebouwing te zien. De panden waren ook vaker in hout uitgevoerd, in plaats van steen. Vooral op de analysekaart van Zierikzee is te zien dat er relatief meer bebouwing in deze delen van de stad verdween. Bij de aanleg van de vesting van Veere in 1809 werd een groot deel van de bebouwing langs de randen afgebroken om ruimte te maken.⁷¹ Compensatie van woonruimte binnen de stad zal niet moeilijk geweest zijn voor het stadsbestuur, gezien de grote leegstand. In Middelburg is langs de stadsranden te zien dat er weinig druk op de ruimte lag, het in 1818 gedempte Molenwater, de spuiolkolk van de oude haven, bleef lange tijd onbebouwd en kreeg uiteindelijk de bestemming van militair exercitieterrein, een typisch perifere bestemming terwijl het gebied ruim binnen de stadswal lag en aan de welgestelde wijk grensde.⁷² In Brouwershaven valt vooral op dat de ruimte binnen de stadswal niet werd bebouwd, maar eeuwenlang voor akkerbouw in gebruik bleef.

Steden als geheel

De vier onderzochte steden laten interessante verschillen in aantasting zien. Er is een tweedeling te zien tussen Zierikzee en Middelburg enerzijds en Veere en Brouwershaven anderzijds. Bij de twee laatstgenoemde steden is de aantasting veel groter. De verklaring hiervoor is vooral te vinden in de oorsprong van deze nederzettingen: ze waren geheel eenzijdig aangelegd als internationale handelshaven en hadden vrijwel geen andere inkomstenbronnen om op terug te vallen. Deze stadjes kenden een felle economische bloeitijd, maar daarna wreekte zich hun eenzijdigheid met een veel grotere aantasting van de morfologie. Middelburg en Zierikzee zijn nederzettingen met een veel grotere ouderdom, waardoor al een stabielere basis in stedelijke functies was gelegd. Te zien is dan ook dat Zierikzee na het wegvalen van de internationale handel als inkomstenbron de regionale handelsfunctie weer oppakte, terwijl ook de bestuurlijke functie bleef bestaan. Hetzelfde gebeurde

in Middelburg waar de provinciale graanhandel en de resterende bestuursfuncties zorgden voor een minder grote aantasting van de stad.

Conclusie

Door het onderzoeken van de stadsplattegronden wordt een duidelijke structuur van morfologische krimp zichtbaar. De vier onderzochte steden vertonen een beeld dat logisch verklaarbaar is en herleidbaar tot factoren. Het onderzoek nodigt dan ook uit om ook op andere steden te worden toegepast. Bij het onderling vergelijken van de wijken is te zien dat veel van de aantasting daadwerkelijk in de welgestelde wijken plaatsvond. Er was geen doorstroming vanuit arbeiderswijken naar deze luxe woningen, met name vanwege de hoge lasten die de leegstaande en vervallen grote woningen met zich meebrachten. De arbeiderswijken lijdten in wisselende mate onder de krimp. De steden waar de neergang van de handelspositie compleet was, vertonen ook hier de nodige aantasting, zoals in Brouwershaven is te zien. Ook de ouderdom van de gevormde stadsmorfologie heeft invloed op de mate van krimp: de oudste stadsdelen waren steeds de stadskernen, waar de grootste verdichting van de stedelijke functies zat. De morfologie van deze stadsdelen had zich door de tijd heen al bewezen en bleek minder kwetsbaar voor het wegvallen van de internationale handel. De havenfronten die in alle vier de onderzochte steden zoveel mogelijk intact zijn gebleven, leveren interessante informatie over het stedelijk beleid dat werd gevoerd op krimp. Het stadsbestuur probeerde nog zoveel mogelijk te voorkomen dat de aantasting van de stad zichtbaar was. Interessant is dat we door de archiefbronnen in Veere weten dat voor de rij bebouwing langs de haven ook bewust meer sloopvergunningen werden geweigerd. Wanneer we vervolgens op de plattegronden in de andere steden hetzelfde fenomeen zien, is het heel waarschijnlijk dat ook de andere steden hier hun beleid op hadden aangepast. Dit geeft enerzijds aan dat door vergelijking met de andere bronnen, kaartmateriaal heel veel interessante informatie over de stadsontwikkeling kan geven. Anderzijds laat het zien dat krimp een zekere stuurbaarheid had en daarmee een logisch proces werd, zoals we dit ook bij de morfologische groei van steden kunnen zien. Het stadsbestuur voerde beleid dat zorgde voor sturing van de fysieke krimp. Ook op het niveau van de bouwblokken werd dit beleid zichtbaar. Als er afbraak van huizen nodig was door grote terugloop van de bevolking, gebeurde dit eerst aan de achterzijde van de bouwblokken, de rooilijnen langs de hoofdstraten werden zolang mogelijk intact gehouden. Eenzelfde bescherming van de rooilijn zien we ook weer terug in het stedelijk beleid van Veere, onder andere met de bepaling om leeg gesloopte percelen op deze lijn af te bakenen met stenen muren, zodat het straatbeeld niet werd onderbroken. Op het schaalniveau van de steden is ook een duidelijk verschil in morfologische aantasting te zien. De oudste steden Zierikzee en Middelburg zijn in veel mindere mate aangetast dan de later gebouwde steden Veere en Brouwershaven. In de steden als geheel is een vergelijkbaar proces te zien als in de stadskernen op wijkniveau: de oudste structuur heeft zich reeds bewezen en is daarnaast niet afhankelijk van één factor, de internationale handel. Er is dan ook een groot verschil in economische basis tussen de vier steden. Middelburg en Zierikzee kregen beide een opleving in respectievelijk provinciale en regionale handel, waar-

door nieuwe bevolking naar de steden trok. Ook bleef in beide steden het kerkelijk en gewestelijk bestuur, waardoor er meer gegoede burgers in de stad bleven dan alleen de internationale handelaren. Dit had ook effect op welgestelde ambachten als goudsmiden en juweliërs, die door deze meer gevarieerde klantenkring ook geen noodzaak hadden te vertrekken, in tegenstelling tot deze beroepsgroepen in Veere en Brouwershaven. Deze twee stadjes kenden een fellere economische bloeiperiode door de grote opleving in de overzeese handel, maar door hun eenzijdigheid was de impact van de teruggang ook veel groter. Logischerwijs zorgde dit voor een veel grotere aantasting van de gebouwde vorm van de stad. Interessant is dat dit fenomeen zich ook in de huidige tijd laat zien met de enorme morfologische aantasting van de eenzijdig op de auto-industrie gerichte Amerikaanse stad Detroit.

Besluit

Er zijn logische structuren en herleidbare factoren te zien in de ruimtelijke aantasting van de krimpende steden. Dit is van belang omdat hiermee voor toekomstige morfologische krimp van steden ook een verwachtingspatroon is op te stellen. De herleidbaarheid tot bepaalde factoren zoals economische basis en stedelijk beleid, maakt fysieke krimp beter voorspelbaar en het proces beter stuurbaar.

Literatuur

- Brusse, P., *Gevalen stad: stedelijke netwerken en het platteland. Zeeland 1750-1850*. Zwolle/ Utrecht, 2011.
- Brusse, P. en P. Henderikx, *Geschiedenis van Zeeland. Deel 1, Prehistorie-1550 (Geschiedenis van Zeeland 1)*. Zwolle, 2012.
- Brusse, P. en W. Mijnhardt, *Geschiedenis van Zeeland. Deel 2, 1550-1700 (Geschiedenis van Zeeland 2)*. Zwolle, 2012.
- Diederiks, H., *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800*. Amsterdam, 1982.
- Dyer, A., *Decline and Growth in English Towns, 1400-1640*. Basingstoke, 1991.
- Fagel, P., *Zeven eeuwen Veere*. Middelburg, 1983.
- Garde e.a., H.A.W. van de, *Kadastrale atlas van Zeeland 1832. Deel 3. Brouwershaven (Serie Schouwen-Duiveland 3)*. Middelburg, 1999.
- Henderikx, P., *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen*. Hilversum, 2001.
- Henderikx, P., Ontstaan en ruimtelijke ontwikkeling van Middelburg (9-14e eeuw). In: *Middeleeuwse toestanden: Archeologie, Geschiedenis en Monumentenzorg*. Hilversum 2002.
- Huijbrecht, P.J., *Verdwenen havens van Zeeland. Een historisch-geografische verkenning*. Zierikzee, 2006.
- Jansen-Glas, M.E., *Geschiedenis van Brouwershaven*. Brouwershaven, 1990.
- Jilleba, F.H.F., *Het oude Zeeuwse woonhuis*. Zutphen, 1983.
- Koops e.a., R.L., *Brouwershaven 700 jaar*. Brouwershaven, 1985.
- Koster, E.A., *Stadsmorfologie. Een proeve van vormgericht onderzoek ten behoeve van stedenbouw-historisch onderzoek*. Groningen, 2001.
- Meischke e.a., R., *Huizen in Nederland. Deel 3, Zeeland en Zuid-Holland; architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser (Huizen in Nederland 3)*. Zwolle, 1997.
- Polderman, C.N. en P. Blom, *Veere: van vissersbuurt tot vestingstad: bouwstenen voor een stadsgeschiedenis*. Goes, 1996.

- Rutte, R., Vierhonderd jaar stadswording in het mondingsgebied van de Schelde. Ruimtelijke patronen en handelstromen in de zuidwestelijke delta. In: *OverHolland*, nr. 12/13 (2013).
- Sijnke, P.W. en T. van Gent, *De geschiedenis van Middelburg in 25 stappen*. Vlissingen, 2009.
- Sinke, H., *Middelburg: architectuur en stedenbouw 1850-1950: monumenten inventarisatie project*. Zwolle, 1996.
- Slater, T.R. en J.P.P. Higgins, What is urban decline: desolation, decay and destruction, or an opportunity? In: T.R. Slater (red.), *Towns in Decline AD 100-1600*. Aldershot 2000.
- Stenvert, R., *Zeeland (Monumenten in Nederland 9)*. Zwolle, 2003.
- Stenvert, R., Enkhuizen: Morphologie einer schrumpfenden vormodernen Stadt. In: *Hausbau in Holland. Baugeschichte und Stadtentwicklung Jahrbuch für Hausforschung*, nr. 61 (2010), 215-240.
- Unger, W.S., *De monumenten van Middelburg*. Maastricht, 1941.

Noten

- 1 A. Dyer, *Decline and Growth in English Towns, 1400-1640*. Basingstoke, 1991, 61.
- 2 E. A. Koster, *Stadsmorfologie. Een proeve van vormgericht onderzoek ten behoeve van stedenbouwhistorisch onderzoek*. Groningen, 2001, 118.
- 3 Dyer 1991 (noot 1), 61.
- 4 T.R. Slater en J.P.P. Higgins, What is urban decline: desolation, decay and destruction, or an opportunity? In: T.R. Slater (red.), *Towns in Decline AD 100-1600*. Aldershot, 2000, 10.
- 5 R. Stenvert, Enkhuizen: Morphologie einer schrumpfenden vormodernen Stadt. In: M. Goer e.a. (red.), *Hausbau in Holland. Baugeschichte und Stadtentwicklung Jahrbuch für Hausforschung* 61 (2010), 215-240.
- 6 H. Diederiks, *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800*. Amsterdam, 1982, 364.
- 7 Stenvert 2010 (noot 5), 221.
- 8 R. Rutte, Vierhonderd jaar stadswording in het mondingsgebied van de Schelde. Ruimtelijke patronen en handelstromen in de zuidwestelijke delta. In: *OverHolland* 12/13 (2013), 108.
- 9 P. Brusse en W. Mijnhardt, *Geschiedenis van Zeeland. Deel 2, 1550-1700 (Geschiedenis van Zeeland 2)*. Zwolle, 2012, 100.
- 10 Henderikx 2001 (noot 10), 70.
- 11 Henderikx 2001 (noot 10), 86.
- 12 P. Henderikx, *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen*. Hilversum, 2001, 71.
- 13 P. Brusse, *Gevalen stad: stedelijke netwerken en het platteland. Zeeland 1750-1850*. Zwolle/Utrecht, 2011, 93.
- 14 R. Stenvert, *Zeeland (Monumenten in Nederland 9)*. Zwolle, 2003, 274.
- 15 Stenvert 2003 (noot 14), 62.
- 16 Brusse en Mijnhardt 2012 (noot 9), 47.
- 17 Brusse 2011 (noot 11), 17.
- 18 P. Brusse en P. Henderikx, *Geschiedenis van Zeeland. Deel 1, Prehistorie – 1550 (Geschiedenis van Zeeland)*. Zwolle, 2012, 66.
- 19 R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland. Deel 3, Zeeland en Zuid-Holland; architectuur-historische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser (Huizen in Nederland 3)*. Zwolle 1997, 246.
- 20 Brusse 2011 (noot 11), 36.
- 21 R.L. Koops e.a., *Brouwershaven 700 jaar*. Brouwershaven 1985, 9.
- 22 Koops e.a. 1985 (noot 21), 9 en Brusse en Mijnhardt 2012 (noot 9), 77.

- 23 Koops e.a. 1985 (noot 21), 9.
- 24 Koops e.a. 1985 (noot 21), 42.
- 25 Koops e.a. 1985 (noot 21), 76.
- 26 M.E. Jansen-Glas, *Geschiedenis van Brouwershaven*. Brouwershaven 1990, 17 en Koops e.a. 1985 (noot 21), 76.
- 27 Koops e.a. 1985 (noot 21), 42.
- 28 C.N. Polderman en P. Blom, *Veere: van vissersbuurt tot vestingstad: bouwstenen voor een stadsgeschiedenis*. Goes, 1996, 20.
- 29 P. Fagel, *Zeven eeuwen Veere*. Middelburg, 1983, 157.
- 30 Polderman en Blom 1996 (noot 28), 48, 52 en 113.
- 31 Polderman en Blom 1996 (noot 28), 47.
- 32 Stenvert 2003 (noot 14), 248.
- 33 Fagel 1983 (noot 29), 183.
- 34 Polderman en Blom 1996 (noot 28), 50.
- 35 W. S. Unger, *De monumenten van Middelburg*. Maastricht, 1941, 1.
- 36 P. Henderikx, Ontstaan en ruimtelijke ontwikkeling van Middelburg (9-14e eeuw). In: P. J. Woltering e.a. (red.), *Middeleeuwse toestanden: Archeologie, Geschiedenis en Monumentenzorg*. Hilversum, 2002, 246.
- 37 Henderikx 2002 (noot 36), 246.
- 38 Unger 1941 (noot 35), 1.
- 39 Stenvert 2003 (noot 14), 15.
- 40 Brusse en Mijnhardt 2012 (noot 9), 47.
- 41 Meischke e.a. 1997 (noot 19), 166.
- 42 P. J. Huijbrecht, *Verdwenen havens van Zeeland. Een historisch-geografische verkenning*. Zierikzee, 2006, 47.
- 43 Brusse 2011 (noot 11), 24.
- 44 Brusse en Mijnhardt 2012 (noot 9), 51.
- 45 Stenvert 2003 (noot 14), 16.
- 46 Brusse 2011 (noot 11), 33.
- 47 H.A.W. van de Garde e.a., *Kadastrale atlas van Zeeland 1832. Deel 3. Brouwershaven (Serie Schouwen-Duiveland 3)*. Middelburg, 1999, 29.
- 48 Huijbrecht 2006 (noot 42), 85.
- 49 Brusse 2011 (noot 11), 103.
- 50 F.H.F. Jilleba, *Het oude Zeeuwse woonhuis*. Zutphen, 1983, 19-21.
- 51 Fagel 1983 (noot 29), 99.
- 52 Polderman en Blom 1996 (noot 28), 35.
- 53 Polderman en Blom 1996 (noot 28), 87.
- 54 Polderman en Blom 1996 (noot 28), 78.
- 55 Polderman en Blom 1996 (noot 28), 58.
- 56 Polderman en Blom 1996 (noot 28), 45.
- 57 Meischke e.a. 1997 (noot 19), 226.
- 58 Meischke e.a. 1997 (noot 19), 236.
- 59 Meischke e.a. 1997 (noot 19), 233.
- 60 P.W. Sijnke en T. van Gent, *De geschiedenis van Middelburg in 25 stappen*. Vlissingen, 2009, 99.
- 61 Brusse 2011 (noot 11), 112.
- 62 Brusse 2011 (noot 11), 107.
- 63 Brusse 2011 (noot 11), 107.
- 64 Unger 1941 (noot 35), 74.
- 65 Jilleba 1983 (noot 50), 19.
- 66 Unger 1941 (noot 35), 11.

- 67 H. Sinke, *Middelburg: architectuur en stedenbouw 1850-1950: monumenten inventarisatie project*. Zwolle, 1996, 18.
- 68 Sinke 1996 (noot 67), 28.
- 69 Koops e.a. 1985 (noot 21), 76.
- 70 Koops e.a. 1985 (noot 21), 76.
- 71 Fagel 1983 (noot 29), 183.
- 72 Sinke 1996 (noot 67), 25.

‘Bisamratten’.

De Communistische Partij van Nederland (CPN) en de Watersnoodramp van 1953

Jan de Vetten

Inleiding

'Bisamratten'. Zo noemde begin februari 1953 een krant de communisten. Terwijl het overgrote deel van het Nederlandse volk na de Watersnoodramp maar één doel had: helpen, probeerden die politiek voordeel te behalen uit de ramp.¹ De Communistische Partij van Nederland (CPN) speelde bij de Watersnoodramp een merkwaardige rol. In dit artikel zal ik laten zien dat het optreden van de CPN na de ramp bijdroeg aan een verdere versterking van het isolement van die partij binnen de Nederlandse samenleving. Daarbij was er sprake van een wisselwerking: de partij manoeuvreerde zichzelf in een isolement en werd daarnaast door anderen geïsoleerd. Ik laat dat zien door het optreden van de CPN na de ramp te schetsen, alsmede de reactie daarop van de regering, de andere politieke partijen en de media. In de literatuur over de geschiedenis van de CPN komt de rol van die partij bij de Watersnoodramp een enkele keer kort aan de orde. In grote lijnen zijn er twee benaderingen te onderscheiden. Die van de historici die het isolement van de CPN – dat werd versterkt door haar optreden na de ramp – vooral aan het optreden van de partij zelf wijten.² En die van de historici die het optreden van de CPN – dat weliswaar niet altijd even tactisch was – vergoelijken en het isolement van die partij vooral aan 'anderen' wijten. Het boek *De ramp* (2003) van Kees Slager, een reconstructie van de Watersnoodramp, past bij die tweede benadering. Slager heeft veel begrip voor het optreden van de communisten na de ramp, hoewel hij ook aangeeft dat ze niet altijd even tactisch optraden. De regering en andere autoriteiten negeerden ten onrechte de kritiek van de CPN en de door haar aangeboden hulp. Ook volgens Slager lag het isolement van de CPN vooral aan 'anderen'.³ Beide benaderingen zijn mijns inziens te eenzijdig. De stelling die ik in dit artikel zal uitwerken is, dat de CPN werd geïsoleerd én zichzelf isoleerde: het gaat om en-en in plaats van of-of.

De CPN

De CPN kwam versterkt uit de Tweede Wereldoorlog. Het prestige van de Sovjet-Unie en het krediet dat de partij door haar verzetsrol in de oorlog had opgebouwd leidden tot een grote overwinning bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1946; CPN behaalde 10 van de toen nog 100 zetels. De partij was nog nooit zo groot geweest. In de jaren na 1946 veranderde dat en brokkelde haar positie al snel weer af. De felle bestrijding van de CPN na het uitbreken van de Koude Oorlog droeg daar zeker aan bij. Na de machtsovername door de communisten in Praag in 1948 waren er in Nederland tal van anticommunistische maatregelen van kracht geworden. Dat gebeurde op een breed front: de partij werd bestreden door de overheid en overheidsorganisaties, door de andere politieke partijen en vanuit de maatschappij (onder meer door de media, de vakbonden en de kerken). Hierdoor raakte de CPN in sterke mate geïsoleerd. Tot ver in de jaren zestig was die partij de paria van de Nederlandse politiek. Aan de andere kant was de CPN er trots op deel uit te maken van de grote communistische wereldbeweging, die – zeker nadat de communisten in 1949 de macht hadden overgenomen in China – een groot deel van het aardoppervlak beheerste. In ons land verschanste de partij zich achter het eigen gelijk van het 'wetenschappelijk socialisme'. Ze was ervan overtuigd dat de revolutie zou komen. Regelmatig liet de CPN het volk weten dat de machtsovername door de communisten nog maar een kwestie van tijd was.⁴

De ramp

In de nacht van zaterdag 31 januari op zondag 1 februari 1953, nu zo'n 65 jaar geleden, trok een zeer zware noordwesterstorm (windkracht 10 à 11 aan de kust) over Nederland. Daarnaast was er die nacht ook sprake van springtij. Door de storm en het springtij kwam het tot zeer hoge waterstanden aan de kusten van Zuid-Holland en Zeeland. In de vroege morgen van 1 februari braken op veel punten de dijken door. Flinke delen van zuidwest Nederland – in Zeeland, Zuid-Holland en Noord-Brabant – liepen onder water. Ook delen van België, Duitsland en Engeland overstromden toen. In de rampnacht kwamen in Nederland volgens officiële Rode Kruiscijfers van eind september 1953 1795 mensen om. Maar ook in de dagen daarna overleden nog mensen ten gevolge van de overstromingen; in totaal kwam het aantal slachtoffers op 1836. De materiële schade, aan huizen, bedrijven, dijken et cetera, was enorm en werd geschat op circa 1,5 miljard gulden (omgerekend zou dat in 2016 ongeveer € 5,5 miljard zijn⁵); een gebied van ongeveer 150.000 hectare stond onder water. De Watersnoodramp is daarmee de grootste ramp ooit in Nederland in vredetijd. Een 'geluk bij een groot ongeluk' was dat de Nederlandse industriële productiecapaciteit, die net weer was opgebouwd na de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog, onaangetaast was gebleven.⁶

Eerste reactie van de regering

Na de ramp kwam de hulpverlening snel op gang. Volgens de historicus Lambertus J. Giebels trad de centrale overheid in die dagen 'verstandig en effectief' op; daarbij zou minister van Binnenlandse Zaken Louis Beel (1902-1977, Katholieke Volkspartij, KVP) 'een kordate rol' hebben gespeeld. Het leek verstandig om het leger in te zetten en de ongeorganiseerde vrijwilligers, die in groten getale toestroomden, te weren. Op voorstel van Beel werd het Nationaal Rampenfonds ingeschakeld. Verder stelde hij voor om een interdepartementale coördinatiecommissie in te stellen, onder zijn voorzitterschap. Tot slot stelde hij voor enkele regelingen uit de Tweede Wereldoorlog, te weten de uitkering oorlogsslachtoffers en de vergoedingsregeling materiële oorlogsschade, van toepassing te verklaren, zodat aan de slachtoffers snel financiële hulp kon worden geboden. Al deze voorstellen, en nog enkele andere, werden op 2 februari, een dag na de ramp, door de Ministerraad geaccordeerd.⁷ De dag daarop, op 3 februari, legde minister-president Willem Drees (1886-1988, Partij van de Arbeid, PvdA) namens de regering een verklaring af in de Tweede Kamer. Hij gaf een overzicht van de omvang van de ramp, alsmede van de hulpverlening. Hij toonde zich dankbaar voor de hulp vanuit binnen- en buitenland. Het Rode Kruis zou zorgen voor de inzameling en verstrekking van hulpgoederen. Het Nationaal Rampenfonds werd belast met de inzameling van geldelijke bijdragen; het Fonds zou beginnen met het verstrekken van nooduitkeringen aan slachtoffers. Drees sloot af met een klemmend beroep op de bevolking de eendracht te bewaren: 'Voor het ogenblik vallen alle onderscheidingen en tegenstellingen weg en is er alleen de vurige wens, eendrachtig alle krachten in te spannen tot afweer, tot hulpverlening, tot wederopbouw. Moge [...] die eendrachtige wil gezegende vruchten dragen voor de getroffen en, voor het geteisterde gebied, voor ons land en voor onze volkskracht'.⁸

Reactie van de CPN

Deze oproep van Drees tot eendracht was niet besteed aan de CPN. Het dagelijks bestuur van die partij stelde zondagavond 1 februari een verklaring op die de volgende dag in *De Waarheid* zou verschijnen.⁹ Met die verklaring zocht de CPN meteen de confrontatie. De naoorlogse regeringen van Drees en anderen, en in het bijzonder de ministers van Verkeer en Waterstaat, kregen de schuld van de Watersnoodramp. Zij hadden volgens het CPN-bestuur de al jarenlang geuite waarschuwingen van deskundigen, Kamerleden en andere overheden in de wind geslagen en hadden prioriteit gegeven aan de ‘alles verslindende militarisatie’ – waarmee de herbewapening in het kader van de Koude Oorlog werd bedoeld – in plaats van aan dijkversterking. Verder riep de CPN op tot ‘nationale, centraal georganiseerde hulp’. De regering daarentegen had de hulp overgelaten aan plaatselijke autoriteiten en particuliere instellingen, in plaats van zelf de regie te nemen. Hierdoor werd er volgens de CPN ‘onvermijdelijk’ heel veel langs elkaar heen gewerkt en ‘kon de prachtige hulpvaardigheid die ons volk onmiddellijk heeft getoond voor een groot deel niet tot haar recht komen’. In een tweede verklaring riep het CPN-bestuur op tot het vormen van een eigen hulporganisatie, de Volkshulpcomités. Het bestuur stond op het standpunt dat alleen een organisatie ‘waarin de actieve krachten van de werkende bevolking vertegenwoordigd waren’ in staat zou zijn om snel hulp te verlenen. De comités zouden overigens wel bereid zijn samen te werken ‘met alle organisaties (...) die geacht kunnen worden representatief te zijn voor de bevolking’.¹⁰ Met deze beide verklaringen legde de CPN de koers van de partij in de komende maanden vast. Het is opmerkelijk dat de CPN nog op de dag van de ramp, op een moment dat er nog nauwelijks zicht was op de omvang van de ramp en de hulpverlening met horten en stoten op gang kwam, met een verklaring kwam waarin die hulpverlening scherp werd bekritiseerd.

Waarom zocht de CPN meteen de confrontatie? Volgens Ger Verrips (1928–2015), die een geschiedenis van de CPN schreef, ging die partij er na de ramp vanuit met een ‘revolutionaire crisissituatie’ te maken te hebben.¹¹ Dat lijkt mij wat te vergaand. Wel zag de CPN de ramp als een uitgelezen mogelijkheid om propaganda te bedrijven voor haar eigen zaak en zo weer een rol van betekenis te gaan vervullen in Nederland. De ramp moest worden uitgebuit door een eigen (voorhoede)rol op zich te nemen en meteen de aanval op de regering in te zetten. De naoorlogse regeringen kregen de schuld van de ramp en de partij richtte Volkshulpcomités op om die voorhoederol bij de hulpverlening te gaan invullen.

Visie CPN op de ramp

De visie van de CPN op de Watersnoodramp kwam tot uitdrukking in de berichtgeving in de eigen media van die partij: in het dagblad *De Waarheid*, in het maandblad *Politiek en Cultuur* en in door de partij uitgebrachte brochures. Daarin kwam steeds een viertal thema's naar voren: de schuldvraag, kritiek op de hulpverlening door de regering, kritiek op de hulp van de Westerse bondgenoten en tot slot de wederopbouw.

Het eerste thema was de schuldvraag. Zoals we hebben gezien gaf de CPN meteen op 1 februari de naoorlogse regeringen de schuld van de ramp. Een week later koppelde Paul de Groot (1899–1986), algemeen secretaris van het CPN-bestuur en daarmee de machtigste man in de partij, de verwaarlozing van de dijken een-op-

een aan de uitgaven voor de herbewapening: 'Het geld en de kracht die voor het onderhoud en vernieuwing der dijken gebruikt had moeten worden, werd besteed om Amerikaanse wapens te kopen. (...) Daarom is de verwoesting, door de watersnood aangericht, een direct gevolg van het Atlantische Pact en de oorlogspolitiek van de regering'.¹² Ook een in maart 1953 verschenen CPN-brochure was klip en klaar over de schuldvraag: 'Indien er geen milliarden aan de bewapening waren weggesmeten, was er geld geweest om de zeeweringen te versterken'. De regering had 'de voorkeur gegeven aan vliegtuigen en kanonnen. De dijken liet ze, zoals ze waren'.¹³ Volgens de historicus Jan Willem Stutje, die een biografie schreef van Paul de Groot, zag de CPN-voorman er geen probleem in om politieke munt te slaan uit de ramp. Terwijl tallozen, ook CPN'ers, geheel belangeloos hulp boden, stelde hij de schuldvraag, viel hij de regering aan en wilde hij zich niet aansluiten bij de nationale hulpverlening.¹⁴

Een tweede thema was kritiek op de hulpverlening door de regering en lof voor de hulp door de 'werkende mensen', *De Waarheid* stond ermee vol. De Nederlandse autoriteiten waren volgens de CPN in de eerste dagen na de ramp in verwarring, maar niet de arbeiders: die 'raakten in die eerste dagen de kop niet kwijt'. De CPN, de Eenheids Vakcentrale (EVC, de communistische vakbeweging) en de Volkshulpcomités deden wat ze konden. De regering daarentegen hield zich maar met één vraag bezig: 'Hoe redden we de oorlogsbegroting'.¹⁵ De kern van de CPN-kritiek was: de regering had geen herstelplan, er was geen centrale leiding in de hulpverlening, de vergoeding van de schade werd aan het Rampenfonds overgelaten en tot slot zweeg de regering over de 'grootse hulp' die het 'werkende volk' had geboden, terwijl er wel veel aandacht was voor de Amerikaanse en andere buitenlandse hulp.¹⁶ Voor Paul de Groot was het duidelijk waarom de regering er niet in slaagde om de 'enorme krachten' in het Nederlandse volk aan te spreken: 'Omdat wij in een kapitalistische klasse-staat leven. Het privé-bezit en het klasse-egoïsme van de bezitters overheerst alles. (...) Regeerders zijn geen volksleiders, doch slechts behartigers van de belangen van de bezittende klasse. Hun taak is het werkende volk te onderdrukken, zij vrezden het volk bovenal, in het bijzonder wanneer het uit zijn gewone doen raakt, zelfs als het zich tegen een natuurramp teweer stelt'. In zijn ogen waren de 'regerende klikken' alleen maar gericht op 'het behoud van hun macht, op de voortzetting van de winstgevende oorlogsvoorbereiding'. Daarom weigerden officiële instanties de hulp van arbeiders en werd de hulp van de Amerikanen toegejuicht.¹⁷ Opmerkelijk is de scherpe populistische toon van de berichtgeving op dit punt. Voortdurend werd gehamerd op de tegenstelling tussen de 'slechte' elite en het 'goede' volk. *De Waarheid* zette op 4 februari de hulpverlening door de regering, die 'jammerlijk onvoldoende en traag' was, tegenover die van 'het volk': 'Het volk schiet van alle kanten toe, waar de regering de slachtoffers aan hun lot overlaat'.¹⁸ Een paar dagen later prees Paul de Groot de mentaliteit van het gewone volk dat de handen uit de mouwen stak, tegengewerkt door de 'onwil en koploosheid bij de zogenaamde overheid'. Hij prees de 'ware mentaliteit van het werkende volk' dat meteen hulp ging bieden. Daartegenover stond de elite die hij karakteriseerde met de termen 'zorgeloosheid, harteloosheid en koploosheid'. Dergelijk gedrag sproot naar zijn mening voort uit 'de mentaliteit van de ontaarde ver-Amerikaniseerde, on-Nederlandse parasieten-klikken, die onder hun loden druk onze volkskracht verlammen'.¹⁹

Een derde thema was de kritiek op de rol van Amerikaanse en West-Duitse soldaten bij de hulpverlening en de lof voor de hulp uit Oost-Europa. De hulp van buitenlandse militairen zag de CPN als oorlogspropaganda. Terwijl hulp van Nederlandse arbeiders werd bemoeilijkt of onmogelijk werd gemaakt – volgens de CPN liet men ‘duizenden vakbekwame arbeiders’ werkloos rondlopen – werden Amerikaanse en West-Duitse soldaten binnengehaald, wat zij zag als ‘reclame voor de oorlogsvoorbereiding’. Typerend is een foto in een CPN-brochure van twee Duitse soldaten op Voorne-Putten, aangeduid als ‘nazi-soldaten’, met als onderschrift ‘Sie sind wieder da’.²⁰ *De Waarheid* schreef verontwaardigd: ‘Drees en zijn regering maken van deze ramp gebruik om uit de doodsnood en onafzienbare ellende nog oorlogspropaganda, propaganda voor de Amerikanen en hun Nederlandse instellingen te maken. Zij voeren geen nationale politiek (...) maar een koelbloedige klassepolitiek.’ En uitgerekend begin februari 1953, vlak na de ramp, had de regering ‘[m]et een onkiesheid en cynisme zonder weerga’ het wetsontwerp ingediend inzake de goedkeuring van het verdrag over de Europese Defensie Gemeenschap, door *De Waarheid* aangeduid als ‘het Europese leger’. Het land zou van zijn zeggenschap over eigen zaken worden beroofd; ‘nazi’s en Westduitse revanchisten’ zouden het recht krijgen ons land te bezetten. ‘Aan ons de taak om deze nieuwe aanslag op ons volksbestaan te voorkomen’.²¹ In de ogen van de CPN zou de Verenigde Staten de hulp aan de rampgebieden in West-Europa en aan de wederopbouw ondergeschikt willen maken aan de oorlogsvoorbereiding. Paul de Groot merkte in dat verband op: ‘Wij geloven niet aan de menslievendheid van die Amerikaanse pestgeneraals. Wij geloven eerder dat zij de ramp uit het oogpunt van hun plannen tot overheersing en bezetting van ons land bekijken’. Hij was dankbaar voor alle onbaatzuchtige hulp, uit Oost en West, maar: ‘Wij wensen niet dat de ramp misbruikt wordt om ons land nog verder onder de Amerikaanse ijzeren hiel te brengen’.²² Opmerkelijk is de nationalistische, anti-Amerikaanse en anti-Duitse toonzetting van de CPN-kritiek op de buitenlandse hulp. Volgens Stutje zag De Groot de strijd tegen de ramp als een strijd voor de nationale onafhankelijkheid, een strijd tegen de Amerikanen en vooral tegen de Duitsers. In dat verband was ‘[n]iets [...] te gortig, wanneer het erom ging de aartsvijand verdacht te maken’.²³ De CPN had wel veel lof voor de hulpverlening vanuit Oost-Europa. *De Waarheid* had op 20 februari goed nieuws: ‘Sowjet-organisaties zenden 1 miljoen voor getroffen’. De helft van dat bedrag (500.000 gulden) zou worden overgemaakt aan het landelijke Volkshulpcomité.²⁴ De dag daarop beantwoordde de krant de vraag waarom de Sovjet-Unie ons land geholpen had als volgt: ‘Omdat het over de hoofden van de regeerders het getroffen volk ziet. Omdat de solidariteit der werkers altijd sterker is dan de verdeeldheidszaaijerij der kapitalistische machthebbers’.²⁵ Begin maart schreef Paul de Groot dat de schenking van 1 miljoen gulden uit de Sovjet-Unie ‘diepe indruk [had] gemaakt op het Nederlandse volk’, vooral op de Zeeuwen. Zo bleek, volgens De Groot, dat de Sovjet-Unie helemaal niet dacht aan een oorlog tegen Nederland: ‘Immers, als je een land wilt overvallen, ga je het toch niet eerst een miljoen geven?’²⁶ Een CPN-brochure uit maart 1953 bekritiseerde de bagatellisering in de media van de hulp uit Oost-Europa. Die hulp was omvangrijk, maar bij Drees kon er geen bedankje vanaf. De gewone mensen waardeerden volgens de brochure deze onbaatzuchtige hulp echter wel, hulp die vrij was ‘van de reclame der Amerikaanse intriges rondom de wederoprichting van

de nazi-Wehrmacht'. Voor iedere gewone Nederlander moest het volgens de CPN nu toch wel duidelijk zijn dat de Sovjet-Unie geen bedreiging was.²⁷

Het vierde en laatste thema betrof de wederopbouw, alsmede de vraag wie dat zou moeten betalen. Natuurrampen zijn 'geen noodlot' schreef Paul de Groot: 'Wij, communisten, buigen ons niet voor het afschuwelijke geweld van de verwoestende natuurkrachten'. Hij wees erop dat in de Sovjet-Unie en het communistische China de natuurkrachten werden getemd: 'De Socialistische maatschappij verandert de natuur, verandert de woestijnen in vruchtbare akkers en legt het water de teugels aan. (...) Dat is mogelijk in een socialistische maatschappij, waar de regering en de staat in handen zijn van het volk en werken vóór het volk'. En dat was volgens De Groot de les van de ramp: 'wij [moeten] ons allen verenigen (...) voor een vrij en socialistisch Nederland'.²⁸ Nederland had nu de vrede nodig, en dus geen hoge wapeningsuitgaven of een EDG-verdrag, om het ondergelopen land terug te winnen en het hele land 'eens en voor goed te beschermen tegen het natuurgeweld!'²⁹ Wie betaalt de wederopbouw? De CPN ging ervan uit dat de regering het plan had om de al zwaar belaste gewone mensen heel veel geld voor hulp en herstel te laten opbrengen: 'Dit scheidt een vooruitzicht van grijnzende armoede, die het werkende volk onmogelijk aanvaard kan'. Paul de Groot presenteerde een alternatief plan. De wederopbouw moest snel ter hand worden genomen en de slachtoffers moesten volledig schadeloos worden gesteld: 'dat kan alleen ten koste van de rijken en ten koste van de militaire uitgaven'.³⁰ Of met andere woorden: 'De regering wil haar schuld thans delgen door het volk te laten betalen! Doch wat open moet, is de brandkast der rijken, die meer konden verdienen aan de oorlogsvoorbereiding dan aan de versterking der dijken!'³¹

Voorhoederol CPN

De CPN claimde een voorhoederol bij de hulpverlening na de ramp, dat kwam hiervoor al kort aan de orde. Dat past binnen de communistische ideologie; de communistische partij is immers de 'bewuste voorhoede van het proletariaat'.³² De Volkshulpcomités moesten die voorhoederol gaan vervullen: 'Het zal daarom voor ieder die begaan is met het lot der getroffen en die meent dat onmiddellijke en afdoende hulp nodig en mogelijk is, een vreugde zijn geweest te vernemen dat op initiatief van de Communistische Partij Volkshulpcomités tot stand zijn gekomen'. Die comités moesten 'de mobilisatie van de actieve volkskrachten ter hand gaan nemen om praktisch aan te pakken en recht voor de slachtoffers af te dwingen'. De CPN ging ervan uit dat de comités 'zich zeer snel in de massale sympathie van ons volk [zouden] kunnen verheugen'.³³

In de praktijk stelde die 'voorhoederol' niet veel voor, maar aan haar buitenlandse communistische vrienden probeerde de CPN te laten zien dat zij die rol wel degelijk vervulde. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de reactie van de CPN op een telegram van de West-Duitse communistische partij KPD: 'Waarde vrienden, Hartelijk dank voor betuiging van solidariteit met verschrikkelijke ramp. Nederlandse communisten en progressieve mensen staan in voorste rijen bij reddingswerk en organiseren hulp aan vluchtelingen. Organiseren strijd tegen reactie die ramp misbruikt voor Europese leger en schade-vergoeding slachtoffers hoofdzakelijk op werkers wil afwentelen'.³⁴ Een tweede voorbeeld betreft een artikel van een Waarheid-redacteur

in een Hongaars blad, gepubliceerd op 10 februari 1953. Dat artikel benadrukte de leidende rol van de CPN bij het reddingswerk na de ramp, terwijl de regering de initiatieven van het werkende volk vooral zou tegenwerken.³⁵

Kritiek op de CPN: in het Parlement

Het optreden van de CPN leverde haar veel kritiek op, onder meer in het Parlement en in de media. Eerst ga ik in op de parlementaire discussie. Op 9 februari stuurde de regering de 'Nota betreffende Watersnood 1953' naar de Tweede Kamer met een gedetailleerd overzicht van de schade, de hulpverlening en de getroffen maatregelen. Verder kondigde zij een onderzoek aan om te bezien hoe een herhaling van een dergelijke ramp kon worden voorkomen; daarbij zou in het bijzonder worden gekeken naar een afsluiting van de zee-armen.³⁶

In een debat op 10 en 11 februari 1953 behandelde de Kamer de nota.³⁷ De eerste spreker was PvdA-fractievoorzitter Jaap Burger (1904-1986) en hij zette de toon voor het debat: er zou niet naar zondebokken moeten worden gezocht, dit was niet het passende moment om te zoeken naar schuldigen. Bijna de hele Kamer zou hem hierin volgen, maar niet de CPN. In de bijdrage van die partij kwamen de bekende thema's weer naar voren: de schuldvraag, kritiek op de hulpverlening door de regering en kritiek op de hulp van de Westerse bondgenoten. De CPN stond overigens niet helemaal alleen; ook de Katholieke Nationale Partij (KNP) vroeg om uitsluitel over de oorzaken van en de verantwoordelijkheid voor de ramp.

In zijn rede in de Kamer stelde de CPN'er Henk Gortzak (1908-1989) meteen de schuldvraag aan de orde. Hij zei dat 'de dijken (...) door de na-oorlogse bezuinigingen aan hun lot [waren] overgelaten, [terwijl] de oorlogsuitgaven (...) op Amerikaans bevel tot in het waanzinnige [werden] verhoogd'. Hij wenste een onderzoek 'naar alle feiten en gegevens omtrent de omvang en oorzaak van deze ramp'; er moest een parlementaire enquêtecommissie worden ingesteld. Ook over de hulpverlening na de ramp kraakte Gortzak harde noten. Er was geen centrale leiding en er was geen centraal overzicht; men wist niet waar men de vele aangeboden hulp moest inzetten. Hij richtte zijn pijlen tevens op de buitenlandse hulp, met name die van de Verenigde Staten en West-Duitsland: 'Buitenlandse hulp kan slechts welkom zijn, indien zij geen politiek karakter draagt en de internationale positie van Nederland niet aantast'. Tot slot bepleitte hij een ruime vergoeding vanuit de schatkist van de in het rampgebied geleden schade, te financieren met een verlaging van de defensie-uitgaven.

De CPN kreeg veel kritiek in het Kamerdebat. Fractievoorzitter Pieter Oud (1886-1968, Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, VVD) kantte zich scherp tegen Gortzaks opmerkingen over de buitenlandse hulp: 'Men moet zelf wel erg verpolitiekt zijn, wanneer men achter die buitenlandse hulp politieke motieven zoekt'. Verder verweet hij hem dat hij alleen oog had voor wat fout ging, en dat wel zeer breed uit te meten: 'Fouten kunnen wij allen wel vinden'. Premier Drees ging de volgende dag, op 11 februari, in op de kritiek van de CPN. Hij zei dat hij had gehoopt dat over de ramp geen politieke strijd zou worden gevoerd, maar helaas kwam die er toch. De vraag of de ramp had kunnen worden voorkomen vond hij volstrekt begrijpelijk. Wat hij echter niet begreep was het verband dat de CPN zag met het Atlantisch Pact. In de jaren dat het pact bestond, was er volgens hem geen enkele verandering in het beleid ten opzichte van de waterkeringen geweest. In de

communistiche pers stond dat de ramp zou komen, dat de regering dat wist, maar dat zij het geld aan defensie had uitgegeven in plaats van aan de dijkversterking. Hij had echter de 'vlammende waarschuwing' van de CPN bij de behandeling van de begrotingen van Verkeer en Waterstaat niet gehoord. Verder ging Drees in op de kritiek op de hulpverlening, waarbij hij zich afvroeg: 'Waarom toch altijd het streven om alles, wat mensen in deze moeilijkste omstandigheden hebben gedaan, in een kwaad daglicht te stellen'. Het dirigeren van de hulp vanuit een centraal punt (de centrale leiding die de CPN wenste) zou volgens hem niet hebben gewerkt. Er waren gelukkig initiatieven van alle kanten en daarnaast was er de inzet van vele militairen: 'Hieruit is wel gebleken, hoezeer de Regering wenste, dat op zo ruim mogelijke schaal hulp kon worden verleend.' Ook over de hulp van de West-Duitsers was Drees positief: 'Ik zie gaarne Duitsers, wanneer zij op een dergelijke wijze hulp verlenen'.

Na Drees ging de minister van Verkeer en Waterstaat, Jacob Algera (1902-1966, Anti-Revolutionaire Partij, ARP), in op de kritiek van de CPN. Algera merkte op dat die partij niet eerder had geklaagd over de toestand van de dijken en de daarvoor uitgetrokken gelden. De bezuinigingen op de begrotingen van Verkeer en Waterstaat konden overigens geen gevolgen gehad hebben voor de dijken in het rampgebied, om de eenvoudige reden dat die niet onder het Rijk vielen. Wel gaf Algera toe dat de regering, onder meer uit het rapport van de Stormvloedcommissie (uit 1944), wist van de kans op overstromingen: 'De Regering kende dus uit de wetenschappelijke waarnemingen de mogelijkheid van het voorkomen van hogere stormvloed dan die tot nu toe bekend waren. (...) De Regering beraamde plannen en gaf daaraan een begin van uitvoering, maar zij werd door de vijand, de zee, overlopen voordat haar verdedigingslinie gereed was. Nu de mogelijkheid tot realiteit is geworden, betekent dit, dat de plannen met des te meer spoed moeten worden uitgewerkt en (...) dat de uitvoering krachtig ter hand moet worden genomen, omdat de veiligheid dat eist'.³⁸

Gortzak was niet tevreden over de antwoorden van Drees en Algera. In de tweede termijn van het Kamerdebat zei hij dat zij probeerden de kritiek van de communisten te onderdrukken.

Het betoog van Drees 'was voornamelijk tegen de communisten gericht'. Maar, zei hij, niet de communisten, die nooit in de regering hadden gezeten, maar de vóóren naoorlogse regeringen waren verantwoordelijk. Hij bestreed dat de CPN niet had gewaarschuwd voor bezuinigingen; dat had ze gedaan bij de behandeling van de Defensiebegroting. Gortzak bleef volhouden dat de regering grote fouten had gemaakt; daar zou een onderzoek naar moeten worden ingesteld. Tot slot diende hij namens zijn fractie een motie in waarin werd aangedrongen op een ruimhartige vergoeding van de schade in het rampgebied.

Premier Drees zei in zijn tweede termijn dat hij zich niet herkende in de opmerking van Gortzak over het onderdrukken van kritiek. Verder zei hij, met een sneer naar de parlementaire praktijk in het 'Sovjetbloc': 'Ik bemerk niet, dat daar enige kritiek wordt geoefend. Daar wordt alles altijd bij acclamatie eenstemmig aangenomen.' Tot slot verweet hij Gortzak dat hij de behandeling van deze zaak 'volgende de lijn, die de partijleiding had aangegeven (...) geheel (...) in de politieke sfeer' heeft willen trekken. Ook minister Algera ging in zijn tweede termijn in op de kritiek

van de CPN. Hij onderschreef dat de regering medeverantwoordelijk was, maar ook de Tweede Kamer, dus ook Gortzak. Tot slot benadrukte hij nogmaals dat de bezuinigingen geen schade hadden toegebracht aan de zeekeringen. Bij de stemmingen werd de motie-Gortzak met 70 tegen 6 stemmen verworpen, met alleen de CPN'ers voor.³⁹

Er kwam dus geen parlementair onderzoek of een parlementaire enquête. Wel kwam er een parlementaire 'Commissie voor de watersnood'. In die commissie had elke partij een vertegenwoordiger, behalve de CPN, dit op voorstel van PvdA-fractievoorzitter Burger. Die diende op 17 februari een motie in om de CPN uit die commissie te weren om redenen van de 'veiligheid van de Staat'. Zijn argumenten waren dat de communisten niet de belangen van de Nederlandse bevolking maar alleen hun eigen 'politieke aspiraties' zouden dienen; verder zag hij hen als 'het verlengstuk van een buitenlandse Mogendheid', als een vijfde colonne dus.⁴⁰ De CPN zette zich daarop scherp af tegen de Watersnoodcommissie. Volgens *De Waarheid* werd de CPN uitgesloten '[t]er wille, zo niet in opdracht van de Amerikaanse militaire autoriteiten in ons land'.⁴¹ De krant noemde de commissie een 'doofpot-commissie'. Volgens Gortzak ging het bij de commissie om het in de doofpot stoppen van de oorzaken van de ramp en van het falen van de hulpverlening. Verder vreesde hij dat bepaalde delen van het land om militair-strategische redenen blijvend prijsgegeven zouden worden aan de zee.⁴² De Watersnoodcommissie stierf overigens een stille dood, zonder veel te hebben gerealiseerd.⁴³ Het is opmerkelijk dat de CPN uit de Watersnoodcommissie werd geweerd. In het kader van de in en na 1948 getroffen anticommunistische maatregelen maakte die partij geen deel uit van enkele Vaste Kamercommissies, zoals die van Buitenlandse Zaken en Oorlog en Marine, dit met het oog op de staatsveiligheid. Het is echter de vraag of er in de Watersnoodcommissie veel staatsgeheimen aan de orde zouden komen. Het uitsluiten van de CPN lijkt eerder op een straf voor het optreden van die partij na de ramp en betekende een verdere aanscherping van haar isolement.

In de maanden daarna zou de Watersnoodramp nog verschillende keren aan de orde komen in de Tweede en Eerste Kamer. De CPN herhaalde steeds haar bekende kritiek en de regering verdedigde zich daartegen. De schuldvraag kwam aan de orde in een debat half maart in de Tweede Kamer over de Regeling noodvoorzieningen dijkherstel. Minister Algera zei toen dat men wel wist dat de dijken te laag waren, 'maar dat men niet wist, dat een ramp als deze zich zou gaan voltrekken en dat men bezig was met het treffen van noodvoorzieningen'. Die waren helaas nog niet klaar toen de ramp plaatsvond. Over de schuldvraag merkte hij op: 'Ik geloof niet, dat men [die] moet stellen, zonder het zeer buitengewone karakter van deze ramp daarbij in ogenschouw te nemen'.⁴⁴ In een debat half oktober in de Tweede Kamer over de Wet op de watersnoodschade leek minister van Financiën Johan van de Kieft (1884-1970, PvdA) de optie van een onderzoekscommissie naar de ramp open te laten: 'Zonder enige twijfel zal ik dit denkbeeld aan mijn collega's in overweging geven'. Hij zei dat nadat de CPN en de KNP erop hadden gewezen dat er ook na de Watersnoodramp van 1916 (die het gebied rond de Zuiderzee had getroffen) zo'n commissie was ingesteld.⁴⁵ Maar dat bleek toch niet de bedoeling te zijn. De regering achtte het nut van zo'n commissie 'twijfelachtig'. De deskundigen waren het er namelijk over eens dat de 'legende' van de verantwoordelijkheid van

de overheid geen bestaansgrond had. De regering merkte nog op dat het goed was om er zich rekenschap van te geven dat 'bij natuurverschijnselen als die, welke deze ramp veroorzaakten, van het verwerven van absolute zekerheid (...) nimmer sprake kan zijn'.⁴⁶ In de Ministerraad van 21 december 1953 bleek wederom dat de ministers weinig voelden voor een onderzoekscommissie. Premier Drees merkte toen op dat het de andere fracties toch duidelijk te maken moest zijn dat 'instelling van een commissie van onderzoek slechts koren op de molen van de communisten zou geven'.⁴⁷ Een veelzeggende opmerking: er komt geen commissie, omdat de communisten er wellicht van zouden kunnen profiteren. Zo viel definitief het doek voor een onderzoekscommissie.

Het beeld dat oprees uit de debatten in de Tweede en Eerste Kamer was dat de meeste partijen tevreden waren over wat de regering sinds de ramp had gedaan. Verder wilde men liever niet stilstaan bij de oorzaken van de ramp, maar vooruitkijken: naar het voorkomen van zo'n ramp in de toekomst. De CPN en de KNP waren de enige partijen die dat anders zagen, waarbij de CPN haar boodschap duidelijk scherper formuleerde dan de KNP. Het lijkt overigens niet onlogisch dat de andere partijen weinig zin hadden in een diepgravend onderzoek naar de oorzaken van de ramp. Ze hadden in de jaren daarvoor allemaal regeringsverantwoordelijkheid gedragen. Als de regering schuldig zou zijn, kon dat mogelijk leiden tot zeer hoge schadeclaims alsmede tot de vraag naar de politieke consequenties. Ook speelde mee dat de politieke prioriteiten in die jaren elders lagen: bij de wederopbouw, bij de dekolonisatie van Indonesië en bij de versterking van de NAVO. De Kamer wist wel dat de zeekering niet optimaal was, maar was verder niet bijzonder ongerust.⁴⁸

Kritiek op de CPN: in de kranten

In de media werd de CPN scherp bekritiseerd om haar opstelling na de Watersnoodramp. Een onderzoek naar de berichtgeving over de ramp in vier kranten – het sociaal-democratische *Het Vrije Volk*, de rooms-katholieke *De Tijd*, het liberale *Algemeen Handelsblad* en de regionale *Provinciale Zeeuwse Courant* – laat dat zien. Volgens Slager was de 'burgerlijke' pers 'hysterisch' over de activiteiten van de communisten; er was sprake van een anticommunistische hetze.⁴⁹ Dat lijkt me nogal overdreven. De CPN en haar spreekbuis *De Waarheid* uitten felle kritiek op de regering en op de hulpverlening; de genoemde kranten dienden die partij scherp van repliek. Het ging hard tegen hard.

De vier kranten benadrukten sterk het belang van eendracht bij hulpverlening en wederopbouw. *Het Vrije Volk*: 'Ons volk heeft nu de plicht eensgezind te doen wat het kan. (...) Het moet voor ons allen een erezaak zijn dit herstel snel en volledig te voltooien'.⁵⁰ Ook het *Algemeen Handelsblad* riep alle Nederlanders op de handen ineen te slaan en 'de uitdaging van deze noodtoestand te beantwoorden met doortastendheid en geestkracht'.⁵¹ *De Provinciale Zeeuwse Courant* schreef twee weken na de ramp trots te zijn op de hulpverlening na de ramp: 'Er wordt met grote energie gewerkt, er is een krachtsinspanning waar te nemen, die met recht nationaal mag worden genoemd (...) Het doet in deze dagen goed zich Nederlander te weten. Omdat de deugden van ons volk zich indrukwekkend manifesteren'.⁵² Die breed gewenste eensgezindheid werd echter verstoord door de CPN. Hoofdredacteur Klaas Voskuil (1895-1975) van *Het Vrije Volk* keerde zich op 5 februari

in een commentaar met de kop 'Bisamratten' scherp tegen de communisten. Hij schreef dat bijna het gehele Nederlandse volk maar één doel kende: helpen. Alleen een kleine groep communisten probeerde 'politieke munt' te slaan uit de ellende, voor hun 'wraakzaak'.⁵³ Een dag later schreef die krant dat iedereen probeerde op gecoördineerde wijze hulp te verlenen. Zo niet de communisten, en dat verbaasde volgens de krant niemand. Het was hun doel verwarring te zaaien, en als het zover was te roepen: 'Zie je wel'.⁵⁴ Op 14 februari vatte Voskuil nog eens samen wat hij van het communistische optreden vond: hun 'schandelijk misbruik' van de ramp overtrof alles 'wat we van die kant aan schandelijke huichelarij al hebben onder-vonden'. Ze hebben zich 'buiten en tegenover het Nederlandse volk gesteld in het uur van de nood'. Verder gaf hij hoog op van de eenheid en solidariteit bij de ramp, waarbij ook veel communistische arbeiders – tegen de oproepen van de CPN en de EVC in – zich hadden aangesloten.⁵⁵ Voskuil wilde overigens wel dat er te zijner tijd goed gekeken zou worden naar oorzaken en gevolgen van de ramp, om zo lering te kunnen trekken voor de toekomst.⁵⁶

Alle vier onderzochte kranten waren in het algemeen tevreden over het debat in de Tweede Kamer van 10 en 11 februari. *Het Vrije Volk* schreef: 'De eensgezindheid, waarmee ons volk op de gebeurtenissen gereageerd heeft, vond (...) haar weerklank in de Tweede Kamer. (...) Men verenigde zich in bereidheid de regering te steunen bij wat zij gaat ondernemen'. De meeste Kamerleden wilden de regering nog niet ter verantwoording roepen, omdat er zoveel onduidelijkheid was: 'Alleen de communisten maakten op deze regel uiteraard een uitzondering'. Voskuil verweet de CPN en *De Waarheid* '[d]omme demagogie'. Hij concludeerde: 'Paul de Groot en zijn trawanten zitten in het nauw. Hun pogingen om een wig te drijven in de eenheid (...) hebben volkomen gefaald. De bisamratten hebben hun kans niet gekregen'.⁵⁷ Op 11 februari schreef *De Tijd* dat de meeste fracties mild oordeelden over de vraag of de ramp had kunnen worden voorzien. Zo niet de CPN; volgens de krant hadden de communisten de eensgezindheid waarvan het Nederlandse volk blijk gaf verstoord.⁵⁸ In een commentaar blikte *De Tijd* op 13 februari terug op het debat in de Tweede Kamer. Dat zag ze als in het algemeen constructief, gericht op samenwerking. De krant veroordeelde het gedrag van de communisten, in de Kamer en daarbuiten. Die hadden 'kennelijk geprobeerd munt te slaan uit de heersende noodtoestand' door waar mogelijk de ontevredenheid aan te wakkeren.⁵⁹ Ook het *Algemeen Handelsblad* prees het Kamerdebat. Geen 'kleine critiek' en 'goedkoop zoeken naar zondebokken', maar een debat over de hoofdlijnen. Verder schreef de krant dat de eendracht in de Kamer groot was, 'helaas weder met uitzondering van de communisten, die zelfs dit gebeuren hebben aangegrepen om politieke agitatie te voeren, in en buiten de kamer'.⁶⁰ De *Provinciale Zeeuwse Courant* tot slot schreef dat het debat een 'waardig verloop' had. Over de inbreng van de CPN schreef de krant: 'De communisten hadden natuurlijk (...) critiek. Geen hulp, wel afkeuring. (...) Het is maar beter hun critiek stilzwijgend voorbij te laten gaan'.⁶¹

Rol van de BVD: monitoren van de CPN

De Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) hield de activiteiten van de CPN rond de Watersnoodramp vanaf dag één scherp in de gaten (zoals alle activiteiten van die partij al vanaf medio 1945 werden gemonitord). Premier Drees en minister

van Binnenlandse Zaken Beel werden nauwgezet op de hoogte gehouden. In de BVD-rapportages kwamen drie thema's aan de orde: de strategie en de tactiek van de partij, de agitatie in de praktijk en de hulp vanuit de Sovjet-Unie.

Het eerste thema was de strategie en tactiek van de CPN. Volgens de BVD had het partijbestuur zich de grote propagandistische waarde van de ramp onmiddellijk gerealiseerd. De verklaring van het bestuur van 1 februari over de oorzaken van de ramp paste volgens de dienst 'geheel in de tot dan toe aangenomen anti-Westerse houding' van de CPN. Het effect van de verklaring op de publieke opinie was echter 'vrijwel nihil'.⁶² Propaganda en agitatie waren volgens de BVD de hoofddoelen van de communistische activiteit rondom de Watersnoodramp. Vandaar dat de CPN probeerde de acties zo lang mogelijk te rekken: steeds weer artikelen in *De Waarheid*, het uitdelen van schoonmaakpakketten in het rampgebied, et cetera.⁶³ De dienst ging ervan uit dat de CPN de indruk wilde wekken de stuwende kracht bij de hulpverlening te zijn (de hiervoor al genoemde voorhoederol).⁶⁴

Het tweede thema was de agitatie van de CPN in de praktijk. De BVD rapporteerde vooral over de hulpverlening door de Volkshulpcomités en over de kinderuitzendingen. Over de Volkshulpcomités schreef de dienst dat conform de opdracht van het CPN-bestuur in diverse plaatsen comités werden opgericht, overkoepeld door een landelijk comité. Doelstellingen van de comités waren het zenden van hulpploegen naar de rampgebieden, het inzamelen van geld en het verzamelen van adressen voor evacués. Er gingen enkele tientallen hulpploegen naar het rampgebied, maar verder waren de activiteiten zonder al te veel succes. Er werd niet meer dan 68.000 gulden ingezameld (inclusief de 54.000 gulden ontvangen uit de Sovjet-Unie; zie hieronder) en begin maart waren er in Amsterdam nog geen evacués uit het rampgebied ondergebracht. De uitzending van kinderen uit het rampgebied voor vakanties naar het buitenland noemde de BVD '[d]e meest spectaculaire vorm van hulpverlening door het Volkshulpcomité'. Naar Frankrijk gingen enkele groepen met in totaal 190 kinderen; naar Hongarije gingen 71 kinderen. De BVD concludeerde dat de CPN door de oprichting van de Volkshulpcomités de weg van de nationale actie voor een meer politiekgetinte hulpverlening inruilde. Waarschijnlijk omdat die hulp anders vooral zou opvallen door 'bescheidenheid'. En dat paste niet bij het zelfbeeld van de CPN als 'voorhoede van de arbeidersklasse'. De CPN streefde ernaar haar prestige in het land te versterken, terwijl volgens de dienst de middelen van de partij 'in feite te gering waren om een dergelijk afzonderlijk optreden te rechtvaardigen'.⁶⁵

Het derde thema was de hulp vanuit de Sovjet-Unie. De BVD rapporteerde dat de CPN half februari een telegram uit Moskou had ontvangen met de toezegging van een schenking aan de Volkshulpcomités. Volgens de dienst zag Paul de Groot de mogelijkheid om met dat geld de CPN uit zijn isolement te verlossen, door het Nationaal Rampenfonds tot (afstemmend) overleg over de hulpverlening te 'dwingen'. De CPN-top was volgens de dienst 'zeer ontzet' toen bleek dat het overgrote deel van de één miljoen gulden uit de Sovjet-Unie bij het Nationaal Rampenfonds en het Rode Kruis terecht kwam en slechts een klein deel (54.000 gulden) bij de comités.⁶⁶ Volgens de BVD ging het hier waarschijnlijk om een 'vriendschapsoffensief'

van Russische zijde naar landen in de Amerikaanse invloedssfeer; in Groot-Brittannië en Perzië (waar ook natuurrampen hadden plaatsgevonden) gebeurde hetzelfde. Het internationaal-politieke belang van de Sovjet-Unie prevaleerde hier dus boven dat van de communistische partijen in die landen. *De Waarheid* schreef pas op 26 februari bij welke instanties de Russische financiële hulp was terecht gekomen, volgens de krant 'met instemming van de E.V.C. en het Volkshulp Comité'. Dat laatste was volgens de BVD een 'leugentje voor bestwil'.⁶⁷

Concluderend merkte de BVD op dat de CPN als enige politieke organisatie geprobeerd heeft politiek voordeel te behalen uit de ramp. Met de oprichting van de Volkshulpcomités probeerde de partij de algemene en nationale hulpacctie te doorkruisen. Het succes daarvan was gering, ook omdat Moskou niet echt meewerkte.⁶⁸

Kritiek binnen de CPN

Opmerkelijk was dat er ook binnen de CPN veel kritiek was op de opstelling van de partij; veel partijgenoten vonden dat de partij bij de Watersnoodramp te ver was gaan. De kritiek richtte zich op de Volkshulpcomités en het verdacht maken van de regering en de Amerikaanse hulp. Aan die kritiek werd op 7 februari zelfs een aparte zitting van het Partijbestuur gewijd. Paul de Groot zette zich daar, in de beste CPN-traditie, scherp af tegen de critici. De geuite kritiek was volgens hem afkomstig van 'schadelijke sectaristen' die niet wilden inzien 'dat de massa vertrouwen stelt in de CPN en haar ziet als de leidende nationale kracht'. Ook had hij harde kritiek op de Amerikanen: 'De Amerikanen zijn geen heilsoldaten, dat zijn peestsoldaten, imperialistische fascistische soldaten, dat zijn geen mensenredders, maar mensen-vernietigers, dat zijn beulen, dat zijn slachters. (...) Daar is geen enkele hulp van te verwachten'. Tot slot eiste hij absolute volgzzaamheid van zijn partijgenoten: 'Als het dagelijks bestuur stelling neemt, dan moet iedere partijgenoot dat absoluut opvolgen. (...) We moeten van iedere partijgenoot een ijzeren discipline eisen. Wie dat niet doet onmiddellijk afschrijven'. Volgens de historicus Stutje bereikte De Groot tijdens die vergadering 'een staat van opwinding die aan hysterie grensde; een volkomen paranoïde reactie waar velen ontzet door waren'.⁶⁹ Tijdens een volgende zitting van het Partijbestuur, op 28 februari, zei Paul de Groot dat de CPN 'grote politieke successen' had geboekt door zijn activiteiten na de ramp. Hij merkte op dat de Amerikaanse en Duitse hulp een fiasco was, waarbij hij zich wederom zeer denigrerend uitliet over de Amerikanen. De Russische hulp noemde hij een groot succes; het gewone volk kon zo zien dat de Sovjet-Unie niet de vijand maar een vriend was. Verder zei hij dat dankzij druk van de CPN de schadevergoedingen aan de getroffen en waren verhoogd. Hij klopte zich op de borst met vast te stellen dat de CPN de regeringspolitiek 'volledig ontmaskerd' had.⁷⁰ Na februari hield de interne kritiek op de houding en het optreden van de CPN overigens niet op. Tijdens een vergadering van een partij-afdeling in Amsterdam begin juni was er stevige kritiek op de Volkshulpcomités; opgemerkt werd dat die de mensen in verwarring hadden gebracht. En verder hadden velen zich geërgerd aan de manier waarop Paul de Groot sprak over de Amerikaanse hulp; de kritiek richtte zich onder meer op zijn uitspraak over 'Amerikaanse pestgeneraals'.⁷¹ In een rapport over de kritiek binnen de CPN op het optreden van de partijleiding na de ramp schreef de BVD dat er weliswaar geen sprake was van een algemene crisis in de partij, maar dat er wel veel onrust was (die wellicht nog werd ver-

sterkt door de anti-zionistische maatregelen in die tijd in de Sovjet-Unie). Enkele CPN-gemeenteraadsleden waren uit de partij gestapt en er waren veel opzeggingen bij *De Waarheid*.⁷² Het optreden na de ramp had volgens de dienst het prestige van de CPN-leiding geschaad. Er was onenigheid en die kwam 'op een voor de C.P.N. wel zeer onaangename wijze' naar buiten, dit gelet op de komende gemeenteraadsverkiezingen (van mei 1953).⁷³

Opmerkelijk is dat ruim een half jaar later, tijdens een vergadering van het Partijbestuur in september 1953, Paul de Groot het boetekleed aantrok en zei dat er in de eerste dagen na de ramp door de partij 'te bruusk' was opgetreden: de toon in *De Waarheid* was 'te fel en te agressief'. Hij wees erop dat de eerste dagen na de ramp grote delen van de bevolking in een 'soort religieuze roes' verkeerden (hij doelde hier waarschijnlijk op de golf van medeleven en hulpvaardigheid); de vijanden van de CPN hadden daar misbruik van gemaakt om een 'cynische en demagogische ophitsing' tegen de partij te voeren. De stellingnamen van de partij waren volgens De Groot overigens 'absoluut juist', maar niet zo tactisch naar buiten gebracht.⁷⁴ Dit was een opmerkelijke ommezwaai van De Groot na zijn scherpe, agressieve reactie in februari op de kritiek vanuit de eigen gelederen. Inmiddels was het wel duidelijk geworden dat het optreden van de CPN niet echt was aangeslagen in het land en dat er ook binnen de partij veel kritiek was. Het leek De Groot kennelijk verstandig daarin mee te gaan, zonder echter het principiële ongelijk van de partij toe te geven: er waren in zijn ogen geen strategische maar tactische fouten gemaakt.

Slotbeschouwing

Het eigenzinnige optreden van de CPN na de Watersnoodramp leidde tot een verdere vervreemding tussen de grote meerderheid van de Nederlandse bevolking en de partij. Waarschijnlijk was het isolement van de CPN niet eerder zo groot. Dit was het gevolg van een wisselwerking tussen eigen acties en die van anderen.

De CPN zag de ramp als een goede mogelijkheid om propaganda te bedrijven voor haar eigen zaak en zo haar dalende populariteit een halt toe te roepen. In haar reactie op de ramp isoleerde de partij zich van de rest van de samenleving door meteen de schuldvraag te stellen, door die vraag zelf te beantwoorden en de schuld neer te leggen bij alle naoorlogse regeringen. Verder eiste de partij een voorhoederol op bij de hulpverlening en probeerde die via eigen kanalen (de Volkshulpcomités) te gaan uitvoeren, in plaats van zich aan te sluiten bij de algemene hulpverlening van de rest van de samenleving. Van de weeromstuit werd de CPN ervan beschuldigd de eendracht van het Nederlandse volk te hebben doorbroken en de ramp te willen exploiteren voor eigen politiek gewin. Het optreden van de CPN werd door de andere partijen in de Tweede Kamer aangegrepen om te komen tot een verdere isolering van die partij: ze werd geweerd uit de Watersnoodcommissie. Ook voorstellen van CPN-zijde die op zich niet onredelijk waren, zoals het voorstel om een gedegen onderzoek in te stellen naar de oorzaken van de ramp, hadden geen schijn van kans. Kranten schreven zeer afkeurend over het optreden van de CPN. Zelf sprak zij van haar kant van een anticommunistische hetze. Opmerkelijk is dat er zelfs vanuit de eigen gelederen veel kritiek was op de houding van de partijleiding. Binnen de CPN ontstond onrust en velen keerden de partij teleurgesteld de rug toe. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van mei 1953 kreeg de partij de rekening gepresenteerd. De CPN ging toen achteruit naar iets meer dan 5 procent van de stemmen. Bij de

gemeenteraadsverkiezingen van 1946 behaalde de partij nog bijna 11 procent van de stemmen. In vergelijking met 1946 was zij in mei 1953 dus gehalveerd.⁷⁵ Voor de CPN was dat een ramp na de ramp.

Literatuur

- Baalen, Carla van & Jan Ramakers, *Het kabinet Drees III 1952–1956. Barsten in de brede basis* (Den Haag 2001).
- Dijk, Jos van, *Ondanks hun dappere rol in het verzet. Het isolement van Nederlandse communisten in de Koude Oorlog* (Soesterberg 2016).
- Giebels, L.J., *Beel, van vazal tot onderkoning. Biografie 1902–1977* (Den Haag 1995).
- Ham, Willem van der, 'Watersnoodramp van 1953 was te voorkomen', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 12 (2003) 21–31.
- Molenaar, Leo, *Nooit op de knieën. Marcus Bakker (1923–2009) communist en parlementariër* (Amsterdam 2015).
- Rosenthal, U. & G.E.M. Saeijs, *Getuige de ramp. De watersnoodramp in crisisperspectief* (Alphen aan de Rijn 2003).
- Schoonenberg, Fr., 'De brandkast open', *Politiek en Cultuur* 8:3 (1953) 110–119.
- Slager, Kees, *De ramp. Een reconstructie van de Watersnoodramp van 1953* (Amsterdam / Antwerpen 2003).
- Stutje, Jan Willem, *De man die de weg wees. Leven en werk van Paul de Groot 1899–1986* (Amsterdam 2000).
- Velden, Sjaak van der, *Links. PvdA, SP en GroenLinks* (Amsterdam 2010).
- Verrips, Ger, *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN 1938–1991* (Amsterdam 1995).

Noten

- 1 Hoofdredactioneel commentaar in *Het Vrije Volk*, 5 februari 1953.
- 2 Verrips, *Dwars, duivels en dromend*; Stutje, *De man die de weg wees*.
- 3 Slager, *De ramp*; Molenaar, *Nooit op de knieën*; Van Dijk, *Ondanks hun dappere rol in het verzet*.
- 4 Zie bijvoorbeeld een CPN-folder uit 1948 met als kop: 'Binnen 10 jaar ... de Arbeidersklasse aan de macht!!' (IISG, Archief CPN, inv. nr. 1025).
- 5 Berekend met behulp van een calculator op de website van het IISG: <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php> (geraadpleegd 9 december 2017).
- 6 KNMI, 'Watersnoodramp 1953'. Zie: <https://www.knmi.nl/kennis-en-datacentrum/uitleg/watersnoodramp-1953> (geraadpleegd 7 februari 2017); Van der Ham, 'Watersnoodramp van 1953 was te voorkomen'; Rosenthal & Saeijs, *Getuige de ramp, 9 en 16*.
- 7 Giebels, *Beel, van vazal tot onderkoning; Ministerraad, verslag 2 februari 1953 (NA, Archief Ministerraad, inv. nr. 398)*.
- 8 Handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 1952–1953, 3 februari 1953; citaat op pagina 529.
- 9 Stutje, *De man die de weg wees*, 329–331, 337; Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 304–305.
- 10 *De Waarheid*, 2 februari 1953.
- 11 Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 304.
- 12 *De Waarheid*, 7 februari 1953.
- 13 CPN-brochure *De Watersnood, maart 1953*.
- 14 Stutje, *De man die de weg wees*, 329–331.

- 15 CPN-brochure *De Watersnood, maart 1953*.
- 16 *De Waarheid, 10 februari 1953*.
- 17 *De Waarheid, 7 februari 1953*
- 18 *De Waarheid, 4 februari 1953*.
- 19 *De Waarheid, 7 februari 1953*
- 20 CPN-brochure *De Watersnood, maart 1953*.
- 21 *De Waarheid, 4 februari 1953*.
- 22 *De Waarheid, 7 februari 1953*
- 23 Stutje, *De man die de weg wees, 329-331; citaat op pagina 330*.
- 24 *De Waarheid, 20 februari 1953*.
- 25 *De Waarheid, 21 februari 1953*.
- 26 *De Waarheid, 3 maart 1953*.
- 27 CPN-brochure *De Watersnood, maart 1953*.
- 28 *De Waarheid, 7 februari 1953*.
- 29 Schoonenberg, 'De brandkast open'. Met de term 'EDG-verdrag' werd gerefereerd aan de in 1952 gesloten overeenkomst tussen Frankrijk, de Bondsrepubliek Duitsland, Nederland, België, Luxemburg en Italië om een Europese Defensiegemeenschap (EDG) op te richten. Het verdrag werd echter nooit geratificeerd en derhalve nooit uitgevoerd.
- 30 *De Waarheid, 7 februari 1953*.
- 31 Schoonenberg, 'De brandkast open'.
- 32 Ontleend aan het gedachtegoed van Lenin; zie Van der Velden, *Links, 80*.
- 33 *De Waarheid, 4 februari 1953*.
- 34 *De Waarheid, 5 februari 1953*.
- 35 BVD, maandoverzicht 1953, nr. 1 (te raadplegen op internet via Stichting Argus, <http://www.stichtingargus.nl>); *Het Vrije Volk, 20 februari 1953*.
- 36 Nota betreffende Watersnood 1953 (NA, Archief Ministerraad, inv. nr. 486).
- 37 Handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 1952-1953, 10 februari 1953 en 11 februari 1953; voor de rede van Gortzak zie de pagina's 556-559.
- 38 Handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 1952-1953, 11 februari 1953; voor de rede van Drees zie de pagina's 574-581 en voor die van Algera de pagina's 581-587. Minister Algera stelde in zijn rede dat de CPN niet eerder had geklaagd over de toestand van de dijken en de daarvoor uitgetrokken gelden. Dat klopt in grote lijnen; in eerdere jaren had de CPN zich verzet tegen bezuinigingen op de begroting van Verkeer en Waterstaat (die was het 'slachtoffer van de oorlogspolitiek' van de regering), maar noemde in dat verband niet specifiek de toestand van de dijken (zie bijvoorbeeld Handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 1951-1952, 27 november 1951, 636).
- 39 Ibidem. Voor de rede van Gortzak in tweede termijn zie de pagina's 591-592, voor de rede van Drees in tweede termijn de pagina's 594-596 en voor de rede van Algera in tweede termijn de pagina's 596-597; voor de stemming over de CPN-motie zie pagina 597.
- 40 Handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 1952-1953, 17 februari 1953.
- 41 *De Waarheid, 17 februari 1953*.
- 42 *De Waarheid, 18 februari 1953*.
- 43 Slager, *De ramp, 515*.
- 44 Handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 1952-1953, 17 maart 1953; citaat op pagina 3470.
- 45 Handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 1953-1954, 15 oktober 1953; citaat op pagina 95.
- 46 Memorie van Antwoord over het ontwerp van wet op de Watersnoodschade 1953, Eerste Kamer, 17 december 1953.
- 47 Ministerraad, verslag 21 december 1953 (NA, Archief Ministerraad, inv. nr. 398).
- 48 Zie ook Van Baalen & Ramakers, *Het kabinet Drees III*.

- 49 Slager, *De ramp*, 490-492.
- 50 *Het Vrije Volk*, 3 februari 1953.
- 51 *Algemeen Handelsblad*, 2 februari 1953, extra editie.
- 52 *Provinciale Zeeuwse Courant*, 14 februari 1953.
- 53 *Het Vrije Volk*, 5 februari 1953.
- 54 *Het Vrije Volk*, 6 februari 1953.
- 55 *Het Vrije Volk*, 14 februari 1953.
- 56 *Het Vrije Volk*, 12 februari 1953.
- 57 *Het Vrije Volk*, 11 februari 1953.
- 58 *De Tijd*, 11 februari 1953.
- 59 *De Tijd*, 13 februari 1953.
- 60 *Algemeen Handelsblad*, 11 februari 1953.
- 61 *Provinciale Zeeuwse Courant*, 12 februari 1953.
- 62 BVD-rapport 'Overzicht van de communistische agitatie tijdens en na de watersnood van Februari 1953', nr 198783, 16 november 1953 (NA, Archief KMP, inv. nr. 5434).
- 63 Ibidem.
- 64 BVD, maandoverzicht 1953, nr. 1. Op 16 februari 1953 waaide de wind uit het oosten, waardoor er geen springvloed ontstond.
- 65 BVD-rapport 'Overzicht van de communistische agitatie'.
- 66 Ibidem.
- 67 BVD, maandoverzicht 1953, nr. 1.
- 68 Ibidem, nr. 12.
- 69 Stutje, *De man die de weg wees*, 329-331, 337; *Verrips, Dwars, duivels en dromend*, 304-305.
- 70 Notulen partijbestuur CPN, 28 februari 1953 (IISG, Archief CPN, inv. nr. 280).
- 71 BVD-rapport ACD 187646, 18 juni 1953.
- 72 BVD, maandoverzicht 1953, nr. 1; Molenaar, *Nooit op de knieën*, 129-131. *Het precieze aantal opgestapte CPN-raadsleden en opzeggingen bij De Waarheid is niet meer na te gaan.*
- 73 BVD, maandoverzicht 1953, nr. 2.
- 74 Notulen partijbestuur CPN, 12 en 13 september 1953 (IISG, Archief CPN, inv. nr. 280). Zie ook *De Waarheid* (18 september 1953).
- 75 Zie de databank met verkiezingsuitslagen van de Kiesraad: www.verkiezingsuitslagen.nl (geraadpleegd op 22 april 2017).

Jaarverslagen 2017

Jaarverslagen van de conservatoren

Samenstelling van bestuur, werkgroepbesturen en commissies

Jaarverslagen van de conservatoren

Kunst, kunstnijverheid en historische voorwerpen

In het verslagjaar werd verder gewerkt aan de systematische depotcontrole in het Zeeuws Museum. In 2017 stond het hout en aardewerk centraal. Als gevolg van deze controle kon een aantal ongenummerde objecten geïdentificeerd en genummerd worden, tevens werd informatie over de betreffende voorwerpen uitgewisseld met het Zeeuws Museum. Een achttiende-eeuwse schoolplak (inv.nr. G2309) bleek na uitlening door het Zeeuws Museum aan het Historisch Museum de Bevelanden verdwenen. De vermissing was aanleiding tot aanscherping van het protocol bij het uitlenen van objecten aan derden.

Handschriften

In januari is het tweede gedeelte van de handschriften overgebracht naar het Zeeuws Archief. Daartoe is een eerstelijnsconservering uitgevoerd en is alles gedigitaliseerd. Deze werkzaamheden namen een groot deel van het jaar in beslag omdat het deze keer om omvangrijkere handschriften ging dan bij de eerste zending. Na een uitvoerige controle op volledigheid, volgnummering, inhoud bestanden, opvolging scaninstructie, beeldtechnische aspecten etc. zijn alle scans inhoudelijk goedgekeurd en eind 2017 verstuurd. De scans van de handschriften zullen hierna in één keer online gezet worden.

Voorgesteld werd om het project uit te bereiden met de verzameling Ermerins-Wildschut, 1570-1795, ca. 2 meter. Dit archief is afkomstig van Jacobus Ermerins (1725-1795), commies van 's lands magazijnen en gedelegeerd rechter te Lillo. Ook werd voorgesteld, om de serie Handschriften van het Genootschap compleet te maken en de scans betreffende de collectie C.J.M. Nagtglas mee te nemen in de beschikbaarstelling.

Ook het Archief van het KZGW is nu helemaal gedigitaliseerd. Na inhoudelijke en technische controle staat dit gehele Genootschapsarchief sinds eind november op de site van het Zeeuws Archief: Archief KZGW, toegangsnummer 26. Met de digitalisering en beschikbaarstelling hoopt het Genootschap de toegankelijkheid van haar papieren erfgoed voor gebruikersgroepen te vergroten. Om fysiek verval tegen te gaan wordt de inzage van dit materiaal beperkt. Toch zal de collectie ook in de toekomst toegankelijk blijven voor onderzoekers met specifieke vragen die met behulp van een digitale versie niet te beantwoorden zijn.

Een delegatie van de Erfgoedinspectie heeft op 14 december een rondleiding gekregen, waarbij een aantal handschriften op de lijst van beschermd nationaal erfgoed werd bekeken. De contacten met de Zeeuwse Bibliotheek, i.c. met conservator Marinus Bierens, verlopen in een prima sfeer.

Een bijzondere aankoop is het boek met de titel: Willem Lootens, *De 150 psalmen en gezangen voor de stem, orgel en clavecimbel* [Antwerpen, Middelburg] 1776. Het is een volledig gegraveerd psalmboek met de muziek in 161 koperplaten.

Boeken

Veel aandacht ging het afgelopen jaar uit naar het verzamelen van gegevens voor een proef met het project Collectie Online. De controle van de verzameling pam-

fletten van na 1795 werd afgerond. Hierin werden weinig exemplaren gevonden die aan het Genootschap behoren.

Voor de verzameling werd aangekocht het met goud bekroonde antwoord van de Franse ingenieur M. Garnier de Saint Julien (1785) op een prijsvraag die het Genootschap voor rekening van het Bataviaasch Genootschap in 1780 had uitgeschreven, getiteld: *Mémoire en réponse à deux questions sur l'art nautique, proposées en 1781, par la Société Zélandoise des Sciences*.

Mevrouw van Dissel schonk naast een aantal juridische werken uit de negentiende eeuw ook de *Schatkamer der Nederlandse oudheden* (Haarlem, 1737) en twee werken over landmeten van/door [?] Johan Sems en Jan Pietersz. Dou (ca. 1620) en [door] Johan Hermann Knoop (1744). Van Françoise de Nooijer ontving het Genootschap *De Dry Clavers en bewoners: van eind 17^e eeuw tot 2017*. Het familiefonds Hurgronje schonk: *Reislustige Zeeuwsche Regenten: de reis van Isaac en Paul Hurgronje, Paulus Ribaut en Johan Steengracht naar Londen in 1769*, door Irene Storm van Leeuwen-van der Horst. Jhr. Mr. K.F.H. Schorer stond een 7-tal fraai geïllustreerde kinderboeken uit het begin van de vorige eeuw af. Herman Nijhuis schonk *Het boek der Psalmen, nevens de gezangen bij de Hervormde Kerk van Nederland in gebruik*, Haarlem, 1774.

Munten en Penningen

Het afgelopen jaar is een deel van de collectie beschreven namelijk de Vlaamse petits deniers. Hierbij bleek dat zich in de collectie minimaal twee exemplaren bevinden waarvan slechts vier exemplaren bekend zijn. Al deze munten zijn afkomstig uit het Zeeuwse kustgebied. Het gaat om twee munten van hetzelfde type met een omschrift dat gelezen kan worden als "Inbrich". De munten uit de Genootschapscollectie hebben een gewicht van 0,3 gram en zijn daarmee op Hollandse voet geslagen. Verder vordert de determinatie en registratie van de muntencollectie gestaag. Op dit moment zijn alle munten uit de Volle Middeleeuwen gedetermineerd en geregistreerd. In het komende jaar zullen ook de Romeinse en Vroeg Middeleeuwse munten worden ingevoerd.

Landzoogdieren

Voor de collectie landzoogdieren bestaat zowel nationaal als internationaal belangstelling. Diego Alvarez-Lao, Universiteit van Oviedo (Spanje) deed onderzoek aan fossiele overblijfselen van hoefdieren. Jan Boshamer, vleermuisdeskundige te Den Helder, bestudeerde de aanwezige vleermuissoorten en Jan van der Made, Nationaal Natuurhistorisch Museum te Madrid, verrichtte onderzoek aan de herten en runderbeenderen. Bij onderzoek naar de in de collectie aanwezige menselijke schedels bleek dat niet alle schedels die De Man in Zeeland verzameld had, in de Tweede Wereldoorlog verloren zijn gegaan. Een aantal is bewaard gebleven in het Instituut voor Anatomische Pathologie van de Universiteit Leiden. Ook is gezocht naar de huidige verblijfplaats van de hollenbeerschedel die sinds begin jaren '80 vermist is. Deze is helaas niet teruggevonden.

Aan de voorbereidingen voor een tentoonstelling in Zierikzee, ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van het Genootschap, werd aandacht gegeven en verder is tijd besteed aan het herinventariseren en waar nodig opnieuw rangschikken van de collectie.

Mollusken

Lex Kattenwinkel schonk voor de Genootschapscollectie tien exemplaren van de fossiele schelp *Laevastarte quiespacis* gevonden op het strand van Baarland. De schelpen waar de soortnaam nu aan verbonden is, zijn afkomstig van een boring in 2015 bij Baarland.

Verder schonk Richard Bleijenberg, gids voor de groeve De Kauter in Nieuw-Namen, ter plaatsing in de Genootschapscollectie, twee uitzonderlijk fraaie en wetenschappelijk zeer interessante zee-egels *Echinocardium cordatum* en een steenafdruk van *Arctica islandica*. De conservatoren verkregen ook toestemming in de groeve zelf te verzamelen waarbij de collectie van het Genootschap onder andere nog werd verrijkt met enkele exemplaren van *Chlamys opercularis* en een juveniel exemplaar van *Neptunea angulata*.

Overige naturalia

Aandacht is besteed aan de xylotheek, een verzameling kleine houten plankjes, ooit aanwezig in het kabinet van de Middelburger P.J. Serlé en in 1806 aan het Genootschap geschonken. De xylotheek, de oudste die in Nederland bewaard gebleven is, bevat plankjes van inlandse en West-Indische houtsoorten. Het onderzoek naar de vroegere conservatoren naturalia ten behoeve van op te stellen biografieën werd voortgezet.

Bottenvistocht

Op 15 juli werd de jaarlijkse bottenvistocht met de ZZ10 op de Westerschelde gehouden ten oosten van Terneuzen, in de put bij De Griete. Opgevist werden onder meer een erg zeldzaam en vrij goed bewaard gehoorbot (perioticum) van een zeer primitieve vinvisachtige (*Parietobalaena*), uit het midden-Mioceen (ca. 15 miljoen jaar oud). Ook bijzonder is een ribfragment van een soort zeekeel uit het Oligoceen. Het bot is afkomstig uit de Boomse klei, die op de bodem van de put bij De Griete dagzoomt. Verder werd uit hetzelfde tijdperk ook nog een ribfragment opgevist van een soort zeeschildpad. Daarnaast werden nog een aantal interessante schedelfragmenten van walvissen naar boven gehaald. Het opvallendste goed bewaard gebleven schedelbot was afkomstig van een vrij grote soort noordkaper. Een overzicht van alle opgeviste botten en andere voorwerpen is te vinden in bijlage 1 (zie [...]). Tijdens de bottenvistocht is een aantal mollusken (schelpen) opgevist, meest fragmenten; een mooie gave platte klep *Pecten complanatus* was deze keer het topstuk. De volledige lijst staat vermeld in bijlage 2 (zie [...]). De bottenvistocht leverde ook een aantal gesteenten op: zie hiervoor bijlage 3.

Volkenkundige voorwerpen

Onder de nu beschermde voorwerpen bevindt zich een groot aantal volkenkundige voorwerpen. In de achttiende-eeuwse collectie zijn dat onder meer de bekende Egyptische mummie en Japanse en Indische voorwerpen geschonken door Adriaan Moens. Andere aansprekende voorwerpen zijn de West-Indische indianentooien en de bewaard gebleven nalatenschap uit Tibet en Nepal Samuel van de Putte. De later verworven topstukken betreffen de collectie gebruiksvoorwerpen en kledingstukken van de Zwartvoet-indianen afkomstig van Meinard Sprenger, de West-Afrikaanse voorwerpen van C.J.M. Nagtlas en de voorwerpen uit Zuid-Afrika

en Bengalen verzameld door J.R. Vos. Tenslotte zijn er nog drie losse topstukken etnografica uit Nederlands-Indië als beschermd aangewezen: een badek met zilverbeslag uit Celebes, een ritueel gesmede kris uit Java en een stenen hoofd van een Javaanse tempelwachter.

Onderzoek wordt verricht naar de drie achttiende-eeuwse indianentooien van het Zeeuws Genootschap.

Voor de catalogus van alle etnografische objecten is verder gegaan met het verzamelen van gegevens aan de hand van het archief van het genootschap.

Archeologische voorwerpen

Voortgang wordt gemaakt met het inventariseren en registreren van de collectie, hierbij assisteert en fotografeert Gemma van der Hoogte. Archieven van verschillende instanties worden geraadpleegd om gegevens van deze oude collecties boven water te krijgen.

Op 3 februari zijn aangekocht zeven vuurdovers, kleine dikke dekseltjes met een stevige knop, afkomstig van het verdronken land van Oud Rilland.

Van april-2017- april 2018 werd in het kader van de viering 'Middelburg 800 jaar stadsrechten' een educatieve tentoonstelling verzorgd in de keukenkasten van het keldergewelf in het van de Perrehuis in de Wagenaarstraat in Middelburg. Het Historisch Museum de Bevelanden in Goes richtte een opstelling in over verdwenen dorpen in de gemeente Borssele. Uit de archeologische collectie van het Genootschap zijn er enkele objecten te zien afkomstig van het Hoge Huis van Sinoutskerke en van het kerkhof van Coudorpe. De expositie 'De Romeinse Kust' langs de Nederlandse kust eindigde in het Zeeuws Museum. Het Genootschap leverde voor de tentoonstelling uit het binnenland van Walcheren o.a. briquettage-materiaal, gebruikt voor de zoutwinning, een spinsteen en een weefgewicht.

Tim Clerbaut kwam naar het depot van het Zeeuws Museum om voor onderzoek de Romeinse dakpannen en ander Romeins bouwmetaal te bestuderen. Letty ten Harkel van de Universiteit van Oxford fotografeerde enkele fibulae. Jasper Boelsma, maakt een inventarisatie van vroegmiddeleeuwse Nederlandse zwaarden.

Samenstelling van bestuur, werkgroepbesturen, commissies en administraties op 31 december 2017

Bestuur

jhr. mr. K.F.H. (Hugo) Schorer, voorzitter
 K. (Karel) Meertens, vice-voorzitter
 mr. A. (Annelies) Wooldrik, secretaris
 H.G. (Hans) Joziase, thesaurier
 dr. J.C. (Anya) Luscombe-Serlie

Administratie

J.F. (Judith) Adriaanse, administrateur

Werkgroep Cultuurhistorie

drs. P.G. (Peter) van Druenen, voorzitter
 drs. E.G.M. (Elly) Adriaansz, secretaris
 drs. H. (Hans) Nagelkerke, penningmeester
 prof. dr. A. (Arjan) van Dixhoorn
 A.J. (André) Kastelein
 drs. W.N. (Wim) van Liere

Werkgroep Muziek

J. (Jos) Vogel, voorzitter
 A. (André) Poortvliet
 N.J. (Nico) Valk, penningmeester

Werkgroep Geologie

H.J. (Harry) Raad, voorzitter
 R.M. (Ruud) Lie, secretaris
 J.N.A. (Jan) de Quaasteniet, penningmeester
 H.K. (Hester) Loeff
 L.P.M.J. (Bert) Wetsteijn

Coördinatiecommissie Verzamelingen

P.J. Aarssen
 drs. V. Frenks
 drs. E.J.M. van der Geest
 drs. C.E. Heyning
 drs. R.M. Rijkse
 drs. H.J. Vader

Conservatoren

P.J. Aarssen, conservator Boeken
 dr. J.P. Bekker, conservator Natuurhistorische Voorwerpen, Landzoogdieren
 M.E.J. Bosselaers, conservator Natuurhistorische Voorwerpen, Zeezoogdieren
 drs. F. van der Doe, conservator Volkenkundige Voorwerpen

A. Feldbrugge, conservator Archeologische Voorwerpen
 drs. V. Frenks, conservator Historisch-Topografische Atlas Zelandia Illustrata
 drs. E.J.M. van der Geest, conservator Volkenkundige Voorwerpen
 M. Gossije, conservator Historische Voorwerpen
 drs. G.R. Heerebout, conservator Naturalia
 drs. C.E. Heyning, conservator Kunst, Kunstnijverheid en Historische Voorwerpen
 drs. K.J. Kerckhaert, conservator Munten en Penningen
 H.K. Loeff, conservator Natuurhistorische Voorwerpen Landzoogdieren
 F.A.D. van Nieulande, conservator Natuurhistorische Voorwerpen, Mollusken
 H.W. Nijhuis, conservator Natuurhistorische Voorwerpen, Mollusken
 drs. R.M. Rijkse, conservator Handschriften
 dr. A.A.J. Scheffers, conservator Munten en Penningen
 G.G. Trimpe Burger-Mekking, conservator Ruilverkeer
 J. Vogel, conservator Muziekinstrumenten
 drs. I.H. Vogel-Wessels Boer, conservator Historisch-Topografische Atlas Zelandia Illustrata
 drs. D. de Vries, conservator Historisch-Topografische Atlas Zelandia Illustrata
 E.C. Westland, conservator Natuurhistorische Voorwerpen, Gesteenten en Mineralen

Commissie tot redactie van Archief en Werken

prof. dr. H. (Henk) Nellen, voorzitter
 dr. F. (Francien) Petiet, secretaris
 dr. J.P. (Jan Piet) Bekker
 drs. I.J. (Ivo) van Loo
 dr. F.F.X. (Frits) Smulders
 dr. W. (Willem) Peene
 M.J. (Marianne) Vader, MA
 drs. G. (Gerrie) Wisse

Commissie tot redactie van het Tijdschrift Zeeland

drs. (Gerard) G.R. Heerebout
 dr. W. (Willem) van den Broeke
 M.A. (Mark) Buijse
 dr. ir. J.J. (Johan) de Koning
 dr. F.F.X. (Frits) Smulders
 drs. I.H. (Ineke) Vogel-Wessels Boer, beeldredacteur
 M.A. (Monique) Wagenveld-Heeren
 ir. A.J. (Ad) Beenhakker, adviseur

Activiteitencommissie

drs. A. (Bert) van Klaveren, voorzitter
 drs. A. (Arie) van Seters
 drs. W. (Wim) van Dijk

De auteurs

Stefan van Belzen (1992) studeerde geschiedenis in Leiden (2012–2017). Tijdens zijn studie raakte hij gepassioneerd door musea en publieksgeschiedenis, terwijl hij werkzaam was als museumdocent in Rijksmuseum Boerhaave. Na zijn afstuderen werkte hij als assistent-conservator bij het Historisch Museum de Bevelanden. Hier opende hij najaar 2017 zijn eerste tentoonstelling ‘Buitengewoon & Markant’. Sinds maart 2018 is hij werkzaam als Educator bij het Nationaal Onderwijsmuseum te Dordrecht, waar hij zijn tweede tentoonstelling ‘Rages’ heeft geopend en werkt aan diverse educatieve programma’s en activiteiten.

Elsbeth Blok-den Braber (1994) startte in 2012 met de bachelor Nederlandse taal en cultuur in Leiden. Deze opleiding rondde ze *cum laude* af in 2015, waarna ze begon met de researchmaster Nederlandse letterkunde aan Universiteit Utrecht. Tijdens deze master volgde Elsbeth ook vakken aan de Universiteit van Amsterdam en Universiteit Antwerpen. Haar masterscriptie ging over de verzenboeken van de rederijerskamer *Missus Scholieren* in Veere in relatie tot de zelfwaardering van de kamer. De scriptie werd in april 2018 bekroond met de Jan Brouwer Scriptieprijs voor taal- en literatuurwetenschappen. Na haar afstuderen is Elsbeth sinds augustus 2017 werkzaam als docent Nederlands op het Van Lodenstein College te Kesteren.

Jan de Vetten (1953) studeerde geschiedenis in Leiden. Na zijn afstuderen was hij tussen 1981 en 1988 werkzaam als ambtenaar bij de Rijksoverheid, Na 1988 stapte hij over naar het bedrijfsleven en was hij werkzaam als organisatieadviseur bij enkele adviesbureaus. Vanaf 2002 is hij zelfstandig organisatieadviseur. In 2010 is hij gestart met een promotieonderzoek (als buiten-promovendus). In 2016 is hij in Leiden gepromoveerd op *In de ban van goed en fout. De bestrijding van de Centrumpartij en de Centrumdemocraten 1980–1998* (Prometheus, Amsterdam). Hij doet onderzoek naar links- en rechts-radicalen partijen en naar de bestrijding van die partijen.

Jan-Willem de Winter (1988) rondde in 2014 de Master Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg af aan de Universiteit Utrecht met de eindschrijft ‘Gehavende stad. De krimp van middeleeuwse havensteden in Zeeland van de zestiende tot de negentiende eeuw’. Voor dit onderzoek ontving hij in 2017 de Roggeveenprijs van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Hij is nu werkzaam bij Stichting Werelderfgoed Kinderdijk en eigenaar van JWA Bouwhistorie en Architectuur.

Huib Zuidervaart (1951) werkt tot zomer 2019 als senior onderzoeker bij de afdeling wetenschapsgeschiedenis van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te Amsterdam (een instituut van de KNAW). Zijn belangrijkste onderzoeksterrein is de geschiedenis van de wetenschap in de vroegmoderne tijd, met een nadruk op de geschiedenis van wetenschappelijke instrumenten. In 2017–2018 vervulde hij op voordracht van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen de positie van Blauwbeenfellow aan het University College Roosevelt te Middelburg.

